Бібліятэчка часопісу
дзеяслоў

Аляксандар Л.

Зкімбы-зымбы

Кніга люстрацыяў

Мінск
«Кнігазбор»
2013

УДК 821.161.3-3
ББК 84(4БИ)
Л 84

Бібліятэчка часопісу «Дзеяслоў».
Выпуск 14.
Заснаваная ў 2006 годзе.

Лукашук, А.
Л84 Зкімбы-зымбы. Кніга люстрацыяў. — Мінск: «Кнігазбор», 2013. — 270 с. — (Бібліятэчка часопіса «Дзеяслоў»; вып. 14.)

ISBN 978-985-7057-51-1.

У люстэрку задняга віду шукае аўтар не справядлівасці, а праўды, не сэнсу, а рыфмы, не гісторыі, а свабоды. Люстрацыі, але наадварот.

УДК 821.161.3-3
ББК 84(4БИ)

ISBN 978-985-7057-51-1

8 хвілін ± жыццё

Ну, прыкладна так:
святло ад Сонца да Зямлі
даходзіць за восем хвілін,
за гэты час якраз можна
памыцца-пагаліцца,
глянуць у люстэрка,
і далей усё адбываецца
з хуткасцю святла:
людзі, гады́, кнігі,
і адзінае, што гэтаму
можна супрацьпаставіць —
гэта другое люстэрка,
і тады ў анфіладзе
адлюстраванняў, якая
разгортваецца таксама
з хуткасцю святла,
усё вернецца, бо ўсе
люстэркі насамрэч
задняга віду.

Саша, what is your name?..

Падушкі маіх цётак — сон гісторыі — дзве сястры — дзве мовы — дзе мяне зрабілі — таварыш Берыя не апраўдаў даверыя — не памёр — не там і не тады — невядомы дзед — ну, не каліграф — шакаладная ды іншыя смерці — прамова Маркса на магіле Энгельса — Маніна попа — халодная зброя — сылка за халадзільнік — фактар кахання — далёка пойдзе — сабачая радасць — клёшы — манліхер, куля калібра 6.5

Заслужаная крытыка

... «Як ты мог напісаць такое, — сказала мне маці, — «мяне зрабілі мае бацькі», ты нaглядзеўся тэлебачання, ты што, не мог напісаць, як людзі, — «я нарадзіўся...» ці, калі хочаш прыгожа, напішы «мая мама нарадзіла мяне», і што ты напісаў пра дзеда, гэта табе дзядзька расказаў пра яго загулы, я ведаю, вы сядзелі там ля нашага калодзежа і ён табе расказаў, канечне, ён старэйшы за мяне, я ж дзявятае дзіцё, у яго самога нават сын, мой пляменнік, старэйшы за мяне, ён іншае памятае, ты лепш напісаў бы пра Колю Федарука, яго арыштавалі ў 1948-м і прысудзілі 10 год лагераў за агітацыю і прапаганду, мы вучыліся ў педвучэльні разам, ён быў разумны, прыгожы, мне сімпатызаваў, і я ўсе гэтыя гады пра яго памятала і ніколі больш не бачыла, ты ж гэта не пішы», і я гэта не напісаў, як, верагодна, і шмат што яшчэ, бо што мы насамрэч ведаем пра наша жыццё апроч таго, што пабачылі, пачулі і прыснілі, і таму пачынаць трэба з падушак.

Падушкі маіх цётак

Мяне зрабілі мае бацькі, а іх — іхнія, таму правільна пачаць з каго памятаеш, з бабулі, але яшчэ трэба ўдакладніць, што гаворка пра бацькаву маці Ярыну, а не матчыну Катэрыну, і чаму так (бо Ярына дажыла аж да незалежнасці і нават чула, як я гаварыў пра гэта па

радзіве, а Катэрыну адпявалі ў вясковай драўлянай царкве ўзімку, калі мне споўнілася толькі дзевяць год, і не памятаю зусім, як нёс крыж наперадзе невялікай працэсіі ўніз з царкоўнага ўзгорка, праз мост над замерзлай рэчкай і зноў угору, да выдаўбленай у сухой пясчанай зямлі магілы праваруч ад дзеда, які там адпачываў ужо дваццаць гадоў?..), ці што, напрыклад, значыць — мая? хутчэй, я — яе, як і іншыя ўнукі, якія паміж сабой звалі яе проста баба (я не мог), ёй заўсёды было 50 ці 100 гадоў, усё жыццё яна рвала зелле, давала свінням, капала бульбу, карміла ўнукаў, якіх прысылалі на лета яе дачка і чатыры сыны, хаця тут складаней, бо старэйшы сын разам з грузавіком пайшоў пад лёд пасярэдзіне Волгі, а з яго ўдавой пабраўся малодшы сын і гадаваў пляменніка як сына, і двойчы нявестка з мужам жыла спачатку ў адной хаце з бабай і дзедам, у асобным пакоі з чатырма вокнамі ў сад, там стаялі два ложкі з бліскучымі нікеляванымі шарыкамі і накрытымі кружаўнымі накідкамі падушкамі нечалавечай велічыні, якія ўзвышаліся аж да верху шафы, і такія ж волатаўскія падушкі былі ў абедзвюх бабуляў, ва ўсіх маіх цётак, ва ўсіх нашых суседак, імі ганарыліся, яны былі абавязковай часткай пасагу, але спаць на іх можна было толькі седзячы, — чаму яны былі такія вялікія? Адказ я пачуў у адным з замкаў, якімі, як грыбамі пасля дажджу, засыпаная Цэнтральная і Заходняя Еўропа, — каб не памерці ў сне, бо яшчэ Лукрэцый пісаў, што ў сне душа распадаецца на часткі і яны вылятаюць з цела, і лічылася, што калі чалавек сядзіць, душа не вылеціць, магчыма, гэтая засцярога і рабіла падушкі ў хатах маіх бабуляў і цётак выстарчана тугімі і гладкімі, як шчака немаўляці, і вялікімі, як для каня: на паўложка, потым не заставалася месца, каб выцягнуць ногі, і спалі так, і душа не вылятала, ніхто не паміраў у ложку ў сне, і ўвогуле ніхто не паміраў.

Сон гісторыі

Я думаю, толькі спальнымі звычкамі і можна патлумачыць, як мая бабка перажыла такую калекцыю ўладароў, якія думалі, што кіруюць яе жыццём: цара Мікалая, які пасля пачатку вайны з кайзерам Вільгельмам прымусіў яе разам з мільёнамі праваслаўных жыхароў захаду імперыі выправіцца ў бежанства ў Сібір, перажыла Часовы ўрад Керанскага, першых камісараў Леніна, начальніка Польшчы Пілсудскага, першыя саветы Сталіна, новы парадак Гітлера, другія саветы Сталіна, потым кукурузнага Хрушчова, брывастага Брэжнева, не заўважыла Андропава з Чарненкам, здзівілася таму, што стала гаварыць радзіва пры Гарбачове, але не паверыла, што можна вярнуць зямлю, якую купіў мой дзед Васыль на пачатку 1920-х, калі вярнуўся з заробкаў з Амерыкі, і з-за якой сям'ю ўнеслі ў спіс кулакоў і мусілі другі раз адправіць у Сібір летам 1941-га, ужо й дату пагрузкі ў эшалон прызначылі, але з-за каварства фюрэра, які аказаўся да таго ж вераломным, з чыгуначным рухам пачаліся перабоі, і вось вайну перажылі, а ці перажылі б ГУЛАГ — наўрад ці, ніхто з высланых раней не вярнуўся, і я не напісаў бы гэты сказ, які раней адназначна трактаваўся б як усхваленне Гітлера, і зараз, напэўна, знойдуцца такія ж чытачы, і я чамусьці падазраю, што вось яны і папаўняюць заўсёды шэрагі спецчыгуначнікаў нквд-гестапа альбо пішуць падручнікі гісторыі па дзяржзаказе, хаця насамрэч уся справа ў падушках.

Дзве сястры — дзве мовы

«Дзе» для мяне такое ж гістарычнае сямейнае пытанне, як «чаму», маючы на ўвазе месца майго нараджэння, а не — дзе што ляжыць ці з кім легчы, пра што я нічога такога не ведаю, апроч таго, што малодшая сястра бабулі Ярыны закапала ў вайну машынку «Зінгер» так, што ні немцы, ні партызаны не знайшлі, хаця нехта з суседзяў стукнуў народным мсціўцам, якія ўначы наведаліся, ператрэслі ўсё, пагражалі застрэліць, але ў выніку забралі Маёльскі фарфоравы посуд, вельмі ж патрэбны ім у лесе, і сышлі, а амерыканская машынка шые да сёння, дык вось наконт дзе: мая бабуля і яе родная малодшая сястра, жывучы ўсё жыццё ў адной вёсцы, толькі на розных яе канцах, пасля таго, як бабуля выйшла за дзеда, хоць і плакала, бо як жыць на гаспадарцы з такім, толькі мучыцца, бо дзеду адарвала тры пальцы на левай руцэ на металургічным заводзе ў Дэтройце і ён усё жыццё гаварыў пра нейкую амерыканскую пенсію, якая яму належыць, але дзеці ведалі, у якой краіне жывуць, і ўсяляк ад гэтай ідэі адхрышчваліся, аднак страхі бабчыны былі дарэмныя, рабіць ён мог усё, і дзяцей, і касіць, і сталярнічаць, і цяслярыць, і кабана забіць, і мяне любіў праэкзаменаваць пад сто грамаў у нядзелю як па ангельску лыжка? Spoon! А відэлец? Fork! A what is your name? My name is Sasha and I am from — і тут палягала праблема, бо мая бабуля і яе сястра, жывучы ў адной вёсцы, называлі суседні горад, дзе я нарадзіўся, па-рознаму, праўда, яны й сваю вёску называлі па-рознаму: першая — з трыма глыбокімі «о» — Рогозно, з націскам на другі склад, другая — з адным выразным «о», але націскам на «і» — Рогізнэ, і гэта нягледзячы на афіцыйны надпіс белымі літарамі на сінім дарожным знаку «Рагозна» на шашы міжнароднага значэння Brest-Moskva, на якую выходзіла задняя сцяна хлява.

Дзе мяне зрабілі

Гэта я ўсё яшчэ спрабую напісаць першы сказ, патлумачыць, адкуль узяўся — з Бэрэстя, як казала бабуля, з Бярэсьця, як вымаўляла яе сястра, из Бреста, як вучылі ў школе, z Brześća nad Bugiem, як казалі нашы сваякі з Польшчы, яны яшчэ часам казалі Brześć Litewski, можна яшчэ і בריסק, што на ідышы гучыць прыкладна як «Брыск», і, канечне, from Brest-Litovsk, як удакладніць мой адказ Роберт Конквест, легендарны аўтар класічнага даследавання савецкай гісторыі «Вялікі тэрор», калі мы будзем гаварыць пра беларускую савецкую гісторыю, а мая новая сяброўка і яго шматгадовая памочніца Эмі Дэсаі не будзе верыць, што сапраўды ёсць такая краіна, адкуль я ўзяўся, і горад, падобны да мячыка ў пінг-понгу, бо ўваходзіў то ў Кіеўскую Русь, то ў польскія каралеўствы, потым у ВКЛ, зноў у Польшчу, потым у Расею, затым у БНР, далей ізноў па кругу, гэта не лічачы рускіх, мангольскіях, нямецкіх, французскіх і іншых гасцей, якія пачуваліся тут гаспадарамі, але што вы хочаце, затое ў цэнтры Еўропы, усё недалёка, хваліўся я Эмі, пакуль не пачуў яе сямейную гісторыю — індыйскае племя, якое не ўжылося з суседзямі і мусіла ратавацца аж у Афрыцы, дзе з новымі суседзямі стварыла Кенію, у тым ліку ў ложку, што, канечне, вельмі фігуральна, бо дзе ж там ложкі, з нікеляванымі шарыкамі ці без, але другая, не індыйская палова яе продкаў — Маасаі, пародзістая афрыканская гвардыя, мужчыны, створаныя для палявання, і жанчыны, створаныя для мужчынаў, — дык вось аднойчы Эмі прыйшла ў мой маленечкі офіс у Гувераўскай вежы, зняла новы пінжак колеру майскай травы, які купіла напярэдадні ў гандлёвым цэнтры Стэнфардскага ўніверсітэта, паказала мне лэйбл: Made in Belarus і сказала «Хм, дык і цябе там зрабілі? Няблага ў вас робяць...»

Таварыш Берыя не апраўдаў даверыя

Мяне зрабілі тут і тады, калі, дзякуй Богу, яшчэ не пачалі лётаць у космас і напаролі дзірак у небе, пасля чаго, як вядома, надвор'е сапсавалася назаўсёды, але тады Берасце так замяло снегам, што бацька не мог праз гурбы дабрацца да вокнаў раддома, але спачатку трэба падзякаваць Богу за выбар часу, тут, праўда, існуе маленькая праблема, як лічыць: як напісана ў паперцы, ці як вучыць, напрыклад, каталіцкая царква, г.зн. на дзевяць месяцаў раней, і, калі па максімуму, абстаноўка выглядала так: краінай з Крамля кіравалі таварышы Хрушчоў, Маляркоў і Варашылаў, бо іх таварыш, які кіраваў раней, ужо не меў праблемы з дыханнем Чэйна-Стокса, з Мінска кіраваў таварыш Патолічаў, хаця меўся кіраваць таварыш Зімянін, якія атрымаў заданне ад таварыша Берыя адрадзіць беларускую мову, але не паспеў, бо Берыя аказаўся мусавацісцкім і ангельскім шпіёнам, не выключана, што калі б яго не выкрылі і не выканалі прысуд, дык адрадзіў бы ангельскую, во б тады рванулі наперад, і менскі таварыш таварыша Берыі таварыш Цанава, арганізатар партызанскага руху і галоўны гэбіст, таксама аказаўся шпіёнам і таксама сканаў у камеры за пару месяцаў да майго нараджэння, але я яшчэ сустрэў людзей, якія з ім працавалі, і нават адведаў загарадную рэзідэнцыю пад Мінскам, дзе некалі гулялі паўліны і пасвіўся горны казёл, але той дзень, калі я пачынаўся, у энцыклапедыях выглядае вольным, хаця ў свеце адбываліся розныя рэчы, напрыклад, калі верыць розным дабл-ю, «Вялікі» Джо Тэрнэр спяваў блюз «Калі ты памятаеш», які ён дагэтуль у пінжаку, гальштуку з набрыялінінымі валасамі спявае на http://www.youtube.com.

Не памёр

Ляснік быў далёкім сваяком, і дзед Васыль заўсёды меў на сена сваю паляну, якая хавалася ў нізіне паміж густога змешанага лесу, трава ўжо была скошаная, і мы прыехалі на двух роварах з прыкручанымі да рамы драўлянымі граблямі, каб сушыць сена — перагарнуць усе пракосы, потым скласці падсохлую траву ў купкі, выехалі на досвітку, калі было зябка, уначы быў дождж, і дзед быў у кароткім кажушку, які цяпер ляжаў пад кустом разам з сумкай са сняданкам, мы праходзілі пракос за пракосам, сонца на адгароджанай ад ветру паляне паліла ўсё мацней, было душна і хацелася піць, круціліся стракозы, у адным месцы паміж купінамі яшчэ стаяла вада, па якой гойсалі жукі-плывунцы, вада была празрыстая і відаць было кожную травінку, да дзедавага кажуха з прыпасамі ісці было далёка, я нахіліўся, прывабleны чысцюткай лінзай, і выпіў некалькі прыгаршчаў, і наступнае, што памятаю — мяне круціць, дзед накрывае мяне кажухом, холадна і я прашу яшчэ нагрэбсці на мяне сена, потым мы доўга ідзем у вёску, дзед вядзе два ровары, я трымаюся за багажнік і амаль нічога не бачу, і ўвесь наступны тыдзень то правальваюся ў бяспамяцтва, то прачынаюся ад смагі, балотная ліхаманка трасе мяне, як асінавы лісцік, мясцовая лекарка ставіць недарэчны дыягназ і мне даюць лекі ад грыпу, бацькоў няма, яны паехалі да сваякоў у Польшчу, я то задыхаюся, то залажу пад вялізныя падушкі, каб сагрэцца, але аднойчы раптам прачынаюся і прашу бабулю зрабіць яечню, і яна з вялікай палёгкай уздыхае, і дзед пытаецца: саша, what is your name?

Не там і не тады

Ці то кантрацэпцыя была не ў пашане (за што мне асабіста трэба быць удзячным), ці то планаванне сям'і было цалкам перадаверана Богу (за што мне зноў-такі трэба быць удзячным), але маці была аж дзявятым дзіцём у дзеда Пракопа і бабы Катэрыны (тут можна проста пазайздросціць), і нават яе пляменнікі былі старэйшыя за яе, і як самую малую, бацькі і сёстры песцілі яе, і яна такі не навучылася, напрыклад, рабіць парохі, якія ядуць так: хапаюць рукой з патэльні, пажадана з наліплым кавалачкам скваркі ці падсмажанай падгарэлай цыбулінкі, падкідваюць у паветра і затым усмоктваюць, праломваюць падсмажаную корачку і адчуваюць, як шарык ператвараецца ў мяккую масу бульбянога пюрэ, што выпаўзае і выпырсквае з-пад аскепкаў корачкі, а потым глыток халоднага, толькі са студні, дзе яно вісіць у жалезным закрытым цыліндры, малака з ранішняй дойкі, густога і пахкага, і папёрлі на рэчку, толькі ровар падскоквае там, дзе касматыя купкі травы амаль перакрываюць вузкую сцяжынку праз луг, і прывязаная да рамы арэхавая вуда рассякае паветра, вось якія парохі рабіла матчына сястра і мая цётка Насця, якая жыла ў палове бацькоўскай хаты, куды я прыязджаў на лета ды на Раство, жыла адна, бо мужа забралі ў войска ў 1944 і забілі пад Варшавай, разам з тысячамі такіх жа неабучаных заходнікаў, і цётка векавала адна, хоць і ведала, што муж кахаў іншую, але бацькі прымусілі яго пайсці ў больш заможную сям'ю, сама, за пустыя «палачкі» на працадні гадавала сына, які не паспеў пабачыць бацьку, а праз дваццаць год і ён загінуў пад коламі аўтобуса, калі ўначы вяртаўся са спаткання з дзеўчынай, проста на цэнтральнай гарадской плошчы, кіроўцу далі два ці тры гады, ягоныя бацькі прыходзілі і няўклюдна і страшна спрабавалі адкупіцца, а я потым чытаў вершы нябожчыка Вані, сшыткі з якімі знаходзіў на гарышчы

вясковага дома: ён чуў паэзію, але крыху недачуваў, бо неяк узімку цётка з бабуляй пайшлі ў лес секчы лазу на дровы, а ён прабегаў адзін цэлы дзень на двары, застудзіў вуха, лячылі няўмела, малы адпакутаваў, так і пакінулі, а паколькі не ладзіліся адносіны з нявесткай — жонкай старэйшага брата, дык грашылі на яе — маўляў, не пусціла малога ў хату пагрэцца, і хто ведае, можа, праз дваццаць год якраз таму ён не пачуў начны аўтобус, які раптам паехаў напрасткі праз плошчу, але ўсе здагадкі пра прычыны і наступствы — гэта здагадкі і меркаванні пра віну і адказнасць, бо нясцерпна хочацца, каб было іначай, а калі немагчыма, дык хаця б, каб было зразумела, што ж было не так, дзе пачатак, а пачатак якраз і невядомы, бо калі б калгас дапамагаў удовам, хіба пайшлі б жанчыны за пяць кіламетраў па снезе па дровы, ці калі б лекар знайшоўся талковы, ці калі б дзяўчына пакінула кавалера да раніцы, і можна працягваць да бясконца тое, што апісваецца геаметрычна бязлітаснай формулай: быў у няправільным месцы ў няправільны час, там і тады, дзе і калі нельга было быць, і на гэтым пачатак і адначасна канец прычыннага ланцужка, а далей пачынаецца post-mortem, мемуарны навабуд замест паталагаанатоміі, якая, калі цётка памерла, навукова суха засведчыла, што цела не засталося — усё згаравалася і выгарала, было спрацаванае, выціснутае ўшчэнт на калгас, на займы, на спадарожнікі, на Гагарына і Цітова, на вадародную бомбу, на пяцігодку, на дапамогу Кубе і Анголе, толькі падушкі яшчэ доўга ўрачыста ўзвышаліся над ложкам у чыстым пакоі, хаця сама яна спала звычайна на лежаку на кухні з земляной падлогай.

Невядомы дзед

Калі ў першую паваенную зіму ў дзеда Пракопа рэквізавалі каня на лесанарыхтоўкі, а самога не ўзялі па ўзросце, ён пашкадаваў каня, бо ведаў тых нарыхтоўшчыкаў, і паехаў сам, надарваўся, прастыў, захварэў і хутка памёр, і я пра яго ведаю толькі з расказаў: быў невысокі, але горды й зухаваты, польскае начальства яго паважала, хоць пісаўся праваслаўным беларусам, а калі прыйшлі немцы і паставілі свой штаб у нашым садзе, дык армейскі генерал сказаў яму: гер Сахарчук, у вас два дарослыя сыны, не аддавайце іх у паліцыю, гэтую вайну мы не выйграем і Саветы вернуцца, а гэта быў чэрвень 41-га, вайна для 2-й арміі Групы Цэнтр пачыналася, як і папярэднія — у Бельгіі ды Аўстрыі, салдаты вермахта пераехалі мяжу ў запламбаваных вагонах, без дагляду, спакойна дачакалі раніцы 22 чэрвеня на Берасцейскім вакзале, адчынілі дзверы і пачалі ўсталёўваць новы парадак, я не ведаю прозвішча таго нямецкага суразмоўцы майго дзеда, энцыклапедыі даюць імя толькі камандуючага групай Цэнтр фельдмаршала Фёдара фон Бока, але салдацкая парада не толькі ўратавала маіх дзядзькоў, але, канечне ж, шмат значыла і для мяне — з таўром пляменніка фашыстоўскіх паслугачоў жыццё за савецкім анкетным часам было б зусім іншае, прычым магчымыя два павароты — глухое існаванне на сацыяльным дне, ці наадварот, амбітны імпэт заслужыць давер, выслужыцца, справа тут менавіта ў імпэце, які не ведае межаў, бо мараль рэч асабістая, а абставіны — не, і калі я аднойчы спытаўся пра дзеда свайго строгага дзядзьку, які не пайшоў у паліцыю, а партызанаў у ваколіцах не было, і дзядзька ўсё жыццё працаваў на зямлі, чытаў Біблію, быў царкоўным старастам і да апошняга даглядаў нашу драўляную царкоўку і вясковыя могілкі — ці можна было дзеда назваць маральным чалавекам, ён мне адказаў няпэўна, бо й

выпыты мог, і побытыся, і на споднiцi заглядався, але я таксама ведаю, што дзед даваў прытулак цыганам на зіму, калі ніхто больш у вёсцы не хацеў пускаць сям’ю з малымі дзецьмі на пастой, а аднойчы пасля кірмаша конь прывёз яго дадому без прытомнасці і без грошай за жарабя і карову, і назаўтра ў хату пастукаў габрэй-шынкар з мястэчка і аддаў бабулі выручку — бо Прокоп так загуляв, шчо я думаю собі, трэба грошы сховаты, всі його знають і любять, гезунт хайт.

Ну, не каліграф

Розніца ва ўзросце з бабуляй Катэрынай у нас была гадоў сто, і я мучаў яе з усёй жорсткасцю недаразвітага імбецыла: уцякаў, калі яна даглядала мяне, хаваўся ў хляве, а потым прыпіраў дзверы і яна не магла выйсці, аднойчы саштурхнуў яе з вузкай кладкі ў ручай і пасля сядзеў паўдня ў чароце, баючыся вяртацца дадому, чым напалохаў яшчэ больш, і хоць забі — не ведаю чаму, бо я любіў яе зусім не менш за другую бабулю, можа, проста таму, што старэчая няўклюднасць вельмі смешная, чалавецтва заўсёды ставілася да сваіх старых без сантыменту, і я быў у той першай дзікунскай фазе свайго чалавецтва, калі прыехаў у вёску на школьныя канікулы, яшчэ не навучыўшыся як след пісаць, але ўжо навучаны асновам марксізму, раптам пабачыў абразы, на якія бабуля малілася, і закрычаў, што Бога няма, ня-ма, я зараз плюну і мне за гэта нічога не будзе, і плюнуў, акцябронак fucking, і ніхто мяне за гэта не пакараў, калі не лічыць пакараннем, што я так і не навучыўся пісаць і сам свае каракулі на другі дзень не магу разабраць, і нават замест подпісу стаўлю абы-што, аднойчы мне пазваніла сяброўка з Лондана і кажа, што на яе адрас прыйшоў мой ганарар з «БіБіСі», і я папрасіў занесці чэк у банк і атрымаць

грошы, але там трэба подпіс, запярэчыла яна, а ты закрый вочы і зрабі што-небудзь правай рукой, параіў я, э-не, сказала яна, гэта подпіс майго мужа.

Шакаладная ды іншыя смерці

Што яшчэ пра вайну — мая маці ледзь не загінула ў першы ж тыдзень новага парадку, але не ад кулі ці бомбаў, не пад гусеніцамі танкаў ці на міне, а ад шакаладу — афіцэры пяхотнай часткі Вермахта, якія паставілі палаткі ў дзедавым садзе, пачаставалі наймалодшае дзіця, 14-гадовае дзяўчо, ніколі не бачаным чорна-карычневым дзівам у траскучай срэбнай фальзе, і яна з'ела ўсё, што далі, а потым яе скруціла так, што думалі — капец, але не таму, што слодыч была атручаная, а таму што ад такой колькасці тлустай какавы пачаўся заварот кішак і шчасце, што побач быў нямецкі лекар, які паспеў яе ўратаваць ад салодкай смерці, за што ад мяне як ад чалавека асабіста зацікаўленага яму вялікі дзякуй, але чамусьці я зусім не ўдзячны амаль за тое самае камсамольцам, у якіх праз пару гадоў рукі не дайшлі яе забіць, хаця й пастанавілі, бо яна ўжо настаўнічала ў вясковай школцы, і не толькі вучыла чытаць і пісаць і малых і сваіх раўналеткаў, але ў 16 гадоў была дырэктаркай, а значыць, супрацоўнічала з акупацыйнай уладай і падлягала знішчэнню, дык вось да нямецкага лекара ёсць удзячнасць, а да камсамольцаў чамусьці няма, відаць, справа ў намеры, які не менш важны за вынік, фактычна значэння без намеру няма, бо, узяць, скажам, смерць як вынік, і нягледзячы на яго незваротную завершанасць гэты вынік можа азначаць зусім рознае нават для аднаго чалавека — памерці ў сне (маладым? старым?), у авіякатастрофе (стукнула маланка? зламаўся рухавік? падклалі бомбу?), ад

рака (пасля Чарнобылю? такая спадчыннасць? позна заўважылі?), скончыць самагубствам (няшчаснае каханне? здзекі? эўтаназія?), падавіцца рыбнай косткай, стаць ахвярай маньяка, ахвяраваць сабой для выратавання іншага, атрымаць смяротны вырак у судзе, і таксама трэба ўдакладняць — за што: за словы, за справы, за прозвішча бацькоў, з-за судовай памылкі, па загадзе, і вось так нават самая агульная, звычайная, самая частая (разам з нараджэннем) у свеце рэч, цалкам і незваротна завершаная, але без таго, што было перад, пасля і вакол (і не забыцца пра падушкі!) — не азначае амаль нічога.

Прамова Маркса на магіле Энгельса

Трэба было зрабіць плакат ці насценгазету, і выкладчык чарчэння, якога ў педвучэльні, дзе вучылася маці пасля вайны, любілі і паважалі, сказаў, што няма добрай ватманскай паперы, і пра гэта нізкапаклонства перад Захадам нехта адразу паведаміў куды трэба, і больш выкладчыка ніхто не бачыў, а да маці падышоў адзін з былых вучняў, які выбіўся ў энкавэдэ, і сказаў, што ж вы пані вучыцелька, не пішаце ў паперах, дзе працавалі падчас вайны, а? яна адказала — не вучыла б — ты б застаўся непісьменным і сядзеў бы ў калгасе, і больш яе не чапалі, верагодна, не было нагоды, бо ні ў камсамол, ні ў партыю не ўступала, за мяжу не ездзіла, і за Сталіным, і за Хрушчовым, і за Брэжневым працягвала рабіць тое, што пачала яшчэ за Гітлерам — вучыла чытаць і пісаць, але калі яшчэ сама вучылася ў інстытуце, дык падпрацоўвала ў бібліятэцы, прыйшлі два хлопцы і адзін папрасіў для канспекта прамову Маркса на магіле Энгельса, быў такі спосаб абучэння — заканспектаваць працы класікаў навуковага камунізму, і яна пайшла шукаць, усё перагледзела

і зусім збянтэжылася, што такую важную працу не ў стане адшукаць, і ніяк не магла сцяміць, чаму смяюцца наведнікі, пакуль адзін з іх не задаў дапаможнае пытанне — хто памёр першы, а тады ўсе ведалі, хто памёр першы, гэта цяпер ніхто не ведае, і маці ведала, але, верагодна, няцвёрда, і такім чынам выкручанае навыварат, фактычна, антысавецкае пытанне застала яе знянацку, збянтэжыла і, як і належыць, з цягам часу прывяло да лагічнага завяршэння: шлюбу, і праз год пасля смерці карыфея ўсіх навук — да мяне, гэта калі прытрымлівацца строга каталіцкай версіі пачатку жыцця, а не версіі загса, які аддае перавагу выразу «з'явіцца на свет» у яго наўпраставым значэнні, так што трэба дадаць яшчэ належныя дзевяць месяцаў, каб атрымаць дату на першай з мноства будучых паперак з пячаткамі, якія будуць сведчыць, хто я.

Маніна попа

Пра снег: я, канечне, не памятаю надвор'е ў дзень свайго нараджэння, але першы снег, які я памятаю сам, здарыўся гадоў праз пяць, калі захацелася пісяць, а цямнела рана і бегчы ў прыбіральню праз даўгі начны двор самому было страшна, я папрасіў домработніцу Маню, мы выйшлі пад зоркі, пайшлі праз пракапаную ў гурбах траншэю, якая была з мяне вышынёй ці глыбінёй, цямнела рана і зоркі аж вылушчваліся з чорна-сіняга неба, недзе недалёка завыў воўк, і Маня сказала — ой, давай тут, і мы не дабеглі да прыбіральні, а прыселі ў снежным акопе, я трымаўся рукой за яе гарачую попу, якая падалася мне вялікай і супакойваючай, было страшна, толькі цурчэлі нашы жоўтыя струменьчыкі, і падала такое ж жаўтаватае святло з вокнаў сядзібы, былога шляхецкага маёнтка, дзе цяпер месцілася школа і жылі дзве настаўніцкія

сям'і — гэта была наша першая зімоўка на выспе, бо да бліжэйшага жытла было кіламетры два, тэлефона не было, дзеці прыходзілі з суседніх вёсак, часам па пяць кіламетраў пешкі, не ведаю, як яны дабіраліся, мне было шэсць гадоў і вельмі падабалася ў маёнтку, з ангельскім паркам, ручаём і плацінай, ліпавай алеяй, вялікім гарышчам, дзе на бэльках, на жалезных круках бацька падвесіў шынку — вэнджаныя свіныя сцёгны, якія пахлі дымам і іскрыліся на надрэзе, і вострыя нож натыкаўся на круглую белую костку, якую потым, у самым канцы, можна было абгрызці і аблізаць, а яна пахла дымам, але больш за ўсё я любіў школьную палову, дзе з першага на другі паверх укручвалася спіральная чыгунная лесвіца, неверагодная сярод палёў з цукровымі буракамі, як Эйфелева вежа, і такая ж прыгожая, такая ж прыгожая, такая ж прыгожая, а потым мы ўсталі, узяліся за рукі і пабеглі назад у цяпло і святло.

Халодная зброя

Хвароба, якая апанавала мяне ў пяць гадоў, не надта адрознівалася ад дарослых гульняў у танкі, ракеты і падводныя лодкі, але ў адрозненне ад іх, лячылася простым і эфектыўным сродкам — скураным рамянём, на якім бацька падточваў залінгенаўскае лязо, якое праплывала па яго намыленай, у белай пене, шчацэ, пакідаючы роўную і гладкую паверхню, якую ніколі не дамагчыся ніякай электрабрытвай, як ніколі не ўдасца вырашыць праблему войнаў толькі словамі, як словамі нельга было вылечыць маю страсць калекцыянаваць перачынныя ножыкі — сцізорыкі, якая вяла мяне ў чужыя сталы, сумкі і кішэні, як інстынкт вядзе птушак у вырай, і іх не збіць з дарогі ні ветру, ні буры, ні выпрабаваннем ядзернай бомбы, і я про-

ста нічога не мог з сабой зрабіць, калі бачыў акуратны прыбор з гладкімі пластыкавымі бакавінамі, дзе хаваліся тонкія стальныя лёзы, які змяшчаўся ў далоні і прыемна адцягваў кішэню, мне трэба было яго мець, і арсенал са скрадзенай халоднай зброяй рос, як сілы Варшаўскага дагавора, і так працягвалася, пакуль да маіх рук, як да магніта, не прыліп швейцарскі ножык з 22 лёзамі, пілачкамі, адвёрткай, нажніцамі і лінзай, які наш сусед прывёз з вайны і, на маю бяду, цаніў больш за сваю залатую Зорку героя, можа таму, што там быў штопар, і гэты паважаны інструмент быў добра вядомы ў акрузе, а я быў апошні, каму ён даваў яго паглядзець, і калі бацька, пачырванеўшы ад сораму, узяў мяне за вуха, я са слязьмі завёў яго да схованкі і на свет з'явілася кілаграмы паўтара рыштунку самай рознай формы, велічыні і грамадскай небяспекі, і надышла эра раззбраення, у якой сваю ролю адыграў і скураны, зялёны ад штодзённага націрання спецыяльным камянём для ляза, рэмень, пасля чаго я стаў нейтральным, як Швейцарыя.

Ссылка за халадзільнік

Праз паўстагоддзя мяне зацікавіла пытанне — чаму бацьку знялі з пасады дырэктара школы-дзесяцігодкі ў вялікім сяле непадалёку ад горада, з царквой, касцёлам, сельсаветам, поштай, ашчаднай касай, культмагам, сельмагам і гаспмагам, музеем і чайнай і паслалі ў месца, якое можна апісаць толькі амерыканскім выразам in the middle of nowhere — пасярэдзіне нічога, і там ён ужо не дырэктарстваваў, а выкладаў мову і літаратуру для васьмікласнікаў, такое было пакаранне, але за што? За справу, сказала маці, правільна яго знялі, нельга было мяняць новы халадзільнік, размеркаваны для школьнага інтэрната, на спісаны ў вайсковай част-

цы грузавік (выкарыстанне сродкаў не па мэтавым прызначэнні), нельга было браць на працу шафёра і афармляць яго лабарантам, бо ў штатным раскладзе школы шафёры не прадугледжаныя (службовы падлог), трэба было афармляць і здаваць дзяржаве немалы ўраджай з прышкольнай гаспадаркі, а не раздаваць настаўнікам і вучням (марнатраўства сацыялістычнай маёмасці), трэба было весці бухгалтарскі ўлік, нельга было рабіць тое, што не дазвалялася, а ён, як і іншыя мясцовыя маладыя дырэктары, не зведаў сталінскага страху, і думаў, што можа ўсё: любіў гаспадарнічаць больш, чым вучыць, любіў, як той казаў, вырашаць пытанні, ад цэменту да шыфера, ад дроў да фарбы, і сябры такія ж былі, але былі не толькі сябры, і рэзкі, як удар біча, артыкул у мясцовай газеце называўся «Школа — не вотчына дырэктара!», так, з клічнікам, з фельетоннымі пафаснымі абразамі, са спасылкамі на акты і высновы праверак, якіх было мноства, а ён не рэагаваў і працягваў сваё самаўладдзе, і што яшчэ горш, як высветлілася, пры веданні і нават падтрымцы непасрэднага раённага начальства, начальнік райаддзела асветы ажно шэсць разоў браў слова, каб абараніць свайго найлепшага дырэктара, калі вырашаўся яго лёс, але не абараніў, бо інтрыга была і супраць загадчыка райана і нават супраць старшыні райвыканкама, і мы паехалі ў ссылку.

Фактар кахання

Закахалася адна жанчына, імя якой мне невядома, якая даўно памерла і пра якую я пачуў выпадкова, хаця яна, як кажуць амерыканцы, была вельмі instrumental — вызначальнай у біяграфічнай гісторыі аўтара, хаця зусім не таму, што неяк дапамагла ці, наадварот, пакрыўдзіла, не — яна проста закахалася ў

аднаго загадчыка крамы, а можа, ён у яе закахаўся, не ведаю, мясцовыя газеты, якія пісалі пра такія гісторыі і называлі сапраўдныя імёны, адрасы, пасады ўдзельнікаў і давалі меркаванні суседзяў і сведак, пра гэтае каханне не пісалі, хаця ў краме была вялікая растрата, але гэта не важна, важна, што яна была замужам, і яе муж працаваў таксама загадчыкам, праўда, толькі аддзела, але ў абкаме партыі, і яго з-за жонкі былі папёрлі з працы, таму што, які ж ты кіраўнік мас, калі жонкай кіраваць не можаш, а за развод выключалі з партыі, не тое што з пасады здымалі, але паколькі здымалі такія ж, як ён сам, дык адразу ж далі новую працу, балазе кіроўных пасадаў якраз тады пабольшала ўдвая, бо Мікіта Хрушчоў узяў і падзяліў усё абласное начальства на прамысловае і на сельскае, штаты трэба было запаўняць, а тут гатовы свой чалавек, толькі жонка загуляла, а хто не п’е? Гэта прымаўка такая была, насамрэч дазвалялася і піць, і гуляць, і красці, але нельга было адначасна, трэба было выбраць нешта адно, і далі пацярпеламу мужу працу загадчыка абласнога аддзела сельскай культуры ці нечага такога, стаў ён шукаць сабе намесніка і ўзгадаў нядаўна звольненага маладога дырэктара, якога ведаў раней, і ўзяў яго на працу, і мы пераехалі ў горад.

Далёка пойдзе

Так адказваць: цыгарэты скончыліся і кінуў, а потым дадаваць — у шостым класе, на пытанне, ці палю, стала магчымым нашмат пазней, пасля школы і нават інстытута, калі дзяцінства зацвярдзела, закрылася, закруглілася і яго стала можна раскручваць, як глобус іншай планеты, на якім відаць Верх (так называліся тарфяныя яміны за дзедавым хлявом, ля самай маскоўскай шашы, запоўненыя вадой, дзе я навучыўся

плаваць), Пульву (празрыстую вёрткую рэчку, куды з Буга заходзілі вугры і дзе лавілася найсмачнейшая, калі смажаная, рыба ў свеце — каўблі, так у Ставах, мамінай вёсцы, называлі печкуроў), Граеўку (бандыцкі раён Берасця па варшаўскім баку чыгункі, дзе бацькі здымалі два прахадныя пакоі ў прыватным доме пасля пераезду ў горад, і грады выходзілі проста на рэйкі, маленькія шыбы на верандзе дробна дрыжэлі, і дом стагнаў штораз, калі праходзіў цяжкі таварны цягнік), Штаб (схованку паміж хлявом і плотам, дзе мы з сябрамі захоўвалі свае скарбы — шкляныя шарыкі, нямецкі агнямёт, патроны і заржавелыя гранаты з недалёкай крэпасці, а таксама скрыню цыгарэтаў без фільтра «Дымок», якая не даехала да групы савецкіх войскаў у Нямеччыну, бо мы яе сцягнулі з незамкнёнага вагона і курылі, аж пакуль бацька не атрымаў кватэру і мы не пераехалі ў іншы раён, і ў шосты клас я пайшоў у новай школе), а кінуць паліць мне насамрэч сказаў трэнер, бо напачатку адносіны ў новым раёне не складваліся і давялося запісацца ў секцыю бокса, куды я добрасумленна і без асаблівых поспехаў хадзіў да дзясятага класа, аж пакуль усе мы не сабраліся ў фотаатэлье для выпускнога здымка, і калі дзяўчаты пайшлі яго забіраць, дык фотазагадчыца паглядзела на нашы твары спрактыкаваным вокам і ўсім дала кароткія забойчыя характарыстыкі, з якіх я запомніў толькі дзве — хітраватую дзеўчыну, з якой я «хадзіў», як тады казалі пра школьныя парачкі, яна абазвала «маленькай сцервай», а на маё фота сказала «далёка пойдзе», але я чамусьці ўзгадаў гэта толькі цяпер, а трэба было, калі сядзеў ва ўзятым напракат смокінгу на вячэры ў Вашынгтоне, на якую Белы дом запрашае тэлерадыёжурналістаў, і слухаў Біла Клінтана, які, як вядома, перад цыгарэтамі аддаваў перавагу цыгарам.

Сабачая радасць

Фактычна больш-менш сур'ёзна мяне пабілі толькі аднойчы, пасля танцаў у вясковым клубе, калі я развітаўся з дзяўчынай і пайшоў па цёмнай вясковай вуліцы дадому — стаяла ціхая і густая летняя ноч, назаўтра, а дакладней, ужо сёння, трэба было ўставаць перад пятай пасвіць каровы, а на школьных вакацыях так хацелася спаць, што я нават цяпер памятаю, як цяжка на сене адарваць галаву ад падушкі, адкінуць коўдру, калі неба толькі пачынае сінець у шчылінах даху, належанае месца захоўвае цяпло, настоены водар травы не адчуваеш, бо дыхаеш гэтым кактэйлем біязёлак увесь час, а на вуліцы шызая ад расы трава: цётка падаіла ўжо карову, прыгатавала торбу з абедам, сабаку цяжка спусціць з ланцуга, бо ён аж скача ў прадчуванні свабоды, пуга вісіць на агароджы, і я выходжу на бруканку і жанкі ўжо выганяюць сваіх кароў з варотаў, і статак пакрысе расце — пяць, дзесяць, пятнаццаць, трыццаць чорна-белых, непародзістых кароў і цёлак цягнуцца па вуліцы, без маіх пануканняў заварочваюць за апошнюю хату і ідуць сваёй мернай хадой у бок Пяткі, ляснога ўскрайку, дзе на незааранах і незасеяных узлесках яшчэ можна папасвіцца свойскаму быдлу, і тут я цямлю, што ўчора па дарозе з танцаў трактарысты не жартавалі — электрычны ліхтарык у вочы адразу зрабіў смеху вартай усю маю гарадскую баксёрскую тэхніку, пачкі сыпаліся з усіх бакоў, аслеплены, я няўклюдна адмахваўся, але толькі раніцай адчуў, што сківіцы ледзь варушацца, жаваць не магу, не кажучы пра гузакі, якіх раўнівыя механізатары мне начаплялі ад душы, так што нават вяленую каўбасу, якую цётка паклала ў торбу, я не змог укусіць і аддаў сабаку — вось ужо хто парадаваўся, суччын сын.

Клёшы

Што такое тры, давайце пяць — мне можна пяць?!! — мы бачылі ў каго тры, у каго чатыры, не кажучы пра клёш аж на пяць сантыметраў, і калі бацька сказаў гэта краўцу, да якога мы прыйшлі замаўляць штаны, здаецца, у дзявятым класе, я ледзь не задыхнуўся ад удзячнасці, што можна, што ён дае мне такую свабоду мець сапраўдны клёш, які, канечне, пашыраў не калошыну, а ўвесь свет, і свет адразу пабачыў, калі я ўвайшоў у клас у клёшы: чатыры? няўжо пяць?! І я розныя моманты з бацькам магу ўспомніць, паходы ў гарадскую лазню, калі мы жылі ў доме без выгодаў, першую паездку на мора, калі яно раптам вырвала зямлю з-пад ног і кінула мяне ў неба, сустрэчу Хрушчова на пероне вакзала, абед з Шастаковічам у Белавежскай пушчы, урокі гітары, якія па яго пратэкцыі мне даваў самы знакаміты берасцейскі гітарыст на Пляцы, як называлася легендарная танцпляцоўка ў гарадскім парку, грыбы, якіх ён набіраў поўныя кошыкі, а потым сам чысціў да глыбокай ночы, шызы дым у яго кабінеце, калі ён ужо быў дырэктарам тэатра, у якім, як здані, выглядвалі абрысы рэжысёраў і актораў, блакітны джынсавы касцюм з разводамі і скуранку, якія ён прывёз мне з польскіх гастроляў — ён, канечне, ганарыўся тым, што мяне ўзялі на працу ў рэспубліканскую газету, я тады думаў, што галоўнае, як я магу пісаць, і цяпер так думаю, але галоўнае — не значыць адзінае, і калі яны з маці пад час сустрэчы з маім шэфам, крыху старэйшым за мяне, але значна мудрэйшым, пачалі казаць словы ўдзячнасці, я пачаў перабіваць, мне стала сорамна, як дзецям бывае сорамна за бацькоў перад таварышамі: я не ўмеў дзякаваць, але мой начальнік і сябар тактоўна завяршыў сітуацыю, пачаўшы хваліць маю пісаніну, але я не памятаю, каб бацька абмяркоўваў мае артыкулы, хаця, напэўна, абмяркоўваў, але памятаю, як ён паміраў у

пяцьдзясят восем гадоў пасля некалькіх аперацыяў: рак, дома на ложку, і запрасілі сяброў на абед апошні раз, яны сядзелі за сталом, а ён ляжаў на канапе, смяяліся, трохі адпусціў боль, а потым вярнуўся, трэба было морфію, але не было ці не давалі з-за нейкай недарэчнай перасцярогі, маўляў, прывыкне, тупы ідыятызм, не было разумнага доктара, і я нічога не зрабіў, ён пакутаваў, здзек і прыкрасць і не даравацць, і пры чым тут той bloody клёш.

Манліхер, куля калібра 6.5

Калі па парадку, дык — казкі, казкі, «Бэмбі», потым, канечне, Ільф і Пятроў, затым перыяд замежнай фантастыкі, праўда, зусім забыўся, што ж гэта я захапіў з сабой на вішню ў бабулі, ужо ўсе цёткі, нявесткі, унукі абабралі свае вішні, потым схапіліся, што я прапаў, пачалі шукаць, клікаць, нідзе не было, нікому ў галаву не прыйшло паглядзець на дрэва, дзе я, нічога не чуючы і не заўважаючы, дачытваў кнігу, пабеглі на Верх, ці не ўтапіўся, на гарышча, можа там, на шашу, і ўсе дужа ўзрадаваліся, калі я злез, і хоць дагэтуль мне ўзгадваюць гэты выпадак, ніхто не папікае, што вішні адно дно закрылі, што то за кніга магла быць — Жыль Блаз? Янка Маўр? Станіслаў Лем? Менавіта так нашмат пазней, у студэнтах, неяк увечары я адкрыў адну кнігу, якую сябар прывёз з будатраду з Малдовы, выпушчаную выдавецтвам «Картя Молдовеняскэ», сто тысяч асобнікаў, цвёрдая кардонная вокладка, 633 старонкі, 2 руб. 33 кап., пачаў чытаць і ачуняў, калі за акном пачало віднець, і кароткае шчаслівае жыццё Фрэнсіса Макомбэра выбухнула ў маёй галаве, як куля калібра 6.5 з Манліхера, якую жонка ўсадзіла яму ў чэрап дзюймы на два вышэй асновы крыху збоку, што абарвала яго свет на-

вазнойдзенай свабоды і пачала мой, я стаў чытаць усё, што напісаў аўтар, што ён раіў прачытаць, што пісалі пра яго, шукаў усіх, каго ён згадваў, і карыда ў Памплоне стала не меншай рэальнасцю, чым каровы, якіх я пасвіў кожнае лета, і калі праз сто гадоў апынуўся ў Бостане, дык паехаў у музей Кенэдзі, які набыў архіў Хэмінгуэя, але якраз тая частка была закрытая для наведнікаў — спецмерапрыемства, я ўсё ж пайшоў, тоўстая негрыцянка, якая стаяла пры ўваходзе, паглядзела са здзіўленнем і спытала, чаго мне туды трэба, я сказаў: I love Hemingway, яна глянула ў спіс, потым махнула рукой, дала нейкую брашуру і прапусціла, а там якраз перапынак на абед: посуд, сурвэткі, сэндвічы расклалі і загарадзілі ўсе стэнды, не падысці, я ўсё ж прабіўся, пацясніў афіцыянтаў, пачаў перапісваць, што хацеў, прычым увесь час удзельнікі канферэнцыі неяк падазрона на мяне паглядалі, публіка была стракатая — мулаты, чорныя, індзейцы, жаўтаскурыя азіяткі, апроч Хэмінгуэя, мой быў там адзіны белы твар, і калі адыходзіў, негрыцянка кажа: што, ужо ідзеце, не знайшлі свайго сябра, нічога, не сумуйце, не губляйце надзею, і потым, у гатэлі, я адкрыў брашуру — гэта была канферэнцыя каляровых геяў і лесбіянак, і з таго часу я не губляю надзею.

Карэктура і варыянты

...І калі пошта прынесла нумар «Дзеяслова» з гэтымі заўчаснымі ўспамінамі, маці занесла яго на ксеракс, заплаціла за дзясятак копіяў і паслала ўсім сваякам, перад гэтым заклеіўшы палоскамі паперы некалькі недарэчных сказаў, яна заўсёды так акуратна рабіла праўкі ў карэктурах сваіх кніг пра методыку выкладання роднай мовы, і былыя яе рэдактары дагэтуль перадаюць ёй прывітанні, а я тымчасам уведаў пра лёс Мікалая Федарука, 16 красавіка

1948-га арыштаванага за а/с агітацыю, які загінуў у лагеры за чатыры гады да майго нараджэння, і паслаў ёй звесткі, ну а калі гаварыць пра варыянты лёсу, дык Янка Купала, калі рабіў тэрміналагічны слоўнік «Практыкі і тэорыі літаратурнага мастацтва», слова «варыянт» пераклаў як «адменьнік», і хоць у 1923 годзе яго пісалі з мяккім знакам, жорсткасць гэтага перакладу насамрэч канчальная і не падлягае абскарджанню, як 58-мы артыкул КК СССР, як любая несустрэча, непадзея, непрызнанне, бо змяніць нешта можна толькі тады, калі яно яшчэ не адбылося, а ўсё астатняе можна толькі крыху выправіць, як купалаўскі слоўнік падае «карэктуру».

Паміж Кафкам і Швейкам

А вы чыталі — Адэса-Мінск — экзамен для апазіцыі — прафесар рэстытуцыі — белыя, нярускія — прафесійна і танна — із-за лубві — «Энеіда» навыварат — антысавецкі зэдлік — экстрэмальны адпачынак — украінскае пытанне

Ад абсурду да хаосу

Так казаць — «паміж Кафкам і Швейкам» — нельга, бо адзін аўтар, а другі літаратурны герой. Адзін худы, другі любіў ліверныя каўбаскі. Адзін пісаў кнігі, другі краў сабак. Адзін вывучаў юрыспрудэнцыю, другі піў піва. У аднаго чалавек становіцца жуком, другога прайгралі ў карты. Аднаго пасля смерці прызналі геніем, другога пры жыцці ідыётам. І каму лепш? Не кажучы, што прынамсі ў адным выпадку дакладна памыліліся.
Тоё-сёе, канечне, змянілася за сто апошніх гадоў, і розніцу паміж абсурдам і проста хаосам цяпер адшукаць куды цяжэй — але спрабаваць трэба.

А вы чыталі?..

Даўно-даўно, адразу пасля пераезду з Мюнхена ў Прагу, дзе ў мяне, канечне ж, адразу ўкралі аўтамабіль, я пайшоў у паліцыю, выклікалі перакладчыцу, афіцэр уціснуў у друкарскую машынку пяць аркушаў пад капірку, я адказаў на ўсе пытанні паліцэйскага пратакола, ён дастаў аркушы з карэткі і пачаў ставіць нейкія галачкі ў тэксце і патлумачыў, што зламаная літара «V» і ён мусіць яе ўпісваць ад рукі, і я, каб, відаць, развеяць смутныя сумненні ў эфектыўнасці будучых пошукаў, папрасіў перакладчыцу спытаць, чаму яны не адрамантуюць машынку.

— У нас такая бюракратыя, што, каб замовіць

рамонт, мне трэба напісаць з тузін лістоў, — ахвотна патлумачыў паліцэйскі. — А як я іх напішу, калі няма літары «V»?

— Вы чыталі Кафку? — спытала мяне перакладчыца.

Тут паліцэйскі скончыў упісваць прапушчаную літару ў першым асобніку і пачаў у другім.

— Спытайце яго, — агаломшана папрасіў я перакладчыцу, — чаму ён адразу не паставіў усе «V»пад капірку?

— Вы чыталі Швейка? — спытала мяне перакладчыца.

Аўто шукаюць дагэтуль, але я лічу, што гэта справядлівая цана за вышэйпрыведзены дыялог.

Адэса-Мінск: 3:2

Мой сябар-рэжысёр, які працаваў у Адэскім драматычным тэатры, запрасіў на прэм’еру. Самалёт з Мінска прылятаў якраз упрытык, селі хвілін за 20 да пачатку спектакля, я ўскочыў у таксі, даімчаўся да цэнтра, разлічыўся, пропуск чакаў у касе, я зайшоў у поўнае народу, залітае святлом фае, адразу накіраваўся да дамы, якая прадавала праграмкі, і задаў актуальнае пытанне: прабачце, дзе тут у вас туалет?

— А вам які, мужчынскі ці жаночы? — спыталася дама.

Я азірнуўся, сцяміў, што прыляцеў у Адэсу і ветліва спытаў, які лепш. Народ заўсміхаўся, дама пасур’ёзнела:

— Сорамна, малады чалавек, усё жыццё жыць у Адэсе і ўпершыню прыйсці ў тэатр!

Пачуццё нацыянальнай годнасці засціла мне вочы, і я з гонарам патлумачыў, што жыву ў Мінску і ў нас у тэатр ходзяць не дзеля гэтага.

— Тады навошта пытацца?

Экзамен для апазіцыі

Аднойчы я памыліўся на паўпрацэнта ў прадказанні вынікаў чарговых прэзідэнцкіх выбараў, але паколькі астатнія 99% назваў правільна, дык мяне пачалі ўсюды запрашаць, ад жывога эфіру CNN да розных ня менш навуковых канферэнцыяў. Якраз па такім запрашэнні я ляцеў у Амерыку з перасадкай у Амстэрдаме, і, калі дайшла мая чарга, супрацоўніца службы бяспекі, з сумненнем пакруціла мой заштэмпеляваны і заклееены візамі пашпарт і спыталася пра мэту падарожжа. Я патлумачыў, што запрошаны ў Гарвардскі ўніверсітэт, яна папрасіла паказаць запросіны і пайшла па начальства.

— І якая дакладна тэма вашага выступу? — з недаверам гледзячы на мяне і на запросіны, спытаў начальнік службы бяспекі.

— Дэмакратычная альтэрнатыва: ці ў стане апазіцыя змяніць аўтарытарны дыскурс, — сказаў я.

— Ну і? — спытаў начальнік.

— Што, ну і?

— Ці ў стане?

— Вам поўны адказ ці можна кароткі? — з сарказмам пацікавіўся я.

— Можна кароткі, але лепш, каб ён быў добры, — параіў начальнік. І патлумачыў — ён вывучаў паліталогію ва ўніверсітэце. Я азірнуўся — вакол нас даўно ўтварылася трывожная пустата, чарга на пасадку агінала выспу небяспекі, ахова чакала толькі сігналу.

— І так, і не, — сказаў я.

— Прапусціце, — махнуў рукой начальнік. — Менавіта такія адказы яны й даюць на гэтых канферэнцыях.

Прафесар рэстытуцыі

Я сядзеў у чытальні ўніверсітэта ў Фларэнцыі, куды прыехаў на нейкую канферэнцыю, калі пачуў, як бібліятэкарка гучна кліча некага:

— Прафесар! Прафесар!..

Я працягваў чытаць, а бібліятэкарка паўтараць: прафесар! Агледзеўся — больш нікога няма, каму гэта яна?

— Прафесар, вас да тэлефона! — аказваецца, мне.

Ну не будзеш жа тлумачыць кожнаму, што ты толькі журналіст, бяру слухаўку, а там таксама прафесар — то ды сё — ці не пагаджуся я заўтра прачытаць лекцыю па сваёй спецыялізацыі, пра рэстытуцыю. Я мог бы зараз напісаць, што недачуў, ці што яго ангельская была з італьянскім акцэнтам, але скажу як ёсць: я не ведаў тады значэння слова «рэстытуцыя» — вяртанне гвалтоўна нацыяналізаванай маёмасці яе ўласнікам, напрыклад, зямлі майму дзеду. Падумаўшы, што гаворка альбо пра прастытуцыю, альбо пра канстытуцыю і прыкінуўшы, што хутчэй вядзецца пра другое (я надрукаваў у заходнім друку некалькі артыкулаў пра свой мясцовы канстытуцыйны працэс і 25 варыянтаў асноўнага закона, якія напяклі дэпутаты), я пагадзіўся.

Увечары ў гатэлі вырашыў усё ж падрыхтавацца — напісаць план-канспект — але батарэя ў кампутары разрадзілася. З сабой у мяне быў маленькі «Макінтош», падарунак з Амерыкі, з пляскатай вілкай, якая не падыходзіла да разеткі ў гэтым гатэлі, пабудаваным ці не ў адзін час з суседнім знакамітым мостам Векія. Я разагнуў дзве металічныя скрэпкі, прыкруціў іх да вілкі, уставіў у разетку. Потым сеў, зачапіў шнур, бліснула іскра, і стала цёмна. У калідоры пачуліся галасы, у дзверы пастукалі. Я адкрыў — аказваецца, электрашчыт усяго гатэля месціўся ў гэтым пакоі, высока пад столлю. Прынеслі лесвіцу,

нешта там рамантавалі, потым доўга казалі: Scuzi, signor, праводка старая, ледзь не ад часоў Борджыя, разеткі мянялі апошні раз яшчэ за Мусаліні, тут усё — гістарычны помнік і дзяржава не дае перабудоўваць, чао, бона сэра, туці белле.

Я ўзяў шнур, разагнуў скрэпкі, асцярожна зноў уставіў у разетку, загарэўся экран, я задумаўся над першым тэзісам, павярнуўся, бліснула іскра і пайшоў дым, я засунуў кампутар пад падушку, выскачыў у цёмны калідор і, трымаючыся за сцены, хуценька пайшоў да лесвіцы і на выхад пад энергічныя выразы, дакладнага значэння якіх я не ведаў, але здагадваўся. Пабачыўшы на вуліцы, што святла няма не толькі ва ўсім гатэлі, але і ў суседніх дамах і на палове моста, я вырашыў за лепшае пайсці пагуляць па начной Фларэнцыі, балазе надвор'е спрыяла, стаяла дзіўная італьянская ноч, кафэ былі адчыненыя, жыццё ззяла там, дзе было святло...

Назаўтра я выступіў з імправізаванай лекцыяй пра кафкіянскую прыроду нацыянальнага канстытуцыйнага працэсу, па ходу ўзгадваючы прыклады, якія гучалі, як анекдоты, аўдыторыя папляскала ў далоні, перайшлі да пытанняў — і першае было пра рэстытуцыю. Я папрасіў удакладніць, сцяміў, пра што гаворка і аўтарытэтна патлумачыў, што ў нас ніякай рэстытуцыі няма, таму няма пра што гаварыць.

Усе былі задаволеныя, да мяне падыйшлі два швейцарцы, юрысты вядомага банка з Цюрыху, і з недаверам перапытвалі, няўжо яшчэ не пачалася рэстытуцыя, і з агнём у вачах настойліва раілі мне гэтым заняцца, бо гэта такая прыбытковая рэч, гер прафесар, асабліва нерухомасць, вось нашыя візіткі.

Я ўзгадаў, як напярэдадні ледзь не спаліў цэлы квартал з мостам Векія, падумаў, што мне ад нерухомасці, асабліва старажытнай, лепш трымацца далей і візіткі выкінуў.

А «Макінтош» у мяне працуе дагэтуль.

Белыя, нярускія

Я прыехаў на сустрэчу з сябрам у невялікі, але сусветна вядомы курорт Бад-Райгэнгаль, на поўдні Баварыі, пакінуў машыну на стаянцы і пайшоў шукаць парк, дзе мы дамовіліся сустрэцца. Спытаў аднаго, другога мінака — не гавораць па-ангельску, а я ніхт шпрэхэ дойч. Нарэшце сустрэлася дама, якая гаварыла па-ангельску і якраз сама ішла ў той бок. Дама пацікавілася, адкуль я.

— З Вайсруслянд, — адказаў я. Гэты калькаваны пераклад назвы Беларусі доўга заставаўся папулярным у Нямеччыне яшчэ з савецкіх часоў.

— О, Чарнобыль, — ажывілася яна. — Я даўно хацела ўведаць — якая розніца паміж вамі і рускімі?

Ну не станеш выпадковай спадарожніцы пераказваць кнігу Уладзімера Арлова «Адкуль наш род» — нямецкае сонцаззяе, баварскія птушкі пяюць, аўстрыйскія Альпы бялеюць на гарызонце...

— Гэта проста, — сказаў я. — Мы — белыя, яны — не.

Дама спынілася, узяла мяне за руку, зазірнула ў вочы і пранікнёна сказала:

— Я вас вельмі разумею. Я сама з Паўднёвай Афрыкі!

Прафесійна. І танна.

Я працаваў тады ўжо ў Празе, але жыў яшчэ ў Мюнхене, і на выходныя ездзіў туды-сюды, большасць дарогі праходзіла праз маленькія гарадкі і вёскі, кружляла па гарах, і толькі апошнія кіламетраў 150 быў аўтабан — хуткасная траса, падзеленая жалезным бар'ерам, які пагнуўся, але вытрымаў шматтонны ўдар майго «Опеля», які раптам крутанула на чорным ня-

бачным лёдзе і метраў сто ваўчком кідала ад аднаго бар'ера да другога, але не перавярнула, і за мной блізка ніхто не ехаў. Багажнік адкрыўся, я выцягнуў сумку, заплаціў 70 марак дарожнай службе дапамогі, каб зацягнулі машыну на металалом, мяне падкінулі да маленькага прыпынку, мясцовая электрычка давезла да суседняга гарадка Ляндсгут, і там я сеў у таксі і назваў адрас: Мюнхен.

— О, калі б я жыў у Мюнхене!.. — уздыхнуў малады таксіст. І патлумачыў — там сорак шэсць тэатраў, а ў Ляндсгуце толькі два. Ён іграў на сцэне, але гарадок маленькі, толькі 30 тысяч жыхароў, заробкі сціплыя, мусіў кінуць, бо трэба ж неяк жыць, плаціць за кватэру.

— І пайшоў у таксісты? — дзеля ветлівасці спытаўся я — мне самому карцела расказаць, што толькі перажыў.

— Не, пасля тэатра я пайшоў на атамную станцыю, там добра плацілі, — адказаў экс-актор і патлумачыў: гарадок маленькі, не надта каб хто хацеў поўзаць па радыеактыўных трубах, калі што здаралася, але ён прапрацаваў там некалькі гадоў.

— І потым на таксі?

— Не, пасля гэтага працаваў у сэкс-шопе, два гады. Перада мной, дарэчы, ніхто не вытрымліваў болей за месяц.

— Чаму? — зацікавіўся я, вырашыўшы, што мая гісторыя можа пачакаць,

— Ляндсгут — горад маленькі, — паведаміў былы рознарабочы ядзернай прамысловасці. — У нас толькі два сэкс-шопы, якія належаць аднаму ўладальніку, у адной працуе ён сам, у другой наймае прадаўцоў.

— І чаму яны звальняліся?

— Горад у нас хоць і маленькі, але мае 30 касцёлаў, і ўсе ходзяць да імшы, і для іх нашыя крамы — тэрыторыя граху, значыць, усё можна, — пачаў тлумачэнне былы працаўнік сэкс-індустрыі. — Вось яны

прыйдуць, паходзяць паміж паліц, возьмуць часопіс ці відэакасету, засунуць пад куртку і на выхад. Усё кралі. А я паставіў сістэму люстэрак, каб назіраць. Яны толькі ў дзверы — я кнопку націсну і замкну, яны да мяне — а я кажу — 40 марак за часопіс пад курткай!

— І што, усе кралі?

— Не, былі прыстойныя кліенты, напрыклад, прастытуткі. Прэзерватывы куплялі.

Я ўжо жыў у Нямеччыне пару гадоў, але менш чым за паўгадзіны ўведаў пра нямецкае жыццё больш, чым за ўвесь папярэдні час. Я забыўся пра аварыю, у якой цудам не атрымаў ні драпіны, пра разбіты аўтамабіль, адпраўлены на металалом, і толькі задаваў пытанні — можа, перажыты стрэс так актывізаваў журналісцкія інстынкты.

— І якія? Якія менавіта вырабы з мноства прадстаўленых на рынку прадуктаў з розных краінаў Азіі і Еўропы самых разнастайных мадыфікацыяў выбіралі прафесіяналы?

— Як якія, — здзівіўся экс-актор, былы работнік мірнага атама і працаўнік гандлёвага сектара сэксіндустрыі. — Канечне, самыя танныя!

Рахунак, які пазней мне прыслалі за пашкоджаны дарожны бар’ер, не паказаўся занадта высокай аплатай за атрыманыя веды.

Із-за лубві

Глядзець на голых мужыкоў у лазні не прынята, так, край вока міжволі зачэпіцца, і ўсё, на што там глядзець, нават для параўнання, але ў перадлазенцы, дзе мы распраналіся, вісела люстэрка, і я не мог не пабачыць майго суседа, а ён — маю рэакцыю, бо люстэрка ў асобным нумары знакамітых тбіліскіх серных лазняў, апетых Пушкіным, было на паўсцяны.

Мой знаёмы быў сіні.

Знаёмы гэта моцна сказана — я ўпершыню пабачыў яго паўгадзіны перад тым, калі выйшаў з гатэля, спусціўся па заваленай снегам крутой дарожцы да моста праз Куру і перапытаў адзінага мінака дарогу да серных лазняў. Напярэдадні ў Грузіі адбыліся датэрміновыя прызідэнцкія выбары, на якія прыляцеў як журналіст, раніца была надзвычай ціхая, Тбілісі спаў пад снегам пасля выбарчых жарсцяў, і, як высветлілася, адзіны чалавек на набярэжнай таксама ішоў у лазню, і мы пайшлі разам. Аказалася, што больш ніхто туды не йшоў — і выявілася, чаму: выходны, агульнае аддзяленне закрытае.

Але побач з-за паўкруглых купалаў выходзіла пара, гэта былі асобныя нумары, з індывідуальным басейнам з гарачай сернай крыніцай, мармуравай падлогай, прасторнай шатняй і вялікімі люстэркамі. З такога люстэрка на мяне якраз і глядзеў увесь пакрыты сіняй татуіроўкай мой знаёмы Арчыл.

— Ты не бойся, я не бандыт, — супакоіў ён мяне. — Гэта із-за лубві.

Прызнацца, думка пра турэмны жанр жывапісу мільганула была — не столькі з-за карцінак, якімі была пакрытая яго скура, колькі з-за тэкставых украпленняў. Я чытаў недзе, быццам у злодзеяў існуюць свае правілы, што каму можна наколваць (вось табе і свабода слова), і чым большы ты аўтарытэт, тым больш маеш права напісаць, а на маім суседзе было што пачытаць — толькі ў люстэрку ўсё адбівалася наадварот.

Але сапраўды, у кожным радку было жаночае імя.

«Тамара блят» было на левай грудной мышцы. На правай, пад сэрцам, прабітым стралой Амура, сінела расчараванае «І Оля тожи блят», над пупком змяілася аналагічная сентэнцыя, прысвечаная невядомай Ніне, і завяршала тэму агульная выснова пра ўсіх

баб, якія, як выглядала, даволі рэгулярна разбівалі сэрца нястомнага шукальніка дзявочай цнатлівасці і прыхільніка чужой манагаміі аж да нанясення сабе нязмыўных эпітафіяў.

Арчыл аказаўся сапраўды даволі эмацыйным чалавекам з цвёрдымі поглядамі не толькі на жаночую вернасць.

Пасля райскага сядзення ў гарачай сернай вадзе, якая выцякала з крыніцы, а з круглай дзіркі ў купале павольна спускаліся сняжынкі, але раставалі, не даляпаючы да нас, прыйшоў мэкісэ — лазеншчык, які паклаў мяне на мармуровую лаву і пачаў свае рытуалы, якім яго навучыў яшчэ дзед, які таксама працаваў тут, як і дзед дзеда. Пакуль я, распластаўшыся пад спрактыкаванымі хуткімі пальцамі, расслаблена спрабаваў палічыць, хто мыў Пушкіна, прадзед ці прапрадзед майго мэкісы, Арчыл спытаўся, за каго той галасаваў напярэдадні.

— Як за каго? За Гачэчыладзэ, канечне, — адказаў мэкісэ і, узляцеўшы над мармуровай лавай, дзвюма нагамі апусціўся мне на спіну — пачынаўся легендарны масаж пяткамі, калі мэкісэ лёгкім танцам праходзіць уздоўж хрыбетніка кліента, а той, каб застацца жывым, мусіць расслабіцца і ўпасці ў нірвану, цалкам адключыўшыся ад навакольнага свету.

— Ну ты дурак, — сказаў Арчыл. — За такога дурака галасаваў.

— Я дурак?! — перапытаў мэкісэ і ўрэзаў мне правай пяткай па нырках. — Гэта ты дурак няшчасны са сваім Саакашвілі!

Пасля чаго левай пяткай лупануў мне па печані.

— Ідыёт проста, — сказаў Арчыл. — Разве можэт нармальны чалавек галасаваць за гэтага ідыёта?

Удар пяткай у раён левага лёгкага, а затым правага быў нанесены пад каментар у адказ пра асаблівасці разумовага развіцця майго знаёмага. Перадвыбарчыя мітынгі на тбіліскіх вуліцах нагадвалі карыды падчас

пажару, а я ў гэтай сітуацыі быў калі не быком, дык біфштэксам, з якога рабілі адбіўную.

Мяне ўратавала хіба толькі тое, што не было другога тура, і дыскусія абмежавалася падзеямі, якія адбыліся, а не якія яшчэ адбудуцца, бо тады важна было б пераканаць недарэчнага суразмоўцу, як правільна галасаваць другі раз, і не ведаю, ці я асабіста дачакаўся б другога тура.

Асабліва мяне цешыла падкрэсленая ветлівасць да госця, які не гаворыць па-грузінску, і таму дыскусія вялася на зразумелай яму мове.

Быццам бы я і так не зразумеў.

«Энеіда» навыварат

Я ішоў па цэнтральным тбіліскім праспекце Руставелі ў пошуках кнігарні, — але іх месца занялі ўсяісныя буцікі і фірмовыя крамы, і кнігі, прыкрытыя ад снегу поліэтыленам, як гуркі ў парніку, прадавалі проста са стэндаў на вуліцы: букіністычныя і новыя, пераважна расейскае чытво, і калі я пытаўся раз за разам Вергілія, на мяне глядзелі без здзіўлення, але са спачуваннем. Якраз напярэдадні ў самалёце я натрапіў у газеце «Wall Street Journal» на выдатны артыкул пра «Энеіду», і захацелася адкрыць кнігу.

Пабачыўшы ў арцы паказнік — кніжная крама, я зайшоў у нейкі двор, дзе пад'езд быў пераабсталяваны пад маленькую крамку, усю застаўленую спецыялізаванай кампутарнай і медычнай літаратурай.

Я не стаў нават пытацца і павярнуўся ўжо да дзвярэй, калі джэнтльмен у паліто і капелюшы, гаспадар гандлёвага месца, спытаўся, што мяне цікавіць. Я сказаў.

— У мяне няма, — джэнтльмен на хвіліну задумаў-

ся, затым дастаў тэлефон. — Калі ў каго і ёсць, дык гэта ў Васі.

Ён набраў нумар, павітаўся і папрасіў Васю.

— Спіць? Будзьце ласкавыя, скажыце, вельмі пільна.

Было ўжо добра за поўдзень, але ці мала чаму чалавек спіць днём. Можа, ён уначы раман піша, новую «Энеіду». Ці дзень нараджэння адзначаў.

Некаторыя людзі вельмі настойлівыя — я даўно б ужо сышоў, але няёмка было перад джэнтльменам, які так і стаяў з тэлефонам ля вуха ў чаканні, пакуль недзе шукалі, будзілі, вырывалі з абдымкаў грузінскага Марфея загадкавага Васю, тлумачылі, хто звоніць. Калі той нарэшце ўзяў трубку, перагар адчуў нават я.

— Вася, у цябе ёсць «Энеіда»? — будзённым голасам, нават не павітаўшыся, спытаўся джэнтльмен.

Станіслаўскі заплакаў бы ад паўзы, якая наступіла, і трымалася, і не скончалася, і працягвалася — гаворка, канечне, пра паўзу з нашага з джэнтльменам боку, бо ў трубцы, на тым баку нябачнай, паўсталай ад сну, далёкай, як старажытнагрэцкае Міжземнамор'е рэчаіснасці, адбывалася, фармулявалася і выказвалася нешта, што па сіле ўздзеяння, магчыма, не саступала Вергілію, хаця і не ўпэўнены, што гэта былі эклогі. Магчыма, георгікі. Яны больш дыдактычныя.

— Ну, дзякуй, — бясстрасна сказаў нарэшце джэнтльмэн і закрыў мабільнік. — У Васі няма. Значыць, нідзе няма.

Ён меў рацыю. У Тбілісі «Энеіду» я не знайшоў, у суседнім Баку, куды прыляцеў праз дзень, таксама, затое ў самалёце пазнаёміўся з мужыком, які на пытанне, адкуль ён родам, адказаў:

— Я нарадзіўся ў Агдаме.

Я не паверыў сваім вушам — на партвейне «Агдам» (1 руб. 62 кап.) была пабудавана ўся культура

міжчалавечых адносінаў і эканамічных стасункаў эпохі позняга брэжневізму.

Звалі яго, канечне, Вася. Усё астатняе, што адбылося, — не для друку. Скажу толькі, што Вергілію такое не снілася.

Антысавецкі зэдлік

Мой светлай памяці цесць, які працаваў у гаражы механікам, быў чалавек суровы, прамы, любіў парадак, дысцыпліну і выпіць, з партыі выйшаў, калі захацеў зэдлік.

Ягоны сябар, былы настаўнік, аднойчы, калі ў школе на сходзе ўзяліся асуджаць Салжаніцына, сказаў, пачакайце, яшчэ вуліцы яго імем называць будуць, і пасля гэтага стаў выключна рабіць зэдлікі ды іншую сталярку, бо ў школу ўжо прыходзіць не трэба было. Цесць папрасіў зэдлік, каб зручна было каля печы седзячы паліць, дровы варушыць, попел выграбаць, на што сябар сказаў: выйдзеш з партыі — зраблю.

Цесць і выйшаў. Тут што бянтэжыць: напрыклад, тое, што па вайне бальшавікі ў яго сям'і мельніцу рэквізавалі, зямлю забралі, потым бацьку арыштавалі, што ён Калініну пісаў і ўратаваў такі бацьку, не даўся ператварыць сябе ў калгаснага раба і ўцёк з вёскі і стаў шафёрам, пра камуністаў і начальства выказваўся так, што ні ў казцы сказаць, ні пяром апісаць, і, нягледзячы на ўсё гэта, на сходы хадзіў і партузносы плаціў. А захацеў зэдлік — і ляснула ўся стройная сістэма марксісцка-ленінскай адукацыі, абавязковых палітінфармацыяў, стэндаў пра гістарычныя звяршэнні і за мір ва ўсім свеце.

Цесць зрабіў практычна. Я думаю, што ўвогуле гарбачоўскія рэформы трэба было называць не перабудовай, а практычнасцю.

— Слухай, — сказаў ён неяк мне. — Я тут ямку для слупа капаў на агародзе, і рыдлёўка аб нешта дзынкнула. Тут жа некалі мытня была, мо хто золата закапаў. Схадзі адкапай.

Я ўзяў рыдлёўку, пайшоў быў, але спыніўся:

— Дык а чаму Вы не выкапалі?

— А раптам бомба.

Даўно няма той партыі, ад сардэчнага прыступу пасля рэфэрэндума пра бел-чырвона-белы сцяг і Пагоню памёр цесцяў сябар-настаўнік, і сам ён ужо знайшоў спачын пад бярозамі на ўзгорку Радашкоўскіх могілак.

А зэдлік і цяпер служыць. І золата чакае археолагаў.

Ці бомба.

Экстрэмальны адпачынак

Адпачынак у аграсядзібе пачаўся так: з раніцы з'явіліся з аховы прыроды правяраць прыроду, потым з энерганагляду правяраць лічыльнікі, потым пажарнікі, і ўсім чамусьці трэба было паглядзець на мяне. Да таго, што тэлефоны слухаюць і праяўляюць пільнасць, я прывык — ну такая баязлівая ўлада, страшна ёй, калі не запіша чужыя размовы. Адзіную суседку на хутары звалі Стася, было ёй, мабыць, тысячу гадоў, жыла адна, дакладней, з двума катамі, трыма сабакамі, сям'ю авечкамі, дзясяткам гусей, трымала куры, карову і цёлку.

Прычым дапрасіцца купіць у яе яек ці сыру было немагчыма. Апроч прыроднай скнарнасці, была яна адначасна антысаветчыцай, нацыяналісткай і лукашысткай.

Пачуўшы, што я гавару па-беларуску, вынесла прысуд, як у сук уляпіла:

— Ты, відаць, бэнээф.

Сама пры гэтым размаўляла толькі па-беларуску і лепш за мяне, усіх расейцаў крыху пагардліва называла выключна маскалямі і лічыла іх няздарамі, лянівымі і зладзеяватымі, савецкіх партызанаў — бандытамі, з суседніх літоўцаў кпіла, што маўляў, усё распрадалі, нават Дом урада прыватызавалі, хадзіла да касцёла, глядзела штовечар беларускае тэлебачанне, верыла кожнаму слову, і Лукашэнка быў яе недатыкальны герой.

На слупе перад маім акном была буслянка, адкуль выглядалі двое птушанят, якім бацькі па чарзе прыносілі жабак. Аднойчы я пацікавіўся: хто гэта застаўся на варце пільнаваць коршака — бусел ці бусліха?

— Ты з Чэхіі прыехаў і не ведаеш? Ты ўвогуле бабу ад мужыка можаш адрозніць?..

Але потым патлумачыла, што ў бусла дзюба даўжэйшая і барада, а ў буслiхі няма, і доўга не давала веры, што я з яе не смяюся. А ці бачыла яна баброў, кажуць, вярнуліся?..

— Стаю на беразе, а ён кругамі ходзіць, плавае, рыжы, галава, як у цяляці, сонца ўстала, не вытрывала і кажу: ой, які ж ты харошы, які ж ты прыгожы! А ён як дасць хвастом, уся вада ўгору і на мяне, стаю ўся мокрая, як абасцалася!

— А ці ёсць тут драпежнікі?

— Аднаго разу рысь прыйшоў. Сеў, шкура светлая, плямы па спіне і вось такія вушкі! — і скруціла дзве дулькі, дакладна як рысіны вушкі з кістачкамі.

У апошні дзень я чакаў гасцей і налавіў штук дваццаць карасікаў, вярнуўся з возера, пакінуў вуду і пакет на дровах, якімі быў абкладзены дом, і сам пайшоў пераапрануцца й памыцца. Выходжу на двор — пакет на зямлі, і цётчын кот, сабака, дадушвае мой улоў. Засталося чатыры карасі.

Я за катом, той ходу, тут Стася ідзе.

— Ну цётка, вы да касцёла ходзіце, а кот ваш бандыт! Злаўлю і засмажу для гасцей, ён жа адразу карасямі нафаршаваны!

— Хто ж рыбу на двары пакідае? Вось ты з Чэхіі прыехаў, а мой кот за цябе разумнейшы!

Спрачацца не стаў, я ж не чэх.

Украінскае пытанне

У горадзе Львове мой сябар кніжны графік Гена пытаецца ў кнігарні: чаму кніга называецца «Архітэктура Львова», а не «Львіва». Мы ўжо трэці дзень у сталіцы Заходняй Украіны, гаворым усюды па-беларуску, нас разумеюць лепш, чым у Беларусі. Прадавачка глядзіць на яго падазрона: ці не падколка. Калі ўпэўніваецца, што не, задумваецца сама і ідзе па начальства. Начальства прыходзіць з квітанцыямі ў руках і звярае тэкст дазвольнай пячаткі на ліцэнзіі на гандаль з назвай кнігі — на гарадскім штампе «Львів». Хвілінаў пяць яны ўдвох займаюцца пошукам адказу, дзе праўда, хто вінаваты і што рабіць, на шчасце, не знаходзяць (разгадка ў родным склоне), і тады пытаюцца, што ўвогуле нам трэба?

— Кнігу, як рабіць варэнікі.

— Гэта ў аддзеле філасофскай літаратуры, — з палёгкай кажа дырэктар.

На гэты раз бянтэжымся мы — ці не падколка? Але паслухмяна ідзем у філасофскі аддзел, і паміж тамоў Вольфганга Гегеля і Грыгорыя Скаварады нам знаходзяць цяжкі том пад загалоўкам «Украінская смакота», дзе, сапраўды, апісаны містычныя працэдуры паходжання варэнікаў. Яшчэ больш нас уражвае, што ўсе кнігі сусветнай філасофіі на паліцах — па-ўкраінску, і ўсё гэта новыя выданні, мы з зайздрасцю абмяркоўваем гэты феномен, калі нацыя ведае

цану сваёй мове, шануе і падтрымлівае, і вучыць на ёй сэнсу жыцця і гатаванню варэнікаў, што, канечне, часам супадае, і тут прадавачка філасофіі пытаецца:

— Ой, ви так гарно розмовляєте по-українськи! Звідки ви, мабуть, з Києва?..

Хто стаў кіраўніком Украіны пасля аранжавага прэзідэнта, усе ведаюць.

Цяпер ведаю не толькі чаму, але й што з гэтага можа атрымацца.

Дзяржынскі як прыметнік

Нялёгкая журналісцкая доля закінула была мяне на станцыю Койданава, таксама вядомую як горад Дзяржынск. Добрыя дзяржынцы паказалі шлях да адзінага ў горадзе рэстарана. Ён называўся «Дзяржынскі», што даволі зручна для запамінання. Я спытаўся ў афіцыянткі, ці праўда, што супрацоўнікі КДБ тут маюць зніжку.

— Вы што, у нас нават супрацоўнікі агракамбіната «Дзяржынскі» не маюць зніжкі! — абурылася дзяўчына. Рэстаран належыць агракамбінату.

Прынеслі меню. Першай у раздзеле «першыя стравы» красавалася «Салянка «Дзяржынская».

Нічога аказалася салянка, хоць цана для шараговых дзяржынцаў усё ж трохі контррэвалюцыйная. Маладая спецыялістка ў адной мясцовай установе, якую я наведаў, распавяла, што зарабляе каля 2,5 мільёнаў — якраз на сто салянак.

Я паспрабаваў задаць афіцыянтцы падступнае пытанне:

— Вы ведаеце, хто такі Гімлер?

— Не, — упэўнена адказала дзяўчына.

— А Яжоў?

Яжова яна таксама не ведала, а вось слова «Берыя»

недзе чула. Я не вытрымаў падступнасці і спытаўся ў лоб — чаму рэстаран называецца «Дзяржынскі»?

— Дык жа наш агракамбінат называецца «Дзяржынскі»! — патлумачыла відавочнае юная дзяржынка.

Больш я нічога не пытаўся. Дзяржынскі тут даўно перастаў быць арганізатарам ЧК і іншых рэпрэсій, а ператварыўся ў прыметнік, якім можна называць калгас, суп, гарэлку, гару і нават пастараль — усё астатняе можна прачытаць на інфапартале з запамінальнай назвай dzr.by.

Невядома, каму за гэта дзякаваць — сістэме адукацыі, часу, заробкам, якіх хапае на тры міскі супу ў дзень. Дарэчы, менавіта так сціпла, калі верыць савецкім падручнікам, харчаваўся некалі і Фелікс.

Але яму што, ён быў жалезны.

Побач з ідыётам і геніем

Кафку відаць з майго акна. Дакладней, відаць яго магілу. Помнік, на якім напісана, што тут ляжыць Франц Кафка, 1883–1923. У пражскай піўной «У Швейка» я быў толькі аднойчы. Такі МакДоналдс наадварот для турыстаў, у якім наведнік адчувае сябе персанажам рамана Яраслава Гашэка, калі прыносяць кнедлікі з капустай, а потым персанажам Кафкі, калі прыносяць рахунак.

Персанажам розных твораў час ад часу можа адчуць сябе кожны. Неяк у тэлефоннай размове Васіль Быкаў пахваліў маё апавяданне, надрукаванае ў «ЛіМе», параіў увогуле пісаць прозу. Я пахваліўся калегам.

— О, цяпер цябе могуць узяць на працу ў «ЛіМ»!

***

Пытаю аднойчы калегу з Рускай службы, пісьменніка Пятра Вайля: што вы рабілі ў 1968? Чаму не здзейснілі акт самаспалення на знак пратэсту супраць акупацыі Чэхаславаччыны?

— А вы?

— Мне было 13 год!

— У вашым узросце Паўлік Марозаў ужо бацькоў у турму саджаў!

***

Беларусы вылучаюцца на радыё далікатнасцю. Дзеўчына з украінскай рэдакцыі кпіць з нашага калегі:

— Сяргей, нешта ты счарнеў і схуднеў зусім. Вось я ўжо паўгода працую на начных навінах і па мне нічога не бачна. У чым справа, жонка прыехала, ночы цяпер не спіш ці што?

— Дай я табе на вуха скажу.

— Не, гавары, каб усе чулі!

— Хто табе сказаў, што па табе нічога не бачна?..

***

Сядзім у бары з адным вядомым расійскім пісьменнікам, які неабыякавы да адной беларускай дзяўчыны. Пытаю мэтра: чым у рускіх адрозніваецца паэма ад непаэмы. Чаму «Мёртвые души» і «Москва-Петушки» — паэмы, а «Евгений Онегин» і «Война и мир» — раманы? Той цікавіцца, навошта мне.

— Ды вось, напісаў нешта, усе пытаюцца, які жанр, а я не ведаю.

— Па-беларуску напісалі?

— Так.

— Тады паэма. Па-беларуску ўсё — паэма!

***

Вядомы расійскі пісменнік заявіў, што палітычны

тэрарызм — адзінае выйсце ў выпадку, калі на пасаду на самым версе ўзлезла быдла.

— Забіць можна, — пагадзіўся памяркоўны Кастусь, праваслаўны святар. — Але адказваць давядзецца як за чалавека.

***

Ён жа:

— Бацюшка, дазволь смірэнна прыхіліцца да тваіх стопаў! Нават Хрыстос дазваляў гэта блудніцы!

— Па-мойму, стопы размешчаны значна ніжэй.

***

На дарозе з Мюнхена ў Прагу праз Развадаў восем публічных дамоў. Усе яны называюцца досыць экзатычна: Афрадыта, Венера, Персея. Але лепшая, на агульную думку, назва — Феліцыя. У перакладзе — вернасць.

***

Кафка пісаў, што сапраўдны шлях ідзе па канаце, нацягнутым не высока, а над самай зямлёй, і не дзеля таго, каб па ім ісці, а каб спатыкацца. Швейк гэты канат, напэўна, некалькі разоў прадаў бы ці абмяняў. Таксама можна заняцца перацягваннем...

Аднойчы адзін мой сябар-пісьменнік са сваім сябрам-мастаком вандравалі па Палессі і шукалі пераправы праз Прыпяць. Пабачылі маторку з рыбаком, які вычэрпваў воду з днішча, але калі падыйшлі, дык пабачылі, што хлопец , як бы гэта далікатна сказаць, рабіў сам сабе прыемна ў адзіноце, якую яны парушылі. Усе зрабілі выгляд, што ніхто нічога не заўважыў, але калі выходзілі з лодкі на другі бераг, хлопец вырашыў праясніць сітуацыю:

— Вы не думайце, і ў нас тут ёсць інтэлігентныя людзі.

Што, па-мойму, пацвярджае, што інтэлігентнасць — паняцце не геаграфічнае. Як і Швейк з Кафкам.

Зкімбы-зымбы

Саша Б. — Сяргей С. — Аляксандр У. — Сяргей Н. — Сяргей Д. — Валянцін Ж. — Генадзь М. — Уладзя А. — Вячаслаў Р. — Ян Б. і Стэфан Б.

Калі што якое

У перакладзе з адной паважанай мовы «зкімбы» азначае «чаму б не напісаць пра сяброў». Бо што толку чакаць радасную ці сумную нагоду, да таго ж невядома, хто будзе пісаць першым. Прынцып такі: з кім бы, калі што якое, хацеў апынуцца на выспе. Ці ў турме. Ці ў Парыжы.
Аказалася, з некаторымі па ўсіх гэтых адрасах — «зымбы». У перакладзе — як дома.

Саша Б.

— Малады чалавек, я бываў шмат дзе і шмат з кім за сталом, але скажу — з такім прафесіяналізмам і годнасцю даўно не сустракаўся.

Мой сябар Аляксандр Б. атрымаў гэты камплімент у сярэдзіне 70-х у Мінскім матэлі, дзе, пасля заканчэння ін'язу, працаваў метрдатэлем у рэстаране. За сталом сядзела група замежнікаў, узнікла нейкая праблема, і Саша яе вырашыў. Звычайная сітуацыя — незвычайны быў чалавек, які даў яму такую ацэнку. Гэта быў перакладчык, як і Саша — але перакладчыкам ён быў у Сталіна, удзельнічаў у перамовах Рыбентропа з Молатавым, перакладаў савецкаму паслу Дэканозаву на сустрэчах з Гітлерам, шмат дзесяцігоддзяў працаваў у Міністэрстве замежных спраў СССР.

Валянцін Бераждкоў, а так звалі дыпламата, бачыў

Сашу некалькі хвілінаў — але вось сказаў тое, што сказаў, і падарыў сваю кнігу.

Мы пазнаёміліся ў канцы 70-х у гатэлі «Юность» на Мінскім моры, дзе я, таксама пасля ін'язу, працаваў экскурсаводам, а Саша — адміністратарам. Ён і яго жонка былі самымі незвычайнымі людзьмі, якіх я дагэтуль сустракаў. Размовы з імі дзейнічалі, як наркотык. Мы гаварылі пра старажытных філосафаў, Біблію і Пікасо, пра савецкую ўладу і Дастаеўскага, фільмы Таркоўскага і таямніцы фатаграфіі.

Выключна сціплы і ненавязлівы, ён быў непахісны ў сваіх перакананнях і паводзінах. Выглядаў, як баксёр лёгкага весу, яшчэ ў школе яго запрасілі гуляць у моладзевы састаў футбольнага клуба «Дынама», але спартовая кар'ера не зацікавіла. У войску на яго спачатку, як на ўсіх навабранцаў, былі наехалі, але пасля першага футбольнага матча ён стаў непахісным аўтарытэтам.

Саша быў класічным дысідэнтам па духу — выбіраў працу, каб як найменей сустракацца з калектыўнымі абавязкамі, сходамі, палітінфармацыямі, грамадскімі нагрузкамі. Ён працаваў 24 гадзіны за стойкай адміністратара, каб трое наступных сутак быць дома. Займаўся фатаграфіяй, і я спрабаваў пісаць тэксты да яго здымкаў, а ён рабіць здымкі да маіх тэкстаў.

Мяне вабіла журналістыка, падабаліся імпрэсіі паэтычнага кшталту, а Саша здымаў. Некаторыя мае тэксты з ягонымі фоткамі, напрыклад, пра школу-інтэрнат для адораных дзяцей імя Ахрэмчыка, перадрукоўвалі нават у Аўстраліі. Але бальшыня нашых паходаў у рэдакцыі сканчалася іначай.

У «Физкультурнику Белоруссии» нам замовілі нататку пра водны спорт. Хадзілі ў Інстытут фізкультуры, я размаўляў з плаўчыхамі, трэнерамі, фізіёлагамі, а Саша здымаў. У выніку тэкст нагадваў «Лаліту» Набокава, а ў газеце з'яўлялася фота з пашыраным подпісам.

У часопісе «Беларусь» нам вярнулі слайды і нарыс пра экзістэнцыйны стан госця сталіцы (назіранні за садомам і гаморай, у якія ператвараўся гатэль «Юность» падчас заезду камсамольскіх актывістаў) з парадай перадаць усё гэта ў міліцыю.

У «Вячэрнім Мінску» прапанавалі напісаць пра перадавіка. Я тады ўжо працаваў на электратэхнічным заводзе і прыняў параду ўсур'ёз. Нарыс пачынаўся так: «Я не ведаю ворагаў майстра трансфарматарнага ўчастка № 2. Спадзяюся, гэта вартыя ворагі». Ну і гэтак далей. Фотаздымкі і тэкст нам са страхам вярнулі, непераканаўча патлумачыўшы, што для газеты гэта занадта добра.

Я мяняў працы, але працягваў ездзіць да Сашы, глядзець новыя здымкі, слухаць, спрачацца. Але сустрэчы рабіліся больш рэдкімі — агульныя знаёмыя з'язджалі ў эміграцыю, мяняліся адрасы і час.

Апошні раз я бачыў Сашу ў самым канцы 80-х. Ён зайшоў у рэдакцыю газеты, ветліва, з прыемнай усмешкай, слухаў мае захопленыя аповеды пра галоснасць, адкрыццё сталінскіх злачынстваў, пра інтэрв'ю «Свабодзе» і, як мне здалося, занадта стрымана спытаўся — нават не спытаўся, а неяк даў зразумець, што аптымізмам маім цешыцца, але не зусім падзяляе.

Саша з жонкай, такой самай інтэлектуальнай самотніцай і фатографам, як і ён, купілі хату ў вёсцы і зусім абмежавалі свае кантакты са светам.

Больш я яго ніколі не бачыў. Дзве рэчы ў яго былі абсалютныя — сціпласць і годнасць.

Сяргей С.

У «Пастцы» Агаты Крысці, якая ішла на сцэне магілёўскага драмтэатра, Сярожа іграў...

Не памятаю.

Бо пасля спекталя п’янка, на якой мы пазнаёміліся, працякала так бурна, што на наступны дзень я прачнуўся апоўдні ў незнаёмым месцы з даволі няпэўным уяўленнем пра тое, што адбывалася напярэдадні. Памятаю толькі, што чыталі вершы, спрачаліся пра магілёўскага «Гамлета», а я чамусьці абзываў Леаніда Ільіча Брэжнева словамі, якія ніяк не пасавалі да звання «генеральны сакратар». Гэта быў канец 70-х, багема была фрондай, і я, верагодна, не хацеў адстаць.

Потым Сярожа напісаў мне ліст, я адказаў — і наша сяброўства толькі ўмацавалася, калі група актораў разам з бліскучым рэжысёрам Юрыем Мірошенкам пераехала ў Мінск у Тэатр юнага гледача. Фантастычная прэм’ера «Бэмбі», якая ўзарвала тэатральны свет, сядзенне ў рэстаранчыку Дома актора, знакамітым «Мутным воку» аж да прасвятлення чакры і адкрыцця трэцяга і наступных вокаў, начныя паходы па сябрах — аднойчы раніцай у сваёй аднапакаёвай кватэры я прачнуўся і пабачыў, што на падлозе, крэслах, пад сталом спіць ледзь не палова трупы...

Потым Міроненку забілі, Сярожа з’ехаў у Адэсу, адтуль у Маскву і пачаў працаваць разам з феерычным рэжысёрам Раманам Вікцюком, ставіць свае спектаклі на розных сцэнах. Я прыязджаў на яго прэм’еры, знаёміўся з новым колам яго актораў, драматургаў, мастакоў, паэтаў, мы ездзілі да яго знаёмых у госці, і яны рабіліся маімі сябрамі.

Аднойчы, на пачатку знаёмства, я паказаў яму п’есу, якую пісаў пра свае прыгоды ў інстытуце, што ледзь не скончыліся выключэннем. Пачатак яму спадабаўся,

я натхнёна пачаў расказваць, як яе можна паставіць, вось такі ход...

— Ход?!! — Сярожу аж перакасіла ад прымітыўнага, чужога ягонай эстэтыцы, вульгарнага панятку — і як часта бывае, менавіта гэтая эмацыйная дробязь раптам прасвятліла мазгі і дапамагла ўсвядоміць каштоўнасць зусім іншага светаўспрыняцця.

У разгар галоснасці я прыехаў у Маскву, каб узяць інтэрв'ю ў былога проста сакратара ЦК КПСС Міхаіла Зімяніна. Спыніўся ў Сярожы, ён меў тады пакой у камуналцы на Кутузаўскім праспекце, насупраць дома, дзе была кватэра Брэжнева. Адтуль мяне і забрала спецыяльная «Волга», якая вазіла гасцей на дачы крамлёўскай наменклатуры. Пасля інтэрв'ю, у якім гаспадар расказваў пра свае размовы з камуністам Берыя і крытыкаваў беспартыйнага спевака Высоцкага, яго жонка ўручыла мне невялікі падарунак. У пакоі ў Сярожы разгарнулі — у сярэдзіне было тры кавалкі туалетнага мыла. Якраз тады буяў мыльны крызіс, гэта быў страшэнны дэфіцыт.

— Усё,— рэзюмаваў мой сябра. — Раз ужо мыла дораць — усё, капец.

І праўда. Неўзабаве ляснула партыя, потым СССР, нас закруціла так, што я апынуўся ў Мюнхене, потым у Празе, а ён стаў галоўным рэжысёрам недзе пад Масквой, потым у Новасібірску, потым зноў вярнуўся ў Маскву...

Мы не бачыліся гадоў дзесяць. Я яго вельмі любіў і люблю.

Хоць адзін кавалак мыла ён у мяне тады забраў.

Аляксандр У.

Аднойчы раніцай, пасля беспакойнага сну, я прачнуўся і пабачыў, што ператварыўся з чалавека ў журналіста. Метамарфоза здзейснілася дзякуючы Аляксандру У.

Пра рэпартажы я марыў яшчэ ў школе, але гэтая прафесія падавалася такой завоблачнай, што паступаць на журфак не наважыўся. Праўда, падчас вучобы ў ін'язе схадзіў ва ўніверсітэт, спісаў назвы падручнікаў, паводле якіх вучылі будучых майстроў пяра і мікрафона, узяў у бібліятэцы і тайна заканспектаваў.

Трохі друкаваўся, пачаўшы ў знакамітым літаратурным клубе «Пятница» у «Знамени юности», рабіў перадачы для радыё, мяняў працы, і аднойчы знаёмая журналістка сказала, што ў «Звяздзе» яе знаёмыя шукаюць карэспандэнта.

Сустрэліся. Саша паслухаў, паглядзеў газетныя выразкі і даў першае заданне — напісаць пра чалавека ў экстрэмальнай сітуацыі. Я паехаў дадому ў Брэст, знайшоў сітуацыю і чалавека, напісаў тэкст, які Саша скараціў удвая ці ўтрая і надрукаваў. Пасля яшчэ пары публікацыяў вырашыў, што можна паказаць мяне галоўнаму рэдактару.

Я надзеў польскі вельветавы касцюм-тройку канарэечнага колеру, югаслаўскую шоўкавую кашулю з балгарскім вязаным гальштукам, гэдээраўскія шкарпэткі з лайкрай, бліскучыя жоўтыя чаравікі, зробленыя ў Чэхаславакіі, і з'явіўся ў Дом друку.

Саша адразу зарыентаваўся і сказаў, што рэдактар прыняць у той дзень не зможа. І што наступны раз лепш, відаць, прыйсці не ў касцюме.

Як яму ўдалося пераканаць начальства ўзяць у штат чалавека без спецыяльнай адукацыі, без мінскай прапіскі, без партбілета, без вопыту працы ў друку, без блату, які да таго ж апранаецца як фарцоўшчык

— я дагэтуль не разумею. Можа таму, што для Анатоля Апанасавіча Тоўсціка Саша, на той час самы малады і самы таленавіты супрацоўнік, ужо тады быў аўтарытэтам — што шмат гаворыць і пра рэдактара.

Без касцюма я прапрацаваў у газеце восем гадоў, і дагэтуль, калі рэдагую тэксты, успамінаю Сашавы ўрокі скарачэнняў, расстаноўкі абзацаў, выбару загалоўкаў, таямніцы вёрсткі. А таксама — яго ўнікальны дар вынаходзіць рубрыкі і думаць цыкламі, за ідэяй бачыць серыю ці нават кнігу. Нічога больш істотнага ў гэтай справе з таго часу я не ўведаў.

Ужо ў 1991-м, калі я працаваў у выдавецтве «Беларусь», мы дамовіліся, што ён зробіць кнігу інтэрв'ю «Іншадумцы» — з тымі, хто тады ў Беларусі спрыяў пераменам. Кніга выйшла з прадмовай Васіля Быкава, выдавецтва вылучыла яе на Дзяржаўную прэмію, і Саша стаў лаўрэатам.

А адкрывала цыкл самае першае інтэрв'ю, якое Саша зрабіў са мной — у 80-я я ўдзельнічаў у розных нефармальных аб'яднаннях і акцыях, і мая галава прыцягнула дастаткова громаў і маланак, каб лічыць, што яна «думае інакш».

Але, магчыма, зашмат інакш: галоўны рэдактар выдавецтва палічыў, што сярод сур'ёзных загалоўкаў тыпу «Перамога дэмакратыі непазбежная, як смерць» не выпадае адкрываць кнігу гутаркай, якая называлася «І абавязкова — прыгожыя жанчыны!..» І дыктатарскай рукой, нягледзячы на супраціў аўтара і пярэчанні прынцыповых рэдактараў, бязлітасна выкінуў шчыраванні з гатовага макета.

«Абідна, панімаеш», як казаў адзін герой папулярнага фільма, тым больш, што галоўным рэдактарам быў я сам.

Але без касцюма сапраўды лепш. І не толькі прачынацца раніцай.

Сяргей Н.

Калі на Беларусь нападуць рускія, яны, як некалі немцы крычалі «Іван, здавайся!», будуць крычаць «Сяргей, здавайся!».

На іх месцы, як кажа адзін мой знаёмы святар, я не надта б на гэта разлічваў.

(Гэтак знаёмыя журналісткі прыехалі ў Прагу, і іх пасялілі разам у шыкоўных апартаментах са шкляными сценамі, але без фіранак. Яны занепакоіліся — ой, мы будзем пераапранацца, а ўсе будуць глядзець. Святар іх супакоіў: «На вашым месцы я б не надта на гэта разлічваў»).

Сяргееў, якія не здаюцца, на момант, калі я пішу гэтыя радкі, у рэдакцыі працуе чацвёра: Сяргей А., Сяргей Д., Сяргей Ш. І, канечне, Сяргей Н.

Дэпутат незалежнасці, апошняга Вярхоўнага Савета БССР і першага парламента Рэспублікі Беларусь, каардынатар легендарнай апазіцыі БНФ, чалавек, які даў выспятка (літаральна) расейскаму палітычнаму клоўну Жырыноўскаму, адзін з кіраўнікоў Рады БНР, бліскучы журналіст...

Мы пазнаёміліся ў канцы 80-х, я паспрабаваў узяць яго на працу ў газету, але яго бацька, тады ўплывовы сакратар абкама, адмовіўся замовіць за яго слова начальству і дапамагчы з мінскай прапіскай, і нічога з маіх намаганняў не выйшла.

Сяргей неяк уладкаваўся ў «Вожык», тут абвесцілі выбары — і яго вылучылі кандыдатам у дэпутаты ў Віцебску, дзе добра ведалі пра яго паспяховае змаганне супраць будаўніцтва АЭС. У Мінску таксама праходзілі сходы, і ў Доме друку супрацоўнікі тузіну рэдакцыяў вылучылі кандыдатам мяне. Сяргей старшынстваваў, але хоць ён і кажа цяпер, што ўсе пратаколы афармілі правільна, таварышы з райкама і райвыканкама, а потым пракуратуры патлумачылі акруговай камісіі, што гэта не так. У выніку ён стаў

выступаць і галасаваць у Вярхоўным Савеце, а ў мяне ўтварылася шмат вольнага часу, і я стаў здымаць пра яго кіно.

І тут я проста надрукую фрагмент са сцэнарнай заяўкі на фільм «Дэпутаты», напісанай два дзесяцігоддзі таму, у перадапошні год Савецкага Саюза:

«...Улада разбэшчвае. Новая ўлада разбэшчвае па-новаму? Упершыню за многія дзесяцігоддзі ненаменклатурнае пакаленне ў палітыцы: Віктар Ганчар, Сяргей Навумчык, Іван Герасюк, Валеры Курдзюкоў...

...Пакуль ніхто не ведае, як складуцца іх лёсы заўтра. Але яны ўжо ёсць, адбыліся, іх не выкрасліць з гісторыі перабудовы. Пачаўшы амаль аднолькава, з апазіцыі, крытычнага, часам яраснага адмаўлення сістэмы, павёўшы сваім прыкладам іншых, яны непазбежна працягнуць рух па розных траекторыях, аддаляючыся адзін ад аднаго, далёка адыходзячы ад заяўленых шляхоў і мэтаў, і нават, магчыма, у перспектыве — здрадзіўшы ім і сабе.

...Для Сяргея палітыка — адзіна магчымы шанец стаць свабодным у свабоднай краіне. У сярэднявечным ідэалагічным канцлагеры, якім адчуваецца яму навакольны свет, сказаць слова праўды публічна — ужо бунт, ужо паўстанне, ужо палітыка. Яго парламенцкую дзейнасць лепш за ўсё характарызуюць словы Васіля Быкава: «Сяргей з тых, для каго думка начальства нічога ў параўнанні з інтарэсамі народа, якія ён адстойвае, нярэдка ідучы на злом галавы, напралом...»

...Па абледзянелым у ілжы снезе крутых палітычных вяршыняў і бяздонных цяснін ён нясецца без гарналыжных галсаў, не скідваючы, а безразважна нарошчваючы хуткасць і сілу найкарацейшага руху да мэты. Яго шчырасць апякае, як вадкі азот, ён можа не мець рацыі, але яго маналогі, пытанні, рэплікі, эма-

цыйныя выбухі ля мікрафона — не гульня, не імітацыя, а само жыццё, якое згарае, і іншага — няма.

...Кальцо адзінададзенага жыцця свайго кідаюць яны адважна ў грамападобны кіпень царскай водкі — палітыкі, і не загіне толькі золата».

Мэту золатаздабычы тлумачыў апошні сказ сцэнарнай заяўкі: «Наша задача — заўважыць і захаваць яго, прыдасца на будучае пахмелле».

Не ўпэўнены, што прадыктавала такую прадбачлівасць — глыбокае вывучэнне трох крыніцаў і трох састаўных частак марксізму ці непасрэдны досвед той раніцы, калі трэба было здаваць заяўку.

У кінастужку, якую мы з рэжысёрам Юрам Гарулёвым пачалі здымаць летам 1991-га, патрапіў і не прадугледжаны сцэнарам путч, і супраціў яму, які ўзначаліла парламенцкая апазіцыя, і ўздым «Пагоні» і бел-чырвона-белага сцяга на Дом урада.

У выніку фільм выйшаў пра пакаленне беларускіх палітыкаў, якое аказалася не толькі новым, але і адзіным.

А ад пахмелля лепш за ўсё дапамагаюць аповеды Сяргея пра 1991 і іншыя гады. Царская водка.

Сяргей Д.

Усе Сяргеі, якіх я ведаю, непадобныя адзін да аднаго, але некаторыя непадобныя больш за іншых.

Усё змяшалася ў разбоўтанай імперыі зла, і мне нечакана прапанавалі працу адразу ў трох цэнтральных выданнях: у часопісе «Огонёк», «Комсомольской правде» і «Известиях», уласным карэспандэнтам па Беларусі. Пасада — лепш не бывае. Прачнуўся, тапкі надзеў — і на працы, як казаў адзін калега. Сваё начальства далёка, мясцовае баіцца, рабі што хочаш — казка.

І тут Сяргей Д. пачынае выдаваць газету «Свабода» і просіць што-небудзь напісаць у першы нумар. Вясна 1990-га, у Беларусі Вандэя, баль цемрашальства, сталінскае крыло кампартыі і КГБ сцягваюць сілы для будучага путчу і складаюць спісы інтэрніраваных. А Сяргей у гэты момант запускае газету з назвай «Свабода» і шукае аўтараў.

А ад мяне чакаюць артыкула ў маскоўскай рэдакцыі. Але прапанова Сяргея падаецца больш цікавай, я прапускаю ўсе тэрміны, не адказваю на званкі з Масквы, і пішу нататку ў жанры дыялога з самім сабой, якую надрукуе «Свабода».

Загаловак быў з сэксапаталогіі — «Прыапізм», падзагаловак крыху швейны: «Абрэжам гузікі на галіфэ».

Скарыстаюся момантам і надрукую цяпер другі раз.

«Сон: падыходзіць Берыя і пытаецца: што тут у вас адбываецца? Лаўрэнцій Паўлавіч, мы толькі цяпер даведаліся, што пяцьдзясят гадоў назад адбывалася. А што цяпер — гадоў праз пяцьдзясят уведаем...

— Са Сталіна сталі смяяцца. Чалавецтва са смехам развітваецца са сваім мінулым.

— Маркс спрошчвае. Мы рэдка развітваемся з мінулым са смехам. Не часцей, чым з болем, крыўдай, агідай. Самая частая эмоцыя — адсутнасць эмоцый. Абыякавасць — такі ж самы рухаючы фактар гісторыі, як інтарэс і сэкс.

— Але ці здольнае чалавецтва ўвогуле развітацца са сваім мінулым?

— Хіба манкурты — чалавекі? Мы не развіталіся яшчэ з племянным ладам. У пік развітога сацыялізму вучоны-этнограф па волі савецкага правасуддзя трапіў у лагер і вёў там назіранні. Сістэма ўзаемаадносінаў, іерархія каштоўнасцяў, табу, забабоны ўчарашніх будаўнікоў камунізму адпавядалі першабытнаабшчынным.

— Мінулае пры сацыялізме не мінае?

— Яно не мінае ніколі. Гэтую ісціну кожны зведвае на ўласнай скуры адразу пасля з’яўлення на свет, калі сталёвая іголка прапорвае эпітэлій і нам упырскваюць бацылы воспы, палачкі Коха і што там яшчэ. Так праяўляецца памяць чалавецтва пра пандэміі, якія спусташалі царствы і каралеўствы.

— Імунітэт альбо смерць — вызначае доза і якасць вакцыны. Якая патрабуецца сёння, каб засцерагчыся ад захворвання на сталінізм?

— Абстрактнае пытанне. Прышчэпкі робяць здаровым, а наша кроў перанасычаная прынцыпамі, якімі нельга паступіцца, мэтамі, якія апраўдваюць любыя сродкі, імунадэфіцытам дабрыні, культуры, маральнасці...

— Чакаць абнаўлення крыві?Але ў 1960-я ўжо чакалі: прыйдзе новае пакаленне, не рабы, і тады... Прыйшлі 70-я — і сталінізм пачаў адраджацца.

— У 1970-я якраз не прыйшло да ўлады новае пакаленне. Мы ператварыліся ў смярдзючы пролежань пад азадкамі верных ленінцаў першароднага сталінскага гарту: кар’еры Брэжнева і Суслава стартавалі якраз у 1937 годзе. А вядома, што, чаму і як усплывала наверх у 1937-м.

— Зараз тых няма, а маладых сталінцаў вунь колькі плавае наверсе.

— Гэта нармальна. У арганізме ўвесь час жывуць вірусы ўсякай халеры, і Сталін з намі, бо ён у нас. Мы робім іншым тое, што не хацелі, каб рабілі нам, і па замкнёным коле зло вяртаецца ўзрослым і магутным. Усе нашыя ворагі — смяротныя, барацьба непрымірымая, а дзеля перамогі за цаной не пастаім. Каб спыніць разгон зла і разамкнуць кола, ёсць толькі адзін сродак — «палюбіць ворагаў сваіх».

— Гэта маральны падыход — і таму безнадзейны. Колькі існуе чалавецтва, чалавек лепшы не становіцца.

— А чалавецтва?

— Праблема сталінізму — перш за ўсё палітычная, і вырашаць яе трэба палітычнымі сродкамі.

— Аддзяляць палітыку ад маральнасці — гэта і ёсць сталінізм.

— Пакуль мы спрачаемся, яны...

— Зноў: мы — яны, вораг — сябар!.. Мы — гэта яны. Гэта дыктуе спосабы любві. Яна павінна быць цывілізаваная хаця б настолькі, наколькі гэта даступна партнёру. Таму для пачатку ёсць прапанова расшпіліць ці, каб было ім больш зразумела, абрэзаць гузікі на сталінскім галіфэ, каб семя яго змагло аб’яднацца ў партыю і афіцыйна зарэгістраваць яе, пладзіць свае газеты, часопісы, кнігі, праводзіць мітынгі, дэманстрацыі, паказальныя суды...

— Усё гэта яны маюць і робяць цяпер, толькі ў зашпіленых штанах пад выглядам сакратароў абкамаў, ветэранаў, афганцаў, інтэррухаў і ўсякіх іншых жансаветаў.

— Дапаможам ім агаліцца, і такі стрыптыз не пахісне грамадскую мараль, бо ўсе іх органы зататуіраваныя партрэтамі генералісімуса, а гэты сэкс наўрад ужо зацікавіць многіх. Свабоднае адзенне — самая антысталінская форма. У дэмакратычных грамадствах гэта даўно зразумелі. У ФРГ дзейнічаюць неанацысты, у ЗША — камуністы.

— І што?

— Прыапізм. Так у медыцынскай энцыклапедыі называецца працяглая паталагічная эрэкцыя пры адсутнасці сэксуальнай цягі, палавы акт пры гэтым адбываецца без аргазму і эякуляцыі. Апісаны выпадкі прыапізму псіхічнага паходжання адначасова ў групы асоб.

— Дзіўна, чаму гэты тэрмін дагэтуль не ўключаны ў гістарычныя энцыклапедыі. Без яго ўвогуле немагчыма растлумачыць шэраг айчынных паняццяў, з’яваў і асобаў.

— Дапаможам прыапістам!»

У выніку пасільнага аказання гэтай дапамогі я патрапіў не ў Маскву, а на «Свабоду», праўда, у Мюнхене.

Потым Сяргей рэдагаваў некалькіх маіх кніжак, але адносіны аўтара і рэдактара — рэч інтымная, і я не збіраюся тут выцягваць на свет залітыя чарніламі, абгарэлыя як пасля ўдара маланкі, перасыпаныя радыеактыўным попелам, раздзёртыя на ашмёткі прасціны, на якіх нараджаецца кніга. Скажу толькі адно: калі б ён рэдагаваў гэты тэкст, дык нават я б зразумеў, дзе ў сказе пра проста непадобных Сяргееў і Сяргееў непадобных больш за іншых сканчаецца Талстой і пачынаецца Оруэл.

Яго рэдактарскі ўплыў часам сягае далёка за межы тэксту. І гэта не пустая гіпербала. Мянялі пашпарты, і па-ангельску я сваё імя мог запісаць «Alexander», але ўспомніў Сяргея і вырашыў даць максімальна беларускі варыянт, які б ухваліў рэдактар: «Aliaksandar». Так у мяне цяпер ва ўсіх дакументах і запісана, і гэтая версія ставіць у тупік не толькі Google .

Я працаваў дырэктарам Радыё Свабодны Афганістан, прылятаю ў Кабул, праходжу павольны, як вярблюджы караван, кантроль, памежнік глядзіць на мяне, потым у пашпарт, потым зноў на мяне і ў пашпарт, кліча начальніка, той таксама глядзіць і раптам расплываецца ва ўсмешцы:

— Алі! Прахадзіце, Алі-джан!

А ў аэрапорце ў Вашынгтоне тое самае, толькі з дакладнасцю наадварот:

— Алі?.. Прайдзіце з намі...

І я пачынаю расказваць пра Сяргееў, якія ўсе непадобныя адзін да аднаго, але некаторыя, далібог, непадобныя больш за іншых.

Валянцін Ж.

Прыйшоў у госці Валік і загаварыў па-руску. Я здзівіўся, а ён кажа:

— Баюся забыцца.

Праблемы з памяццю ў маладых людзей у Мінску ў канцы 80-х калі былі, дык цалкам дыяметральныя.

За некалькі гадоў сумеснай газетнай працы ў адным кабінеце я не чуў, каб з наведнікамі ці па тэлефоне ён размаўляў па-руску. Ён не быў палітычным ці прафесійным беларусам — не ўваходзіў у суполкі, партыі, рухі, не пісаў вершы ці раманы, сябраваў пераважна з суседзямі ў інтэрнаце для будаўнікоў, куды яго дзеля сталічнай прапіскі ўладкавала рэдакцыя.

У адрозненне ад мяне, ён быў сапраўдны журналіст: з чырвоным дыпломам скончыў універсітэт і яго адразу ўзялі на працу ў Дом друку.

Я нядаўна прачытаў кніжку аднаго псіхолага, дзе ён расказвае пра надзвычай цяжкі пералёт: самалёт кідала, трэсла, пасажыры маліліся, плакалі, ванітавалі, толькі яго сусед, зусім малады хлопец, сядзеў абсалютна спакойны і з цікавасцю глядзеў па баках. Калі селі, псіхолаг з павагай кажа — ну і палёцік, праўда? А той крыху сарамліва пытаецца: скажыце, а гэта ўвесь час так у самалётах? Я першы раз ляцеў, дык не ведаю...

Здавалася, што Валік Ж. быў адзіны чалавек у краіне, які не ведаў, што бывае іначай. Друкавацца ён пачаў яшчэ ў школе, у якую са сваёй гарадзенскай вёскі штодня выходжваў шэсць кіламетраў у адзін бок і потым назад. У школе матэматыку, біялогію, астраномію выкладалі так, як усе гаварылі навокал. Яго друкавалі ў раённай газеце, у абласной, рэспубліканскай, а ўсесаюзная «Пионерская правда» ўзнагародзіла яго пуцёўкай у Артэк. Аднак у Крым паехаў сын сакратара райкама партыі.

Неяк у школе яго дачцэ далі заданне напісаць са-

чыненне на тэму «Чаму я хачу ўступіць у піянеры». Яна напісала, чаму ніколі не ўступіць:

— бо ведае пра Катынь і прадзеда, які загінуў у форме польскага войска,

— бо бабуля расказвала, як уступалі ў калгас,

— бо замест бацькі ў Артэк паехаў піянер — сын сакратара райкама.

Самае цікавае, што сачыненне атрымала дзясятку, найвышэйшую адзнаку. Праўда — яна і ў піянераў праўда.

У 90-я Валік стаў адным з самых паважаных беларускіх журналістаў, затым перайшоў з дзяржаўнай прэсы ў прыватную, працаваў намеснікам рэдактара ўплывовага дзелавога штотыднёвіка, які выходзіў па-руску. Мы працягвалі сустракацца, калі я прыязджаў у Мінск, ён запрасіў мяне ў хросныя да сваёй першай дачкі, якая потым не ўступіць у піянеры, а я праспаў — яны грукалі-грукалі ў дзверы, і паехалі ў касцёл без мяне. Я не чуў, і дагэтуль мне сорамна, і не толькі за гэта.

На пачатку новага стагоддзя я прапанаваў яму ізноў працаваць разам — узначаліць карпункт радыё. Валік падзякваў і адмовіўся. Я званіў, угаворваў, мяне вельмі прыцягваў яго прафесіяналізм, надзейнасць, уменне працаваць з людзьмі. Умовы былі добрыя, мова беларуская, нашы асабістыя адносіны — лепш не бывае. Але ён казаў, што не можа кінуць газету, бо абяцаў там працаваць, і хоць не супраць, але мае свае абавязацельствы, шкадуе, але не можа. Я нічога не разумеў.

Мяне мучыла гэтая загадка, я перабіраў усе варыянты, нічога не знаходзіў, зноў званіў, ён зноў адмаўляўся — пакуль аднойчы ўначы я не прачнуўся ад ашаламляльнай здагадкі:

Валік — агент КДБ. Яго нейкім чынам, прымусам ці як, завербавалі, і цяпер ён свядома адмаўляецца

ад прапановы працаваць разам, каб не даносіць на мяне.

І я заплакаў. Ад нечаканасці, ад роспачы, ад бяссілля, ад злосці, ад нянавісці да тых, хто вырабіў такое над маім сябрам. (Вось і цяпер — пішу, і слёзы выступілі. Сентыментальныя нататкі).

Поўная ступень майго ідыятызму высветлілася, на шчасце, даволі хутка: рэдакцыя той газеты дапамагла яму купіць кватэру, і за гэта ён сапраўды мусіў адпрацаваць пэўную колькасць гадоў.

Ён проста казаў праўду, як тады з рускай мовай.

Проста праўду.

Проста.

Генадзь М.

Пасля віскі галава не баліць.

Кожны раз гэтае філасофскае назіранне Генадзь М. робіць з інтанацыяй: неверагодна, але магчыма і, значыць, неабходна. Гэта мінімум на адзін узровень вышэй за Гегеля, які лічыў рэчаіснасцю проста адзінства існасці і існавання, якое стала непасрэдным.

Непасрэдна мы пазнаёміліся ў выдавецтве «Беларусь», куды дырэктар, Валеры Дубоўскі, запрасіў мяне на пасаду галоўнага рэдактара (пасля звальнення з газеты я быў беспрацоўным). Дубоўскі быў смелы і энергічны менеджар, любіў рызыкаваць, заключаў неверагодныя кантракты з нечаканымі партнёрамі, ваяваў з начальствам, рабіў рэформы, спрыяў моладзі, і Гена быў галоўным мастаком.

Але паколькі гучна гаварыць ён не ўмее, дык я даволі доўга думаў, што галоўныя ў мастацкім аддзеле зусім іншыя людзі. З Генавай існасцю разабраўся толькі падчас путчу ў жніўні 1991-га, калі ён дапамог зрабіць спачатку ўлёткі, а потым адразу паставіў свой

подпіс пад патрабаваннем прыбраць партарганізацыю з выдавецтва.

Пазней я ўведаў, што Гена быў ад пачатку ў легендарнай «Майстроўні», усё жыццё гаворыць пабеларуску і займаецца самым бесперспектыўным відам мастацтва — каліграфіяй. Што гэты від самы бесперпектыўны, я думаў да таго часу, пакуль яго працамі не сталі адкрываць міжнародныя выставы і здымаць на тэлебачанні.

Ён аформіў сотні кніг, альбомаў, атрымаў кучу ўзнагародаў, і віртуоз беларускай мовы Рыгор Барадулін прысвяціў яму верш, які назваў на ўсякі выпадак па-лацінску: «Mater atrium necessitas».

Маці ўсіх мастацтваў — неабходнасць.
Неабходна рупіцца,
Каб жыць.
Неабходнасць змусіць верагоднасць
Да задумы плён прываражыць.

Atrium насамрэч не мастацтва, а вынаходства, але як трапна адзначае народны паэт, змусіць верагоднасць, калі неабходна, Гена сапраўды можа.

Шматразовы лаўрэат і сябра розных сумнеўных арганізацый не толькі паэт, але яшчэ і празаік Уладзімер Арлоў зайшоў яшчэ далей: на адкрыцці персанальнай выставы каліграфіі заявіў, што толькі Генадзь ведае, якая літара беларускага альфабэта — самая эратычная. Дык Гена інтэрв'ю дагэтуль дае.

Ёсць яшчэ адна галіна, дзе ён мае аўтарытэт ад Улан-Батара да некаторых запаветных мясцінаў лідскага Панямоння ўключна. І гэта не каліграфія.

Паплылі мы з Генам неяк па Нёмане на лодцы. Як людзі разумовай працы, плылі ўніз па цячэнні, дзе кіламетраў праз дзесяць, на спецыяльна абсталяванай для культурнага адпачынку пляцоўцы пад дубам, на беразе нас мусіў чакаць гаспадар лодкі з ужо гатовай юшкай.

Гаспадара звалі Юрам, і напярэдадні ўвечары, калі мы адзначалі пачатак адпачынку ў яго сядзібе пляшкай віскі, ён расказаў пра экзістэнцыйны выпадак са свайго жыцця. Паляцеў зімой на адпачынак у Егіпет, у Хургаду, і тур быў — «усё ўключана». Юра вярнуўся як прыстукнуты:

— Не магу зразумець іх бізнес. Я там на адным віскі ўсю паездку адбіў. У чым сэнс?..

Гена спытаўся, ці закусваў ён. Дык усё ж уключана, сказаў Юра.

— Віскі не закусваюць, — сказаў Гена.

Ад такога ўдару па здаровым сэнсе Юра крыху ачомаўся, толькі калі ўведаў, што Гена — мастак і ў Егіпце ніколі не быў. Але ачомаўся не надоўга — бо высветлілася, што Гена быў у Манголіі. Там выпіў мангольскага віскі ў бары ў гатэлі і пайшоў у нумар, а потым узгадаў, што шапку забыўся. Вяртаецца — усё разгромлена, мэбля паламаная, люстэрка разбітае, і галаўнога ўбору няма. Не ўпэўнены, праўда, ці ў такой паслядоўнасці ўсё адбывалася. Але змусіў верагоднасць — і неабходнае знайшлося.

У выніку Юра Гену моцна запаважаў і далей размовы пра верагоднае вёў выключна з ім. А са мной гаварыў толькі пры неабходнасці, напрыклад, калі не было рэшты са ста тысяч: вазьмі яйкамі. Навошта мне яек на 95 тысяч — але аказалася, што столькі каштуе адно яйка, праўда, страўсінае.

Дык каб скончыць пра юшку, якая пачалася з прабачэнняў: меліся сядзець пад дубам, а давялося пад сасной. Якраз перад намі тапельца вылавілі, прыехала міліцыя, цела паклалі на стол для культурнага адпачынку.

— Я падумаў — там няёмка будзе, ты ж, Генадзь, мастак, — казаў Юра. І тлумачыў: — Ён яшчэ зімой патапіўся, ніякага віду.

Гена не пярэчыў. Тым больш, што шапку не вылавілі.

А яйка гэтае потым у Мінску чатыры чалавекі электрадрэллю свідравалі, і яечню тыдзень даесці не маглі.

Тут ужо нават Гена не здолеў верагоднасць змусіць. Не закуска гэта для віскі. Існасць не тая.

Уладзя А.

— Слухай, Алесь, — кажа Уладзя.

І далей трэба не слухаць, а запісваць, бо заставацца адзіным слухачом было б дзеяннем антылітаратурным, хоць і прадугледжаным некаторымі артыкуламі крымінальнага кодэксу.

Словамі, канечне, усё не перадаць, як справядліва гаворыцца ў адной рэкламе інтымных паслугаў.

Вырашылі мы неяк з Уладзем А. і Генадзем М. праінспектаваць беларускія этнічныя землі, а канкрэтна Смаленск. Гаварылі ўсюды па-беларуску, але, як высветлілася, там справа не ў гэтым.

На ўваходзе ў Свята-Успенскі сабор са знакамітым абразам Адзігітрыя стаіць чорная «Волга» з не менш знакамітым нумарам «00-07» — аказалася, належыць мясцоваму епіскапу.

— І якое ў яго званне, генерал? — цікавіцца Уладзя ў служкі, і мы хутка апынаемся на ганку.

Пайшлі ў мастацкі музей — аказваецца, гэта не музей, а ізноў культавы будынак, проста вывеску не паспелі зняць. Ідзе рамонт, за якім даглядае маладая манашка з мабільным тэлефонам у руках. Расказвае пра цяжкасці паслушэнства ў недабудаваным манастыры, які суседнічае з цагляным шматпавярховым домам з пустымі ваканіцамі.

— Называецца той дом «Смерць камунізму», — тлумачыць яна. — За Саветамі хацелі пабудаваць, каб быў вышэйшы за царкву, але ніяк не маглі скончыць. Бог

не даў. Збіраюцца там алкашы ды наркаманы. Наколюцца, а потым падаюць з даху. Раніцай выйдзеш на ганак — труп ляжыць. Нядобрапрыстойна.

Тут Уладзя кажа: можна пытанне задаць? І задае:

— А можна вас пацалаваць?

Адказ мы чуем яшчэ на ганку.

Мастацкая галерэя на цэнтральнай смаленскай вуліцы ўжо закрываецца, але ўважліва агледзеўшы трох візіцёраў, гаспадыня, дама ў скураных штанах, срэбных бранзалетках і бурштынавых пацерках адчыняе дзверы. Праз паўгадзіны мы ўжо адкаркоўваем віно ў яе кабінеце, потым з'яўляюцца яшчэ дзве сяброўкі, дама чытае вершы, сяброўкі вось-вось заспяваюць, і надыходзіць час выбару — альбо ўцякаць, альбо далей праводзіць этнічную інспекцыю. Выбіраем першае, але аказваецца, што дзверы ўжо замкнёныя.

І тут на Уладзю находзіць натхненне, і ён чытае свой верш пра Заратустру і дзеўчыну, якую цiскаў за наваполацкай школай № 2, і якая потым ці то ўтапілася, ці то замуж выйшла. Верш сканчаецца наступнай высновай:

Мажа вось гэта: адны паміраюць зарана,
Ну, а другія запозна... адкрыецца рана
Ў памяці соннай знячэўку: філосаф засраны!
Як яе клікалі? Аня, Ганулечка, Ганна!

— Дзеля рыфмы чалавека не пашкадуе, — тлумачыць полацкае ніцшэанства Гена. І мы ўжо на ганку.

У цягніку па дарозе назад, у вагоне-рэстаране, пасля таго, як спустошаны ўвесь чыгуначны запас чылійскага, аўстралійскага і паўднёваафрыканскага віна (гэта толькі гучыць рамантычна, было ў іх усяго тры бутэлькі), адкрываюцца дзверы і заходзяць беларускія спецназаўцы ці амапаўцы — чатыры байцы ў чорнай форме, кожны пад сто кіло, і сядаюць за суседні столік. Гэта іх аўтастоп — ад Оршы да Мінска.

Уладзя паведамляе ім навіну:
— Жыве Беларусь!
— Жыве, — пасля паўзы пацвярджаюць двое з квартэту.
І мы ізноў на ганку. Чырвонае ўсё адно скончылася.

Вячаслаў Р.

Слава Р. — чалавек-шампанскае. Хоць, калі ўзяць у яго аналіз крыві ў любой еўрапейскай сталіцы, дык гэты будзе аналіз піва.
У Празе яго ведаюць усе бармэны на Вінаградах, дыск-жакеі на дыскатэках, гардэробшчыцы ў саўнах. Адзінае, што ён, бліскучы тэатральны крытык, кандыдат мастацтвазнаўца, былы сябра рэпертуарнай калегіі Мінкульта і супрацоўнік Акадэміі навук, ніколі не робіць у Празе — не ходзіць у тэатр.
Верагодна, таму, што спектаклі, якія граюцца ў барах начной Прагі, даюць магчымасць праявіцца яго першай прафесіі — актора, якім ён пачынаў у Тэатры юнага гледача.
Не ведаю, ці граў ён катоў у ботах альбо без, але дар трагіка, безумоўна, прысутнічае ў яго драматычных сутыкненнях з былымі савецкімі грамадзянамі. І горш за ўсіх дастаецца пэўнаму тыпу, які ён называе «рюскі».
Слава выбухае, як батарэя шампанскага, эмоцыі б'юць у столь, аргументы рыкашэцяць аб сцены, келіхі зносіць са сталоў, пена валіць праз форткі на вуліцы, і ўсе прыгінаюцца, каб не зачапіла асколкамі.
Аднойчы ў яго зазваніў мабільны тэлефон — кватэру затапіла, спрацавала сігналізацыя, і мінская міліцыя, якая прыехала па трывозе, зрабіла кантрольны званок перад тым, як ламаць дзверы. Пэўная

нязручнасць палягала ў тым, што Слава ў гэты момант стаяў на беразе Адрыятычнага мора ў плаўках і збіраўся даць нырца. (Так расказвае Гена, які быў побач, і хоць я ніколі не бачыў, каб у моры плавалі з тэлефонам, у гэтым выпадку веру).

Кошт роўмінга ў Італіі, пакуль ён вёў перамовы з аховай, перавысіў кошт новых дзвярэй. Але асноўны ўдар на сябе прыняў у той дзень бюджэт невялікага гатэля, дзе віно да вячэры падавалася па прынцыпе «ўсё ўключана». Больш туды нікога з Беларусі не селяць.

Ён быў у складзе першай рады Фонда Сораса ў Беларусі, у ліку першага набору выкладчыкаў коласаўскага ліцэя ў Мінску, першым з аўтараў «Свабоды» выдаў тры кнігі сваіх перадачаў, потым стаў здымаць кіно, пасля чаго яго занесла аж у Галівуд. Што ён зробіць наступнае, не ведаю — можа, прыедзе ў Прагу і сходзіць на спектакль.

Слава, тут у тэатральных буфетах ёсць разліўное піва. Праздрой.

Двакрат!

Ян Б. і Стэфан Б.

«Прысвячаецца чалавеку, які навучыў мяне, як жыць у СССР», — так падпісаў мне сваю першую кнігу мой бельгійскі сябар Стэфан.

Я нават не паспеў паслаць гэты надпіс у які-небудзь камітэт, дзе за розныя заслугі даюць, напрыклад, права на бясплатны праезд, як СССР ляснуў і ўся мая навука пайшла кату пад хвост. Цяпер ужо, баюся, не ацэняць мае заслугі кантралёры нават у тым адзіным месцы, дзе правільна прачыталі б маё прозвішча, як надрукавана ў кнізе: Sasja Loekasjoek.

Калі ёсць у Еўропе краіна больш загадкавая і недарэчная за Беларусь, дык гэта Бельгія. Там мала што дзве дзяржаўныя мовы, дык яшчэ й ніводная з іх не бельгійская, мала што насельніцтва, як у Беларусі, але бельгійцам па нацынальнасці можа лічыцца толькі адзін чалавек, дый той — кароль, мала што ў Бруселі паставілі еўрапейскі рэкорд жыцця без начальства (больш за год не маглі абраць урад), але пры гэтым першым прэзідэнтам Еўразвяза стаў грамадзянін Бельгіі.

Такім чынам, нічога дзіўнага , што ў сярэдзіне 80-х Ян і Стэфан з Антверпена паехалі ў Мінск вывучаць рускую мову і спадарожную навуку піць усё, што еўрапейцу смерць, а журналістам здорава.

У выніку абодва сталі тэлезоркамі і свяцілі з Масквы, Вашынгтона і Пекіна, Мінска, Бялграда і Кабула, з усіх куткоў СССР ад пачатку галоснасці да сённяшніх дыктатураў. Я дапамагаў ім са здымкамі на розных дэманстрацыях, мітынгах, блакадах і іншых палігонах дэмакратыі, а таксама ў згаданай вышэй спадарожнай навуцы.

Усё гэта адбывалася да інтэрнэту, калі працягласць жыцця журналісцкага слова ў эфіры можна было адэкватна апісаць лексікай яшчэ старажытнага Рыма — verba volant.

А scripta, адпаведна, manent — і намовіць Стэфана пісаць кнігу было не так і цяжка, тым больш, што застольнае кола супадала з прафесійным.

У загаловак была вынесеная магічная формула, якая вырашала ўсе нашыя праблемы ў чыгуначных касах, аэрапортах, рэстаранах, тэатрах, гатэлях і іншых месцах, дзе чалавек сустракаўся з савецкай уладай: «Нельга але можна».

Загаловак сам быў сваёй ілюстрацыяй: ад адсутнасці коскі розум за розум заходзіў не толькі ў карэктараў і не толькі ў Беларусі. Фламандская мова, на якой пісаў аўтар, таксама супраціўлялася як магла, але аказалася

бяссільнай перад праўдай жыцця — кніга там выйшла пад назвай «Niets is mogelijk alles kan».

Замест далейшых лінгвістычных даведак я дам тут сваю прадмову да мінскага выдання, якую з уласцівым мне лаканізмам назваў «Калі нельга»:

«Ззаду рознакаляровае рознагалоссе Брусельскага аэрапорту, роў турбінаў, ледзяное сонца ў ілюмінатары, і ашалелыя шасі ўжо рэжуць бетон якой-небудзь новай сталіцы, і пачынаецца праца — горкі прысмак, калі цэнтральная рэдакцыя спачатку не верыць твайму прадчуванню, што ў Пекіне вось-вось нешта адбудзецца, і ты адлятаеш з Кітая за некалькі гадзінаў да пабоішча на Цянь-ан-мыне, потым пралом у Берлінскай сцяне, аксамітная рэвалюцыя ў Празе, расстрэл Чаўшэску, сарваны голас аператара ў разгромленай Віленскай тэлевежы, лёгкі халадок ля сэрца, калі танкі ідуць па маскоўскай маставой на цябе і Яна, ці калі сербская артылерыя б'е па Сараеве, адкуль ты вядзеш чарговы рэпартаж пра чарговае перамір'е, і зноў Масква, Ерэван, Талін, ашалелая шкала дазіметра на радыеактыўным полі пад Магілёвам, гонкі са знятым матэрыялам у студыю, ліхаманкавы, да секунды дакладны мантаж, а потым вясёлая шчодрасць, і шаблі, і шампанскае, і піва, і лікер д'Антверп, і канечне, водка — з усяго гэтага зроблена твая кніга, але не толькі з гэтага, бо ты журналіст, і гэтая прафесія не проста частка твайго жыцця, а ўсё жыццё.

Твая Бельгія — найлепшае ў свеце каралеўства, і з каралём мы сябруем, прынамсі, кожны трэці ці пяты тост п'ем за яго здароўе, і гэта ўжо немалая лічба, і Ягоная Вялікасць, калі ўведае, чым-небудзь нас узнагародзіць, хоць мы п'ем зусім не дзеля манаршай ласкі, а таму што чаму не, калі сустрэліся.

Першая сустрэча адбылася ў Маскве, у гатэлі «Расія» (які тады яшчэ стаяў на Краснай плошчы), ты і Мікі прывезлі мне запрасіны ў Антверпен ад Яна, гэта было пасля землятруса ў Арменіі, які гэта

быў год — канечне, 1988, і я расказваў пра свае два тыдні ў Ленінакане, прасякнутыя салодкім трупным смуродам, які расцякаўся з-пад руінаў панэльных дамоў, і высветлілася, што ты таксама там быў, і мы ізноў узялі гарэлкі ў буфеце для інтурыстаў, а потым яшчэ раз, і яшчэ, і па шляху на вакзал перад Крамлём, дакладна насупраць цэнтральнай літары «Н» у імені на багровым маўзалеі, я спыніўся, не ў сіле трываць, і апаганіў памяць правадыра сусветнага пралетарыяту, прыгаворваючы з палёгкай «Вось вам за Ленінакан, за Сталінакан, за Брэжнеўакан»; партыя ў той час была яшчэ ў сіле і вяла бурную барацьбу за цвярозасць — норму жыцця, і калі б міліцыя апынулася паблізу, справа не скончылася б, як для Матыюса Руста, вызваленнем «з меркаванняў гуманізму», але ўначы неяк мярзотна пахаладала, і сяржанты, верагодна, таксама недзе грэліся чым-небудзь вадкім.

Трагедыя журналістыкі ў тым, што яна нараджаецца, каб памерці, яе творы жывуць адзін дзень, адну гадзіну і менш, бо каму трэба ўчарашнія навіны, пытаўся я гасцей у рэстаране «Максім Горкі» ў цэнтры Антверпена на прэзентацыі тваёй кнігі, і гэтыя развагі ветліва слухалі хлопцы з выдавецтва «Крытак», якія выпусцілі кнігу як маланку, за два месяцы, дзясяткі журналістаў, дыпламаты, і твая маці, і ваш старэйшы сябар Гіда, гаспадар дома, дзе вы з Янам жылі, і наша знаёмая афіцыянтка Таня, бельгійка з расейскай арыстакратычнай сям'і, якая працавала ў гэтым дзіўным месцы «а-ля рюс», і адзін нелегал з Мінска, які мыў там посуд, толькі Яна, нашага найлепшага сябра, не было з намі, бо ў Маскве ішоў чарговы з'езд і трэба было рабіць рэпартажы пра лёс дэмакратыі, але Мікі і твой першы сын Ганэс былі, а кніга для мужчыны тое самае, што дзіця для жанчыны, пераконваў я Мікі, але яна моўчкі ўсміхалася і слухала сябе, дакладней, Мілана, які спазніўся на прэзентацыю і нарадзіўся, калі дадрукоўвалі трэці ці чацвёрты наклад гэтай кнігі,

але пакуль шум у літаратурнай рэстарацыі, падобнай да булгакаўскага «Грыбаедава», нарастаў, нейкі кавалер навязліва цікавіўся, ці не выдадуць у Белай Русі яго белагвардзейскія мемуары, Таня падносіла гарэлку ў запацелых шкаліках і піла з намі, і белагвардзеец піў, і ўсе пілі, і раптам з балалайкай у руках чортам выскачыў русафіл-гаспадар «Максіма Горкага», ірвануў струны і на поўныя грудзі закаціў: «Оч-чи черные, очен к-красные!..», і мы ледзь не памерлі на месцы ад смеху.

У Мінску адзін ідыёт, загадчык аддзела ЦК, заявіў, што я ездзіў у Бельгію «па інструкцыі», і з таго часу любую высакародную вадкасць мы называлі інструкцыяй; пра інструктаж ніколі не забываліся, але больш за ўсё я запомніў першы прыезд у ваш з Янам і Гіда дом, дзе на ўсіх трох паверхах, на сталах, паліцах, падваконні стаялі пустыя бутэлькі, кардонныя ўпакоўкі з-пад віскі, а пад лесвіцай ляжала піўная бочачка, і мая жонка ціха пыталася, куды мы патрапілі, а проста ў доме напярэдадні была традыцыйная жнівеньская вечарынка, на якую прыйшло пад сотню гасцей, і на наступны год была такая ж вечарына, і зноў прыйшла сотня гасцей, я зноў на ёй быў, але не было ўжо цябе, бо ты вёў рэпартажы з Вільні, і мы падключылі тэлефон да дынаміка, каб ты мог чокнуцца адразу з усімі, але, здаецца, у цябе не было тады настрою чокацца, а потым ён з'явіўся праз паўгода апоўначы, калі ты пазваніў у Мінск і сказаў, што кніга, якую мы так доўга абмяркоўвалі, закончаная, я схадзіў на кухню, дастаў з лядоўні шампанскае, і мы выпілі ў Антверпене і Мінску адначасна — і вось яна ў вас у руках, кніга майго сябра Стэфана Бломарта, журналіста, якога дома нават дзеці пазнаюць на вуліцах, і хоць у Рэспубліцы Беларусь яна выйшла ў шэсць разоў марудней, чым у Каралеўстве Бельгія, я ўпэўнены, што кніга не састарэла, бо напісана чалавекам, які любіць што піша і, спадзяюся, аўтар стане і вашым сябрам так-

сама і, пры нагодзе, праінструктуйцеся за яго здароўе, каб і надалей яму шанцавала пры ўзлётах, пасадках, артабстрэлах, путчах, рэвалюцыях — адным словам, там, дзе быць нельга, але трэба і, значыць — можна».

Так я скончыў прадмову з пяці сказаў да той першай кнігі Стэфана, якая тычыцца і Яна.

Потым яны казалі, што такіх даўгіх сказаў ніколі ў жыцці не бачылі — пакуль дачытаеш, вочы робяцца «очен красныя».

А свае кніжкі я падпісваю ім так: бельгійскім сябрам, якія навучылі мяне, як жыць у Еўропе.

Зрэшты, прыкладна так можна падпісваць усім, каго тут згадваў.

Нават карацей, толькі трэба дзеяслоў незакончанага трывання — якія вучаць, як жыць.

І трываць, канечне.

Лётнае надвор'е

Усё тут напісанае — праўда. У той ступені, у якой напісанае можа быць праўдай.
Верагодна, таму замест поўных прозвішчаў у загалоўках толькі літары.
Не партрэты, а толькі траекторыя, толькі след палёта, які працягваецца. Непрадказальнага нават задняй датай, як палёт анёлаў, ці менш містычна — як палёт матылька, чые крыльцы, як сцвярджаюць, могуць выклікаць ураган і змяніць жыцці, лёсы, гісторыю.
З гэтым ураганам аўтару аказалася па дарозе. Пашанцавала з траекторыяй.

Люстрацыі наадварот

Чалавек дажджу — чалавек адлюстравання — чалавек палёту — чалавек дзеяння — чалавек тэатра — чалавек-амфібія — чалавек хронікі — чалавек танца — чалавек імперыі — чалавек выдыху — чалавек рукапісу — чалавек удыху — чалавек.org — чалавек джазу — чалавек травы — чалавек бомбы — чалавек гігіены —чалавек свабоды — чалавек стагоддзя

Далібог, так і было

Пазваніў мне Джордж Буш і кажа: «Прывітанне, Аляксандар, як справы?», я кажу добра, вось толькі хвалююся трохі, ён кажа: «Што так?», я кажу, ну, разумееце, мяне як папярэдзілі, што вы будзеце званіць, я пазваніў свайму шэфу па параду, ён усё ж з вамі сустракаўся, і пытаюся, як гаварыць з прэзідэнтам ЗША, хоць і былым, а ён кажа не бяры да галавы, прэзідэнт вельмі просты ў зносінах, перадай яму маё прывітанне і не называй яго Барак, і ўсё будзе добра, «Талковы ваш шэф, — сказаў Буш,— таму мы яго і трымаем у Еўропе».
Гэта праўдзівая гісторыя, і праўдзівы дыялог, які адбыўся ў самым канцы 2010 года, і калі я потым пераказаў яго свайму шэфу, той чамусьці спачатку памаўчаў, а потым кажа, калі ты раптам будзеш гаварыць з Абамам, называй яго як хочаш, хоць Хусэйнам, толькі не перадавай ад мяне нічога.
Я кажу дамовіліся. А паколькі з тымі людзьмі, сустрэчы з якімі я тут узгадваю, ніякай такой дамовы не было, дык я напісаў усё, як было насамрэч, усю праўду, наколькі напісанае можа быць праўдай.

Янка Брыль, чалавек дажджу*

За празрыстую прозу, за чыстыя сінкопы мініяцюраў, за шчырасць, ад якой выступалі слёзы і хацелася чытаць уголас і дарыць яго кнігі малазнаёмым людзям, палюбіў я яшчэ ў студэнтах Янку Брыля, і калі паўстала пытанне — загіне Беларусь і чарнобылем парасце ці не, куды было кідацца па паратунак, як не да яго?

Лета 1979 года было знойнае, сухое, сонца паліла так, быццам рыхтавала абмежаваны кантынгент да выканання інтэрнацыянальнага доўгу, як будзе называцца вайна ў Афганістане, але яна пачнецца толькі ў снежні, а ў чэрвені стала ясна: заданні чацвёртага вырашальнага года 10-й пяцігодкі па вытворчасці мяса-малочнай прадукцыі рэспубліка правальвае са страшнай сілай. Першая касавіца была мізэрная, другі ўкос выгараў, кукуруза, лубін і іншыя грубыя і сакавітыя кармы, якім напаўнялі сіласныя ямы, пасохлі на карню, а чым карміць скаціну? Галава ў кіраўніцтва БССР балела, канечне, за калгаснае быдла, свойскае ніколі не прападзе, і тады двойчы герой і першы сакратар Машэраў Пётр Міронавіч аддаў загад: усе на фронт!

Паводле спрадвечнай завядзёнкі, ад родных ніў у інстытутах, канторах, установах культуры і адукацыі на корманарыхтоўку былі ўзяты ўсе хадзячыя шарагоўцы разумовай працы.

Патрапіў і я. Усё было як заўсёды, і не пра гэта гаворка. А пра тое, што нарыхтоўваць загадалі не траву з няўдобіц — густую цімафееўку з поймаў рэчак, сакавітую асаку з балотных купінаў, нават не мясісты чарот з азёрных берагоў, а галінкі. Нарыхтоўкай галінкавага корму называлася аперацыя па абломванні бярозавых косаў, івавых пруткоў і яловых лапак.

* Пісьменнік, 1917–2006.

Вярнуўшыся праз паўмесяца з лесапавалу (бярозы заломвалі так, як барбарскае войска гвалціць захоплены горад, секлі і кідалі паміраць), я пазваніў у міністэрства сельскай гаспадаркі і спытаўся, колькі ў БССР галоў буйной рагатай жывёлы.

Ну, не проста спытаўся, а сказаў, што быццам званю з рэдакцыі газеты. Проста са мной размаўляць бы не сталі, не такі я быў наіўны. Пасля пазваніў у нейкі навуковы інстытут, каб уведаць, колькі кармавых адзінак патрабуе адна рагатая галава на стойлавы перыяд. У іншым НДІ ўдакладніў, колькі галінак патрабуецца на адну кармавую адзінку. Затым у міністэрстве лясной гаспадаркі ўведаў структуру беларускага лесу ў разрэзе ліставых і хваёвых пародаў, гушчыню пасадкі на гектар, стан спеласці і вегетацыйны перыяд.

Што было потым, лёгка здагадацца: памножыў, склаў, памножыў, падзяліў, памножыў, яшчэ раз памножыў — і апынуўся ў частцы Афрыкі з сыпучай назвай Сахара. Там не тое што каровы — вярблюды акалелі б.

Трэба было ратаваць Бацькаўшчыну — але як? І калі выпадкова пабачыў мажную фігуру Янкі Брыля ў фае тэатральнай залы мінскага Дома афіцэраў, не раздумваючы кінуўся да яго. Што ён падумаў пасля майго ўсхваляванага маналога, я не ведаю і сёння — мяне ўратаваў званок, пачынаўся спектакль.

Гастраляваў маскоўскі Тэатр на Таганцы, давалі «Гамлета», якога іграў Уладзімер Высоцкі — людзі яшчэ хадзілі паміж крэслаў, усаджваліся, перагаворваліся, а ён ужо сядзеў на падлозе ў глыбіні сцэны ля знакамітай вяровачнай кулісы з гітарай у руках і ціха перабіраў струны, каб пасля ўдарыць чорным крылом, і ўзляцець у неба, і ўпасці, як адстраляная гільза на зямлю, сухую, пыльную і гарачую.

У антракце я аддаў Брылю паперку са сваімі разлікамі, ён абяцаў навесці даведкі. Я думаў, ён адразу пазвоніць Машэраву, і пытанне быць ці не быць бела-

рускаму лесу будзе імгненна вырашана, бо не можа ж Машэраў не паслухацца Брыля, праўда?

Роўна праз год не стала Высоцкага, яшчэ праз некалькі месяцаў Машэрава. Брыль перажыў абодвух на чвэрць стагоддзя. Мы з ім шмат разоў пасля сустракаліся, пра пачатак знаёмства ён згадваў са сваёй знакамітай недагаворанай усмешкай, і я не перапытваў, ці званіў ён тады ў цэка і што яму адказалі, бо гэта не важна, таму што наіўнае маё перакананне таго лета, што існуе адказ на пытанне быць ці не быць, было не такое ўжо беспадстаўнае.

Ноччу пасля спектакля пайшоў дождж.

Арсені Таркоўскі, чалавек адлюстравання*

Все разошлись. На прощанье осталась
Оторопь желтой листвы за окном...

Вот и лето прошло,
Словно и не бывало.

И это снилось мне, и это снится мне,
И это мне еще когда-нибудь приснится...

Снег с вишневых упал ветвей.
Скоро тучи дыхнут метелью.
И не нужно душе моей
То, что прежде ей было целью...

Левай рукой трэба пераключыць клавіятуру з рускай на беларускую і прымусіць правую паставіць кропку. Бо іначай не спыніцца, і замест успаміну пра Таркоўскага далей будуць адны яго цытаты, цыклы, цэлыя зборнікі. Што, напэўна, лепш, хоць і не да месца.

---

* Паэт, 1907–1989.

Але гэта не тычыцца апошняга чатырохрадкоўя — яно належыць не толькі Арсенію Таркоўскаму.

У сярэдзіне 70-х, ужо не памятаю дзе, чаму, як, але прачытаў і, як пад гіпнозам, стаў красці з бібліятэк яго кнігі, якія немагчыма было купіць (яго жонка мяне потым суцяшала — «ва ўсіх сяброў Арсенія кнігі крадзеныя»), ездзіць да яго ў Перадзелкіна пад Масквой, у розныя дамы творчасці, дзе яны жылі ў маленькіх пакоях, але на ўсім гатовым, вазіць свае вершы, знаёміцца там з людзьмі, якія яго любілі, чытаць тое, што ён раіў, слухаць яго голас, успаміны пра Маякоўскага, Ахматаву, чый партрэт з подпісам заўсёды стаяў у пакоі, а вось партрэта сына Андрэя, знакамітага кінарэжысёра, не было, і аднойчы ён пацалаваў мяне на развітанне, а потым я ўведаў, што ён быў апошнім каханнем Марыны Цвятаевай, вось як праз войны, самагубствы і вершы часам даходзяць дотыкі:

Когда судьба по следу шла за нами,
Как сумасшедший с бритвою в руке.

Дзесяцігоддзямі яго не друкавалі, і ён жыў з перакладаў, пераважна ўсходніх акынаў («Ох, восточные переводы, как болит от вас голова!»), і я аднойчы спытаўся, ці перакладаў ён з беларускай, і ён сказаў так, Багушэвіча, «Маю дудку» і «Смык» (у 1953-м).

Больш, зачараваны магіяй яго ўласнай паэзіі, я не распытваў — і дарма. У 1989-м у каталогу Цэнтральнага дзяржаўнага архіва літаратуры і мастацтва ў Маскве я сустрэў яго імя як перакладчыка Уладзіміра Хадыкі, бліскучага паэта расстралянага пакалення беларускай літаратуры. Я займаўся гісторыяй рэпрэсій і ведаў, што ў Хадыкі не было кнігі ў перакладзе на рускую. Выпісаў шыфр, аформіў замову — і са сховішча прынеслі падрыхтаваны да друку набор рускай кнігі Хадыкі. Чатыры вершы пераклаў Таркоўскі. Дата на

рукапісу — 1932. Менавіта тады Таркоўскі пачынаў займацца перакладамі — гэта былі яго самыя першыя спробы.

Далей уключыўся палітычны каляндар: у 1933-м у Мінску Хадыку пачынаюць разбіраць за дэкадэнцтва, фармалізм, агнастыцызм, буржуазны нацыяналізм, біялагізм і абарону кулацтва, на рукапісе з'яўляецца рэзалюцыя — друкаваць немэтазгодна. Затым палітычнае галавакружэнне запускаюць у адваротны бок, і ў 1935-м у Хадыкі ў Мінску выходзіць новая кніга, і ў студзені 1936-га на перакладах у Маскве з'яўляецца рэзалюцыя «у набор». Але ордэр на арышт апярэджвае друкарню, а глыба вапняка на шахце ГУЛАГа ставіць кропку ў біяграфіі аўтара.

Больш Таркоўскі да сучаснай беларускай паэзіі не вярнуўся. Аўтараў усходніх эпасаў ужо нельга было арыштаваць, а пераклад кніг рассыпаць.

Выпадак з Хадыкам, аднак, паўтарыўся, амаль як у люстэрку. У 1949-м Таркоўскаму далі юначыя вершы Сталіна, каб пераклаў да юбілею — але кнігу таксама не выдалі, аўтар не дазволіў. Думаю, не з-за густу ці сціпласці, а з-за звярынага інстынкту, бо з'явіўся б канкурэнт — вобраз яшчэ аднаго Сталіна, сентыментальнага пастушка, маладзейшага, наіўнага, дапускалася б эвалюцыя і разбуралася непагрэшная прырода яго ўлады, таму і пра бацьку ніколі не згадваў, і маці трымаў далёка і пад аховай, і жонку ці то прыстрэліў, ці то давёў да самагубства. У люстэрку тыран можа быць толькі сам.

Тры з чатырох перакладзеных Таркоўскім вершаў Хадыкі вядомыя, уключаны ў зборнік 1986 года.*

Арыгінал аднаго я так і не здолеў знайсці ні ў прыжыццёвай перыёдыцы, ні ў зборніках. Ён вядомы толькі па-руску і толькі дзякуючы перакладчыку:

---

* «На ўзвеях дзён». 1986. Пераклады апублікаваны ў альманаху «Братэрства», 1990, ст. 277–282.

Снег с вишневых упал ветвей.

Гучыць, як пераклад з японскай. Адлюстраванне без арыгінала. У Таркоўскага ў канцы радка кропка.

Як гэта магло быць па-беларуску? Як ён да яго трапіў — аўтар паслаў па пошце, сустракаліся асабіста?..

«Один среди зеркал — в ограде отражений», так ён напіша пасля таго, як пабачыць фільм сына «Люстэрка».

Пераклад вонкава і функцыянальна, канечне, адлюстраванне арыгінала — прыкладна ў такой ступені, як пратэз адлюстраванне нагі ці наадварот. Я доўга не ведаў, што ў Таркоўскага няма нагі: буфет у перадзелкінскім доме творчасці на другім паверсе, і мы лёгка падымаліся па лесвіцы, цалкам нароўні.

— Маша, зрабіце нам кавы і — о, маеце халву! — ён паварочваўся да мяне і весела казаў: — Хвала халве!

Кава была па-турэцку, і халва з ёй амаль рыфмавалася.

Разрыўная куля патрапіла яму вышэй калена пад Гарадком, калі ў канцы 1943-га 1-шы Прыбалтыйскі фронт вёў баі ў Віцебскай вобласці, і нага пасля ампутацыі засталася ляжаць у беларускай зямлі. Усё жыццё ён кульгаў па-беларуску. Напэўна, так нельга казаць.

На развітанне пераключу клавіятуру на яшчэ адно адлюстраванне — сваё ў ім:

Я пил отраву терпких строк.
Они, как стрелы, зазубрины топорща,
Пробивали кожу и застревали в теле,
Обрастая плотью. Их вид,
Превосходящих птиц и опереньем,
И пением тетивы, мрачил рассудок,
Кровь дурманил. В безумьи гордом
Я стал натягивать струну
На грозный инструмент,
Слепым глазам поверив, что Слепому равен.
Но лишь ладонь поранил.

Я мял горячие листы ладонью раненой,
И больно, будто бритвы жал,
Сочилась кровь сквозь острые порезы,
И ладонь, как роза, набухала, распрямляясь,
Все глубже узнавая смысел лезвий.
Из вен лился голубоватый сок
И запекался на листе горячем
То запятой, то точкой. А в места
Для слов недоставало. И выяснялось,
Что слишком мало вены взрезать.
Надо, чтобы их сердце разорвало

Я не памятаю, які знак прыпынку паставіў тады, у 1979-м, калі паслаў яму гэтыя радкі — не клічнік, канечне, але вось пытальнік, шматкроп'е ці кропку?

Таркоўскі любіў кропку.

У паралельных люстэрках кропка ператвараецца ў шматкроп'е. Не мяняецца толькі пустата. І не адлюстроўваецца, канечне.

Уладзімер Конан, чалавек палёту*

Культавы, як казалі ў 1970-я, фільм Андрэя Таркоўскага «Люстэрка» пачынаўся сцэнай пра савецкую журналістыку, якой яна стане праз дзесяцігоддзе: заіка пакутліва цяжка вучыцца прамаўляць. Лагафобія, страх гаварыць, лічыцца адначасна і прычынай, і наступствам заікання, а формула выхаду з зачараванага кола заўсёды адна — трэба нешта зрабіць, do it, як ясна і коратка сказалі бы па-ангельску.

Свой першы круглы стол пра сталінізм у беларускім дзяржаўным друку («Звязда», 12 снежне 1987) я запомніў, як запамінаеш першы скачок з парашутам

* Філосаф, 1934–2011.

і свабодны палёт: працэс няўцямны, вынік ашаламляльны.

Я запрасіў у рэдакцыю «Звязды» трох вязняў ГУЛАГа, двух акадэмічных гісторыкаў, аднаго філосафа-сталініста і аднаго філосафа-дэмакрата, доктара навук Уладзімера Конана. Прафесійныя гісторыкі ў апошнюю хвіліну адмовіліся, спаслаўшыся на нераспрацаванасць тэмы, адзін вязень не даехаў з правінцыі, астатнія з'явіліся — і такой гутаркі, якая адбылася ў вялікім рэдактарскім кабінеце, тыя сцены не чулі раней ніколі.

Удзел Конана і яго выказванні аказаліся самымі радыкальнымі — у сэнсе, найбольш дакладнымі ў ацэнках і вызначэнні кантэксту, чым нават у былых сталінскіх ахвяраў. Ён казаў бязлітасныя словы пра святыя рэчы — і казаў са звычайнай інтанацыяй, амаль усмешкай, як гавораць пра даўно вядомае, якое не падлягае сумненню, аспрэчванню, інтэрпрэтацыі. Гэты спакой і ўпэўненасць грунтаваліся на гранітным падмурку ведаў і вышыні палёту веры, якая дазваляла бачыць сапраўдны маштаб людзей і рэчаў. Як і Васіль Быкаў, ён узвышаўся над сучаснасцю і задаваў ёй гістарычныя каардынаты.

Ужо ў іншую эпоху ён шчыра здзівіўся, калі ў нейкім інтэрв'ю яго спыталі, што ён думае пра кіраўніка дзяржавы: чаму я мушу пра яго думаць, я думаю пра Хрыста.

Ён прыняў на сябе ўдар ідэалагічнай машыны ў Беларусі на пачатку 1980-х, калі яго аспірант, Алег Бембель, напісаў працу «Родная мова і маральна-эстэтычны прагрэс». Гэта было фантастычнае даследаванне: апытанні пра беларускую мову ў мінскіх кафэ і Акадэміі навук, сярод пісьменнікаў і настаўнікаў, выпадковых знаёмых і блізкіх сяброў. Свае каментары далучылі Алесь Адамовіч і Уладзімір Караткевіч, кніга выйшла ў Лондане — раней за такое расстрэльвалі. І аўтара, і навуковага кіраўніка.

Але пачыналася перабудова, і нават у Беларусі аўтара даследавання проста выключылі з партыі, і ён пачаў звыклую і працяглую барацьбу за справядлівасць — аднаўленне ў шэрагах, і гэтая фантасмагорыя тады ўспрымалася як трагедыя. Потым гэтыя два жанры памяняліся месцамі: спачатку ён стаў больш вядомы як паэт, а затым адмовіўся ад свайго імя на карысць чужога, перабраўся ў манастыр, адкуль час ад часу выпускае хрысціянскія вершы па-беларуску, якія ставяць у тупік царкоўныя ўлады, як некалі ставілі свецкія.

Конан атрымаў сваю долю непрыемнасцяў, яго цкавалі, прапрацоўвалі, нечага пазбаўлялі, але, здавалася, ён не бачыў гэтыя цені жыцця, бо глядзеў на святло паэзіі, як называлася яго кніга пра Максіма Багдановіча. Спакойна і паслядоўна ён рыхтаваў адну за адной фундаментальныя працы пра нацыянальную культуру, фальклор, адраджэнне як формулу для знямелых народаў, якія зноў вучыліся еўрапейскай мове.

Ён істотна дапамог мне з падрыхтоўкай доследаў пра сталінізм у Беларусі. У шматгадовай палеміцы, якую часам сам-насам даводзілася весці з акадэмікамі — прыхільнікамі вегетарыянскай версіі падзеяў, мне надзвычай важна было ведаць, што побач ёсць чалавек, які за адлюстраваннямі ў крывых люстэрках бачыць сапраўднае мінулае і які дапаможа не заблукаць у лабірынтах фактаў, аргументаў і цытатаў.

З поглядам наперад у Конана таксама заўсёды ўсё было ў парадку: «У скрушныя перыяды трэба не падаць духам, а ўзмацняцца. Так што ў гэтым сэнсе я бачу перспектывы беларускай культуры і беларускага жыцця».

Ён не ўдакладніў, што рабіць у спрыяльныя перыяды — магчыма, таму, што іх амаль не было. Зрэшты, формула Конана таксама падыдзе — не падаць.

Працягваць палёт.

Алесь Адамовіч, чалавек дзеяння*

«Алесю ад Алеся» — так некалі падпісаў мне сваю кнігу Адамовіч. Не скажу, каб мы шмат сустракаліся, кожны раз гэта было з нагоды нейкай справы: чарнобыльскі мітынг у Мінску, на які ён прывёз маскоўскага акадэміка, першае пасяджэнне рады Мемарыяла ў Маскве, на якім ён папрасіў мяне выступіць і расказаць, што робіцца ў гэтай справе ў Беларусі, паездкі з ім на публічныя дыспуты, апошняе ў яго жыцці інтэрв'ю, познім вечарам у пустым ужо будынку Інстытута кіно ў Маскве, на якое я прыйшоў з адной гадзіннай касетай, а размова зацягнулася на некалькі гадзін.

На тым першым пасяджэнні рады Мемарыяла, у якую народным галасаваннем абралі і Адамовіча, і Быкава, і Салжаніцына, беларускія кінадакументалісты здымалі фільм. Ён мусіў называцца «Алесь Адамовіч. Назіранне» — ідэя была, што вось быццам гэбэ сочыць за пісьменнікам, яго жыццём, справамі. Потым «Сустрэчны зыск», як стала называцца гэтая стужка Аркадзя Рудэрмана і Юрыя Хашчавацкага, атрымала Гран-пры ленінградскага кінафестывалю. Злыя языкі кажуць, што якраз за эпізод гэтага пасяджэння Мемарыяла, на якім я быў: там Еўтушэнка зачытаў і пракаментаваў зварот Салжаніцына, які прыслаў тэлеграму з Вермонта, цэнзура яго прамову запатрабавала выразаць. Фільм паказвалі на фестывалі, і Аркадзь Рудэрман зайшоў у будку да кінамеханіка і проста адключыў гук, пакуль Еўтушэнка размахваў рукамі. Потым ён выйшаў на сцэну і патлумачыў, што відэашэраг — сядзіць паэт і адкрывае і закрывае рот — цэнзары не забаранялі. Журы і публіка ўзарваліся, і стужка ўзяла галоўны прыз.

* Пісьменнік, 1927–1994.

Я, наадварот, пацярпеў: напісаў у сваёй газеце кароткую рэцэнзію і ўзяў адно, досыць бяскрыўднае слова ў двукоссе — «надзейны». Справа была ў тым, што ў фільме фігуравала беларускае партыйнае начальства, і пра адну з самых адыёзных фігур, лютага ворага Адамовіча, хадзіла ананімная паэма, якая характарызавала гэтага дзеяча наступным чынам: «Ён надзейны, як безмен, час ідзе, а ён без змен». Мяне часова адхілілі ад працы і пастанавілі перавесці ў аддзел спорту. «Хай уведае Алесь — як не просяць, дык не лезь!», як раіла тая ж паэма Адамовічу.

Дык каб не зацягваць (падзеі Адамовічавага жыцця, ад партызанкі да кропельніцы, усе ў яго кнігах), як Алесь Алесю, напішу зараз тое, чаго ў яго кнігах няма.

У 1987-м Алесь Адамовіч зыходзіць з Інстытута літаратуры Акадэміі Навук БССР, але не едзе ў Маскву, куды яго запрасілі на пасаду дырэктара Інстытута кіно, а застаецца ў Мінску. Ездзіць па Чарнобыльскай зоне, патрабуе з саюзнага бюджэта сродкі на адсяленне, забяспечвае масіўную гуманітарную дапамогу з-за мяжы, прывозіць у зону дактароў і экспертаў з усяго свету. У 1988 публікуе артыкул у «ЛіМ»-е, які выкрывае партыйную карумпаванасць у чарнобыльскіх справах і ўзначальвае рух за справядлівасць, які аб’ядноўвае ўсіх пацярпелых ад радыяцыі, экалагічны, антыкамуністычны і моладзевы рухі, кааператараў і фермераў. Улады ў разгубленасці: быццам наменклатура — член-карэспандэнт Акадэміі навук, але не член партыі, на аўтара рускамоўных раманаў не клеіцца ярлык нацыяналіста, на суаўтара «Я з вогненнай вёскі» і партызана не прычэпіш абвінавачанне ў калабарацыі, у Маскве яго падтрымліваюць сябры ад Венічкі Ерафеева да акадэміка Сахарава, ён рэгулярна выступае па ўсесаюзным тэлебачанні, яго запрашае Гарбачоў, з ім раіцца Ельцын, і да таго ж не п’е. Вясной 1989-га мясцовае начальства фальсіфікуе бюлетэні, і ён не

праходзіць на выбарах у народныя дэпутаты СССР, але вясной наступнага года з аглушальнай перавагай абіраецца ў Вярхоўны Савет 12-га скліканння ад выбарчай акругі Глуша Бабруйскага раёна, і становіцца віцэ-спікерам. Падчас путчу 1991-га ўзначальвае супраціў, займае пасаду спікера. Кампартыя застаецца пад забаронай, праводзяцца люстрацыі спецслужбаў, пасля рэферэндуму Вярхоўны Савет распускаецца, праходзяць новыя выбары, дэпутаты ўхваляюць канстытуцыю, дзе прэзідэнта абірае парламент, і ў 1994-м першым прэзідэнтам Рэспублікі Беларусі становіцца Алесь Адамовіч.

Усё астатняе — проста гісторыя. Такая, напрыклад, як у Чэхіі.

Аркадзь Рудэрман, чалавек тэатра*

Ужо шмат гадоў, седзячы на ранішніх нарадах з рэдактарамі з двух тузінаў еўрапейскіх і азіяцкіх краінаў за вялікім авальным сталом, слухаючы іх навіны пра выбары і выбухі, на паўзмроку ўвагі і свядомасці ў мяне раптам выплыве сонечная ўсмешка чалавека, якога даўно няма ў жывых і пра якога прысутныя, занятыя сваімі войнамі, тэрактамі і дыктатурамі, ніколі не чулі — але яны сядзяць менавіта так менавіта з-за яго. І Вацлаў Гавэл, і амерыканскія сенатары, і замежныя міністры і іншыя высокія госці Радыё Свабода сядзелі так, як пастанавіў гэты «беларускі савецкі кінарэжысёр», як падаюць энцыклапедыі Аркадзя Рудэрмана.

Маё прозвішча павінна было значыцца ў тытрах аднаго ягонага фільма, які некалі стаў вядомы на ўвесь СССР. Падыходзіў да канца 1987 год, і ў адказ на

* Кінарэжысёр, 1950–1992.

настойлівыя напамінкі майго патрабавальнага рэдактара з «Беларусьфільма» Іры Дзям'янавай я напісаў сцэнарную заяўку пад назвай «Прафесія — чыноўнік», дзе абяцаў разабрацца з «механізмам тармажэння», як тады называлі канвульсіі савецкай імперыі. Лічылася, што галоўны тормаз на шляху рэформаў — бюракратызм, і наша задача з рэжысёрам была — знайсці і паказаць. Найбольш знакаміты фільм Аркадзя на той момант быў яго сумесны з Юрам Хашчавацкім «Сустрэчны зыск» — стужка, прысвечаная Алесю Адамовічу і яго супрацьстаянню са сталіністамі, я таксама займаўся гэтай тэмай і мы сімпатызавалі адзін аднаму.

Я здаў заяўку і ў студзені ўпершыню ў жыцці паехаў у санаторый — рэдакцыя маёй газеты дала наменклатурную пуцёўку ў Юрмалу. Як аказалася, гэта быў і апошні раз, да таго ж няпоўны: Іра патэлефанавала, што заяўку ўключылі ў план, трэба тэрмінова здаваць сцэнар, рэжысёр чакае. Я знаходзіў нейкія фантасмагарычныя гісторыі пра цыганоў, вынаходнікаў, інвалідаў, шматдзетныя сем'і, кватэрныя абмены і прыносіў Аркадзю, мы сядзелі гадзінамі на яго маленькай кухні і круцілі сюжэты то так то гэтак, і яны ўсе былі жудасныя і беспрасветныя, але яго не задавальнялі — можа, таму, што былі звычайныя, у сэнсе — гэта было штодзённая жыццё, так жылі ўсе людзі, іх лёс ад іх не залежаў.

Я думаў, што яму не хапае фарбаў, хоць колер крыві сустракаўся, але насамрэч яму не хапала тэатра. Я не расказаў тады яму, што пад уздзеяннем заяўкі напісаў заяву аб адмове ад медычна-санаторных прывілеяў і занёс у лечкамісію — там мне спалохана ціснулі руку і казалі, што такога яшчэ ніколі не было. Ішоў трэці год перабудовы. Пасля высветлілася, што і пасля таксама не было. Не ведаю, ці гэта цягнула на камедыю.

Тэатр знайшоў яго сам — здаецца, Іра расказала пра суд сваёй знаёмай, Ірыны Шэлянковай, рэдактара

Беларускай савецкай энцыклапедыі, якую звольнілі быццам за артыкул пра Марка Шагала. Яна запратэставала супраць адыёзнага тэксту («не наш мастак»), пачаўся канфлікт з начальствам, і справа разглядалася ў судзе.

Я прыйшоў у суд разам са здымачнай групай і там, перад уваходам у залю, сказаў Аркадзю, што зыходжу з фільма. Прычына была выключна асабістая — галоўны антыгерой стужкі, вакол якога яна ўся будзе пабудавана, аказаўся даўнім добрым знаёмым маіх бацькоў. Дапамагаў ён і мне, калі з-за непрыемнасцяў за занадта доўгі язык я не мог нідзе знайсці працу. Аркадзь спачатку ўгаворваў, але зразумеў, да таго ж ужо ўключыўся азарт і трэба было ісці да канца.

Фільм «Тэатр часоў галоснасці і перабудовы» узарваў не толькі Беларусь, стужку арыштоўвалі, рэжысёра вінавацілі ў правакацыі, знаходзілі папулярны тады жыдамасонскі падтэкст, я хадзіў на сходы і дзе мог выступаў у абарону, але фільму ўжо не трэба былі абаронцы, ён стаў атрымліваць прызы на кінафестывалях, пачалася сапраўдная слава Аркадзя.

Мы час ад часу сустракаліся на кінастудыі і ў Доме кіно, на прэм'ерах яго і маіх стужак, якія мы здымалі з Міхаілам Ждановўскім і Юрам Гарулёвым. Памятаю, неяк я спытаўся парады, як можна зняць фільм пра беларускую сталініяну (якраз скончыў даследаванне пра падарункі працоўных на 70-годдзе правадыра), і ён даў дакладны і бліскучы адказ — канечне, мультфільм. Адночы з яго жонкай, Галяй Красоткінай, я рабіў перадачу на беларускім тэлебачанні, ужо не памятаю, пра што, але мы селі не побач, як вядучыя рабілі звычайна, а праз даўгі стол, які задэкаравалі розным фантастычным рэквізітам, камеры паставілі адна супраць адной, і гэта стварыла атмасферу гульні і дуэлі — адчуваецца моцная рука рэжысёра, казаў Аркадзь, які лёгка радаваўся не толькі сваім удачам.

Фармальна Аркадзь ніколі не працаваў у тэатры — але можна сказаць, што тэатр быў тайнай мовай яго жыцця, і калі ён паступіў у Беларускі палітэх, і калі ўладкаваўся рэжысёрам на тэлебачанне, і калі кіраваў дзявочай агітбрыгадай на тонкасуконным камбінаце, і калі вывучыў кінарэжысуру ў Ленінградзе. Ён усюды шукаў драматургію, і калі яе не хапала, ствараў яе сам (у тым ліку ў сваім прыватным жыцці). У гэтым сэнсе правакацыя сапраўды мела месца ў яго эстэтыцы як пастаноўка пытання — але не як адказ. Адказ павінен быў быць рэальным і сапраўдным. Гэта выводзіла з сябе апанентаў і заваёўвала гледачоў.

«Страшная смерць чакала беларускага рэжысёра Аркадзя Рудэрмана...» — так пачынаецца адзін з артыкулаў, які расказвае пра аўтакатастрофу ў Таджыкістане, дзе Аркадзь разам з мінскімі сябрамі Юрам Хашчавацкім і Юрам Гарулёвым здымаў сваю 23-ю кінастужку. Цяжкая камера, якую ён трымаў на каленях, пасля лабавога сутыкнення ўвайшла ў яго ўсімі сваімі лінзамі, корпусам і батарэямі — кіно ўзарвала яго цела і вызваліла душу ў апошні раз.

Не памятаю, ці навіна выклікала слёзы — напэўна, не, было б непрафесійна. Быў канец верасня 1992-га, я працаваў ужо ў Мюнхене, у аналітычным інстытуце Радыё Свабода. Юліян Паніч, некалі звышпапулярны савецкі кінаактор, а тады супрацоўнік Рускай службы, прапанаваў зрабіць перадачу. Апошнія фільмы Аркадзя тады ўжо добра ведалі за мяжой. Я пісаў тэкст, запісваў галасы з Беларусі, Масквы, Нямеччыны, Ізраіля як у тумане. Пасля эфіру Паніч знайшоў мяне і падарыў сваю кнігу «Галіч на Свабодзе», выпушчаную ў памяць свайго сябра, легендарнага барда, чые песні-п’есы былі падобныя да апошніх фільмаў Аркадзя.

Праз паўтара дзясятка гадоў, калі я на просьбу новага прэзідэнта радыё выконваў абавязкі галоўнага рэдактара, мне трэба было неяк рэфармаваць нашыя нарады, якія ператварыліся ў доўгія пералікі ўчорашніх

падзеяў у двух дзясятках краінаў. Усё начальства сядзела на чале стала і задавала пытанні, усе астатнія сядзелі па перыметры і па чарзе дакладалі свае навіны. Я раптам узгадаў тую даўнюю ўхвальную рэпліку Аркадзя, перасадзіў прэзідэнта на супрацьлеглы канец, увёў жорсткае абмежаванне часу, утварылася два полюсы, узнікла напружанне, рытм, і паўгадзінныя нарады сталі падобныя на міні-спектаклі.

Пасля мяне змяніліся ўжо два галоўныя рэдактары і два прэзідэнты, але ўдзельнікі нашых нарадаў у Празе па-ранейшаму сядзяць так, як іх пасадзіў Аркадзь Рудэрман.

І я таксама.

Віталь Скалабан, чалавек-амфібія*

З хітраватай мужыцкай усмешкай, з прыжмуранымі вачыма, нейкай прыхаванай тайнай, якая так і просіцца на язык...

Апошні раз з Віталем Скалабанам мы бачыліся за год да смерці, летам 2011. Ён выйшаў з архіву і чакаў мяне на лавачцы каля Нацыянальнай бібліятэкі. Дзьмуў вецер і сляпіла сонца, і я не адразу пазнаў яго ў светлай кашулі з кароткімі рукавамі, якая шчыльна аблягала яго магутныя плечы і шырокую прысадзістую фігуру, падобную на яго моцнае вясёлае прозвішча: Ска-ла-бан.

Найлепшы знаўца Нацыянальнага архіву, асабліва той часткі, якая раней называлася Архівам ЦК КПБ, Скалабан найперш уражваў дзвюма рысамі. Яму была ўласцівая інтэлектуальная цікаўнасць, дзіцячая шчырая радасць ад кожнай знаходкі, кожнага адкрытага факту нацыянальнай гісторыі мінулага стагоддзя. І

* Архівіст, 1947– 2011.

другая рыса — гэта гатовасць дапамагчы ў пошуку іншым.

Многія архівісты хварэюць на «сіндром скупога рыцара», які сцеражэ скарбы і нікога да іх не падпускае. Скалабан таксама са скрухай аддаваў знаходкі ў іншыя рукі. Але гэта было шкадаванне бацькі, які аддае хоць і ў добрыя рукі, але сваю дачку і потым сочыць за яе далейшым лёсам.

Так, на прэзентацыі маёй кнігі «Прыгоды АРА ў Беларусі» падчас выступу на сцэне Дома літаратара ён падарыў мне фота аднаго з галоўных герояў. Я шукаў яго два гады і ўжо адчаяўся, а ён не забыўся, і цяпер яно ўвайшло ў другое выданне кнігі.

Нягледзячы на пасады і афіцыйны статус, голас Віталя Скалабана гучаў на хвалях «Свабоды» ў перадачах «Вострая брама», «Беларуская Атлянтыда», «Вольная студыя». За апошнія чвэрць стагоддзя Скалабан дапамог многім дзясяткам даследнікаў, у тым ліку і мне, у пошуках гісторыі, схаванай у пыльных тэчках з пастановамі сталінскіх камітэтаў, рэзалюцыямі інквізітарскіх «троек», у расстрэльных спісах і слёзных лістах, якія прасілі літасці і атрымлівалі адказ у Курапатах...

У тую апошнюю сустрэчу мне трэба была яго парада. Я думаў пра перавыданне сваіх кніг, напісаных пасля архіўных росшукаў у 80-90 гады мінулага стагоддзя, і сумняваўся — ці варта. Вырасла новае пакаленне даследнікаў, якія напэўна ўдакладнілі, паглыбілі, паправілі мае доследы сталінізму.

«На жаль, гэтыя тэмы цяпер амаль не даследуюць, — сказаў Скалабан. — А Вашы кнігі ляжаць на маім стале. Я карыстаюся імі як даведнікамі. Нічога папраўляць там не трэба».

Гэта была такая нечаканая ацэнка, што я разгубіўся і, па-мойму, не здолеў падзякаваць як след і не сказаў суразмоўцу, як сам цаню яго кнігі, публікацыі, выступы.

Як шукальнік скарбаў у бяздонным акіяне мінулага, ён даваў нырца і апускаўся на глыбіні, куды мала хто сягаў, пераадольваў страшэнны ціск сучаснасці, гатовай раздушыць любога занадта цікаўнага смельчака, здабываў і выносіў на сонца золата фактаў, якія не трацяць ў цане, які б шторм не бушаваў на паверхні.

Рыхтуючы тыя свае тэксты да перавыдання, я ўсё ж тое-сёе падправіў і дапоўніў — у тым ліку з дапамогай знаходак архівіста, які выглядаў, як магутны вадалаз, але меў лёгкую душу легендарнага Іскандэра, чалавека, які жыў у дзвюх стыхіях адначасна, мінулым і цяперашнім.

Цяпер да іх дадалася трэцяя — гісторыя.

Уладзімер Кармілкін, чалавек хронікі*

Валодзя Кармілкін, няштатны загадчык гаспадаркі ў сядзібе БНФ і нястомны фатограф адраджэння, самы дзіўны прапаршчык у гісторыі незалежнасці, худы як шчэпка, з нязводнымі карамелькамі ў кішэні, верны, прыязны і заўсёды рады сустрэчы як сабака (я перакананы, што параўнанне чалавека з сабакам — камплімент чалавеку, а не сабаку. Для мужчыны, прынамсі), кожнага разу, калі бачыліся, дарыў мне свае аддрукаваныя глянцавыя чорна-белыя фоткі. Нейкім загадкавым чынам ён аказваўся там, дзе я выступаў, ці браў інтэрв'ю, ці падпісваў кнігу — і цяпер тыя падзеі, цэлыя кавалкі свайго жыцця я памятаю толькі таму, што побач быў Кармілкін, і памятаю так, як ён іх убачыў, і не памятаю, што ж там было яшчэ і хто застаўся за кадрам.

Кармілкін быў чорнарабочым летапісання — здымаў усё і ўсіх, не зважаючы на значнасць падзеі

* Фатограф, 1934–2002.

ці асобы, чым мог і як умеў. У выніку па колькасці ўнікальных фота яго архіў не саступае самым прызнаным прафесіяналам, і ніводная хроніка 90-х не будзе поўнай без яго даробку. Я расказаў пра Кармілкіна архівістам Гувераўскага інстытута вайны, рэвалюцыі і міру, дзе быў стыпендыянтам, і ў 2001 годзе, пасля вяртання з Каліфорніі, пачаў з ім гаворку аб перадачы яго калекцыі ў гэтае самая вялікае ў вольным свеце сховішча дакументаў з тэрыторыі былога СССР.

Паведамленне пра яго смерць наступным летам заспела мяне ў Італіі, і цяжкае бліскучае мора пад абрывам у Генуі, і белыя ветразі, на якія я глядзеў, калі начытваў для вечаровага выпуска навінаў развітальнае слова, стваралі пейзаж, які больш пасаваў бы для якога-небудзь мічмана, але няма розніцы ў званні паміж прапаршчыкам і мічманам, і я потым не здзівіўся, калі адна слухачка з Італіі прыслала мне спачуванне.

На яго гранітным помніку выбіты надпіс «Летапісец вольнай Беларусі». Яго калекцыя засталася ў Мінску, але не знікла, як я баяўся, а паволі ператвараецца ў лічбы і займае сваё месца ў космасе інтэрнэту.

Калі ў сядзібе БНФ на Варвашэні адбывалася прэзентацыя кнігі Уладзі Арлова «Імёны Свабоды», усе выступоўцы згадвалі, што сярод герояў беларускай гісторыі ў кнізе ёсць і партрэт Кармілкіна, і адразу ў залі нешта адбывалася, быццам тэмпература падвышалася на пару градусаў і хваля лагоднага брызу накрывала аўдыторыю, і ўсе міжволі ўсміхаліся, нават тыя, хто Валодзю не ведалі, як, напрыклад, крыху падобны да Кармілкіна беларускамоўны пасол марской дзяржавы Швецыі Стэфан Эрыксан, які, канечне, узяў бы яго на працу фатографам у сваю амбасаду, але яе закрылі.

Вера Рыч, чалавек танца*

Вера скінула туфлі — яна ніколі не любіла абутак, вопратку, якія заміналі рухацца, — зрэшты, яна не любіла нічога, што замінала свабодзе, якую яна выбрала сама для сябе — свабодна маліцца, спяваць, чытаць, перакладаць, гаварыць, думаць, любіць па-беларуску — ці гэта свабода выбрала яе, калі аднойчы разам з маці яна зазірнула на сціплае набажэнства ў маленькай царкве, схаванай у лонданскім раёне Фінчлі, і не змагла не вярнуцца, бо адчула, што гэта яе месца ў свеце — і калі яна ўпершыню прыехала ў Беларусь у 1990-м ці 1991-м, і пасялілася ў нас дома, мы мелі шчасце два тыдні ашаламляцца, іначай і не скажаш, яе фантастычнай эрудыцыяй, ад моманту, калі сядалі за сняданак, да позняй ночы, калі яна вольна ўзлягала на канапу пасля доўгага дня сустрэчаў, вершаў і танцаў — а той танец быў у Доме літаратара, пасля банкету, калі зайграла музыка і яна пайшла ў скокі з Адамам Мальдзісам, а потым з іншымі, мяняючы партнёраў, спяваючы і смеючыся ад шчасця — адзін туфель яна зашпурнула некуды так, што мы потым так і не знайшлі, што ніяк не паўплывала на агульны настрой, толькі таксіст ніяк не мог зразумець, на якой мове спявае і смяецца басаногая пасажырка — завершанасць яе цікавіла толькі ў тэкстах — як агонь, як вада, назвала яна першую кнігу сваіх беларускіх перакладаў і стала неўязной у краіну сваіх паэтаў, але краіна ўсё ж прыйшла да яе — і калі праз дзесяць год пасля яе першага дэсанта ў Беларусь мы на радыё захацелі выдаць кнігу «Верш на Свабоду» па-ангельску, канечне, першы званок быў у Лондан — і яна, якая ведала, здаецца, усё, проста засыпала рэдактараў Валянціну Аксак і Аляксандру Макавік такімі шчаслівымі пытаннямі пра метафарычныя

* Перакладчыца, 1936–2009.

тонкасці беларускіх паэтаў, пра якія, баюся, тыя і самі не падазравалі — бо яна прызнавала толькі паўнату дакладнасці, і таму калі перакладала «Пінскую шляхту», здолела падарыць сваёй першай роднай мове мілае беларускае пажаданне «Хрэн табе ў вочы!» — уяўляеце, як цяжка дадаць новы арыгінальны сакавіты выраз да мовы піратаў і шэкспіраў, і я ўжо чуў, як яго ўжываюць ангельцы — і тады, летам 2008-га, я бачыў яе апошні раз, на прэм'еры-чытанні гэтай п'есы, пасля мы паехалі ў Фінчлі, у беларускую бібліятэку да айца Аляксандра Надсана, і ў мяне не было дробных грошай на квіток, і яна пазычыла тры фунты, якіх я не паспеў аддаць, прабач, Вера, я куплю за іх чаго-небудзь моцнага, запрашу сяброў і мы разам падзякуем за пачастунак, які ніякі не апошні, бо ўсе, каму дарагая беларуская паэзія і свабода, ведаюць, што разам яны перакладаюцца як вера, няважна, з вялікай ці малой літары, бо чытаецца і чуецца заўсёды з вялікай.

Іосіф Бродскі, чалавек імперыі*

Ад Бродскага я пачуў толькі адно беларускае слова — *«не трэба»*. Дакладней, гэтак ён спрабаваў сказаць па-ўкраінску, а напісаў *«не треба»*.

Год быў 1994, не памятаю, вясна ці восень, але ў Нью-Ёрку было горача, і народ на вечарыну Бродскага ў мясцовым універсытэце прыходзіў у летняй лёгкай вопратцы, велізарны амфітэатр паціху запаўняўся, разам з ангельскай гучала расейская мова, але вечарыну адкрываў амерыканскі прафесар, Бродскі гаварыў, а потым чытаў вершы таксама па-ангельску, і калі перайшлі да пытанняў, першай была просьба пачытаць па-расейску.

* Паэт, 1940–1996.

Бродскі адмовіўся:

— Мы на тэрыторыі амерыканскага кэмпуса, мяне запрасілі выступіць перад амерыканцамі, трэба паважаць гаспадароў.

Але эміграцкая публіка настойвала, прасіла, хацела пачуць паэта «на мове арыгінала» (хаця ангельскія вершы Бродскага былі якраз не перакладамі, а арыгінальнымі творамі — не толькі празаічныя эсэ, але і паэзію ён пачаў пісаць па-ангельску).

І Бродскі пагадзіўся — адзін верш. І сказаў, што прачытае новы твор, які яму самому падабаецца. Паэтам заўсёды падабаюцца апошнія вершы, пакуль яшчэ раскалённыя зычныя і галосныя зацвердзяваюць у літой форме радка, уздыбленага акцэнтамі і націскамі, які здзіўляе самога аўтара эпітэтамі, назоўнікамі і рыфмамі.

Назва — «На независимость Украины». Класічная традыцыя, блізкая Бродскаму, ён не раз ёй карыстаўся раней. Але Украіна ўжо была незалежнай тры гады, калі расейскі выгнаннік напісаў:

Скажем им, звонкой матерью паузы медля строго:
скатертью вам, хохлы, и рушником дорога!

Нобелеўскі лаўрэат 1987 года ўзгадаў і любімы адрас, куды па народнай традыцыі ўсіх пасылаюць, калі што не так:

Ступайте от нас в жупане, не говоря — в мундире,
по адресу на три буквы, на все четыре стороны.

Званне «Амерыканскі паэт-лаўрэат», які ўсталяваў Кангрэс ЗША і якім Бродскі быў уганараваны ў 1991-ым, мае задачу спрыяць папулярызацыі паэзіі ў краіне (Бродскі прапанаваў прадаваць зборнікі паэзіі ў супермаркетах), добра што не геапалітыкі, а то бы Магілёў змыла:

Прощевайте, хохлы, пожили вместе — хватит!
Плюнуть, что ли, в Днипро, может, он вспять покатит.

Нацыянальнасць людзі мастацтва часам лічаць фундамэнтальнай, асноватворнай рысай (Васіль Быкаў: «Я — беларускі пісьменнік»), часам у дачыненні да іх ужываюцца некалькі характарыстык адначасна (Марк Шагал — габрэйскі, рускі, беларускі, францускі....), але Іосіфа Бродскага, здаецца, ніхто не называў кацапам апроч яго самога:

Не нам, кацапам, их обвинять в измене.
Сами под образами семьдесят лет в Рязани
с залитыми глазами жили, как при Тарзане.

Гэтая бязлітасная — не самакрытыка і не самаіронія, а халодная, пазбаўленая сантыментаў, як справаздача патолагаанатама канстатацыя быццам прызнавала, што гэта быў труп менавіта імперыі, якая развалілася па швах, па сценках турэмнай кладкі, і гэта прымірала разнастайную аўдыторыю з самой сабой — аж пакуль, як удар атрутнага хваста гіганцкага скарпіёна, не паласнулі на залі заключныя радкі:

С Богом, орлы, казаки, гетманы, вертухаи!
Только когда придет и вам помирать, бугаи,
будете вы хрипеть, царапая край матраса,
строчки из Александра, а не брехню Тараса.

Апладысменты, даўгія, злева, справа, знізу. Пасля — ізноў пытанні, і вядучы заўважыў маю паднятую руку. Я гаварыў па-ангельску, і пытанне было пра здольнасць пісьменніка ствараць на замежнай мове, чаму такіх прыкладаў мала і чаму гэта выключна на ангельскай (Бродскі ў адказ гаварыў пра фінансавыя акалічнасці), але спачатку я пракаментаваў верш:

— Вы сказалі, што гэты верш падабаецца Вам самому. Я назаву імя яшчэ аднаго чалавека, якому ён

таксама, напэўна, вельмі падабаецца — Уладзімір Жырыноўскі.

Зала выбухнула — як аказалася, у публіцы было шмат украінцаў, і не толькі ўкраінцаў, апладысменты лавінай каціліся на сцэну з трыбунаў амфітэатра, паэт Сяржук Сокалаў-Воюш, з якім мы прыйшлі на імпрэзу, ледзь не кінуў у Нобелеўскага лаўрэата свой дыктафон, і калі хваля сціхла, Бродскі сказаў нешта кшталту, што ён не ў адказе за ўсякую свалату, якой падабаюцца яго вершы.

А что до слезы из глаза —
нет на нее указа, ждать до другого раза.

Тры рэчы на развітанне.

Пасля вечарыны Бродскі падпісаў мне кнігу «Холмы» — і яна цяпер стаіць на маёй паліцы разам з вершамі Максіма і Янкі.

Апошнім словам у вершы муза Бродскага паставіла ўсё ж не Пушкіна, а Шаўчэнку.

Бродскі прачытаў *«не треба» як напісаў, з рускімі мяккімі «н» і «р»* . Па-ўкраінску пішацца так, а чытаецца — «нэ трэба».

Цвёрда.

Валянцін Тарас, чалавек выдыху*

Хто: інтэлігент, пісьменнік, журналіст, партызан, дысідэнт, беларус, габрэй, еўрапеец, лацінаамерыканец, філосаф.

Які: таленавіты, мудры, шчыры, стрыманы, смелы, цвёрды, іранічны, бліскучы, лёгкі, малады.

Што любіў: пісаць вершы, перакладаць прозу, успамінаць стары Мінск, спрачацца пра літаратуру, сустракацца з сябрамі, дапамагаць іншым.

* Паэт, 1930–2009.

Чаго хацеў: свабоды для нацыянальнай культуры, свабоды для будучага пакалення, свабоды для Беларусі.

Што змог: стаць свабодным.

Як: Васіль Быкаў называў яго «Валя» — зусім не па-быкаўску, не стрымана, з дыстанцыяй, а як выдых на люстэрка, каб потым лепш пабачыць сябе самога, блізка-блізка, цёпла-цёпла, светла-светла.

Паўлюк Урбан, чалавек рукапісу*

— Ну вось, зноў нарабілі памылак, глядзі! — Паўлюк азартна працягвае свае нататкі, якія вядзе гадамі, слухаючы эфір «Свабоды».

Кожнага разу на працягу больш чым пятнаццаці гадоў, калі я завітваю ў яго дом на ўскрайку Мюнхена, назіраю адну і тую ж карціну: на століку ў цэнтры пакоя стос новых кніг, два кароткахвалевыя прымачы, старая друкарская машынка, часопісы, лісты. Гаспадар слухае радыё штодня, робіць запісы і не прапускае магчымасці пакпіць з моўных вольнасцяў, але ў цэлым ухваляе.

— Ну вось, глядзі, што прыйшло! — на новую літаратуру, як і на падтрымку навуковых даследаванняў у Беларусі, ён ахвяруе палову пенсіі. На стале ляжаць таўсценныя фаліянты з гісторыяй Еўропы і старажытнага свету на розных мовах, з закладкамі, аўтарскімі пазнакамі на дзясятках старонак — важна, няясна, спрэчна, недарэчна.

— Ну, гэта мы зараз удакладнім! — у Паўлюка няма кампутара, затое ёсць бібліятэка, якая займае цокальны паверх, поўная кніг, большасці з якіх няма ў інтэрнэце. Даваенныя энцыклапедыі, падшыўкі,

* Гісторык, 1924—2011.

сотні кніг па-беларуску, расейску, польску, нямецку, рэдкія выданні — паветра пахне акадэмічнай мудрасцю. На паліцы і дзве яго кнігі, «У святле гістарычных фактаў» — адказ савецкаму акадэміку Абэцадарскаму на яго публікацыю пра быццам «неабвержныя» факты ўсеагульнага паходжання з рускіх, і «Старажытныя ліцьвіны», адказ беларусам пра паходжанне беларусаў. Трэцяя кніга, пра гісторыю імёнаў, пакуль у рукапісе.

— Зноў запрашаюць, але не паеду! — Паўлюк — заняты дамасед. Запросіны на канферэнцыі з цягам часу яму перасталі прысылаць, на беларускія святы яго запрашаюць рэгулярна, але ўжо гадоў дзесяць ён перамагае самых настойлівых і нікуды не выязджае.

— Янка напісаў, Ірка званіла, Ларыса заходзіла. — Гэтыя трое — яго найбліжэйшае кола зносінаў з навакольным светам, якое не мяняецца з года ў год. Найстарэйшы, яшчэ з часоў паваеннай працы на шахтах у Англіі, сябра Янка Запруднік, жыве ў Амерыцы і акуратна шле лісты, дачка Ірына, якой ён ганарыцца больш за свае кнігі, падарожнічае па свеце і рэгулярна звоніць, Ларыса Верас, з якой яны ажаніліся, калі разам працавалі на «Свабодзе», нягледзячы на тое, што ў іх даўно ўжо сваё асобнае жыццё, прыходзіць у адведкі.

— Назбіраў грыбоў і ўсе выкінуў — радыяцыя! — расказвае Паўлюк, ён любіць самоту і цішыню, да цяжкай аперацыі штодня гуляў па лесе, але апошнія пару гадоў ужо не рызыкуе выбірацца далёка.

— Куды я паеду, чаго?! Мне вось кнігі прыйшлі, рукапіс скончыць трэба! — кажа як заўсёды ўпарты Паўлюк і так і застаецца ў сваёй хаце на ўскрайку Мюнхена, дзе пад вокнамі квітнеюць ружы, пахне сасна, зелянее яблыня, і ён разгортвае старонкі, запраўляе белы аркуш у друкарку, уключае лямпу і піша, піша, піша...

Напісаў. Засталося.

Віталь Тарас, чалавек удыху*

Апошні ліст ад Віталя Тараса я атрымаў удзень, калі споўнілася б 80 гадоў ягонаму бацьку, бліскучаму і смеламу літаратару і чалавеку, і я надрукаваў свае ўражанні ад нашага знаёмства.

Сын пісаў:

Дзякуй, Аляксандар, за добрыя словы пра бацьку!

Усё праўда.

Так надарылася, што мы сёння пілі за яго ў маёй маці, акурат пад фотаздымкам, на якім мой бацька разам з Вашай жонкай Святланай у Празе.

Яшчэ раз шчыры дзякуй,
Віталь

Віталь стаў першым журналістам з Беларусі, якога я як дырэктар Беларускай службы запрасіў на працу ў Прагу. Потым з Мінска мы рэгулярна запрашалі журналістаў папрацаваць у галоўнай рэдакцыі, каманда ўвесь час абнаўлялася і абнаўляецца, але ён быў першы. І калі мы сабралі і выставілі на сайце ўсе публікацыі, праграмы, перадачы, якія стварыў Віталь на «Свабодзе», узнікла адчуванне, што там схавана некалькі кніг — інтэлектуальныя пошукі еўрапейскай ідэнтычнасці, даследаванні таталітарызму і сакрэтных службаў, дылемы свабоды і культуры.

У яго перадачах гучалі галасы Васіля Быкава і Далай-ламы, музыка Альфрэда Шнітке і Пітэра Габрыэла, меркаванні колішніх вязняў турмы КДБ і маладых філосафаў.

Перадусім яго цікавіў маральны погляд на рэчы, якія звычайна адрынаюць маральны інструментар — палітыка, нацыянальная дзяржава, глабалізацыя, ядзерная энергетыка. Ён шукаў чалавечае вымярэнне

* Журналіст, 1956–2011.

гісторыі, ведаючы, што насамрэч маральнасць не патрабуе рацыянальных тлумачэнняў — гэта рацыянальныя рэчы мусяць праходзіць іспыт маральнасцю.

Віталь працаваў у эфіры 22 чэрвеня 2003 года — менавіта з яго вуснаў у той дзень Беларусь уведала пра смерць Васіля Быкава. Сам Віталь потым казаў, што гэта быў найважнейшы жывы эфір, які ён адкрываў.

Яго сціплая ўсмешка, стрыманая інтанацыя, адкрытая для іншых меркаванняў, заўсёдная прыстойнасць і нябачная ўпартая сіла супраціву хаосу жыцця стварала вакол яго светлую аўру. Я ніколі не чуў ад яго скаргаў і нараканняў на лёс. Толькі ён і блізкія людзі, маці і жонка з сынам ведаюць, чаго гэта каштавала.

Апошняя наша сустрэча адбылася падчас прэзентацыі кнігі «Як?» Сяргея Дубаўца — ён быў яе рэдактарам, аўтарам пасляслоўя і, ужо невылечна хворы, прыйшоў і выступаў у перапоўненай зале Мінскай філармоніі. Яму доўга і цёпла пляскалі.

Яго заўсёды вабіла небяспечная формула «тут і цяпер», якая патрабавала затрымаць жыццё на ўдыху і шукаць адказу аж да стуку ў сісках, да закіпання крыві, да сардэчнай сутаргі.

Знайшоў, там і тады.

Уладзімер Катkoўскі, чалавек.org*

Мы называлі яго Валодзечкам. Ён быў самым маладым супрацоўнікам Беларускай службы, калі пачаў працаваць вэб-майстрам у 2004 годзе.

За тры дні да свайго 30-годдзя, у сонечны дзень 15 чэрвеня 2006-га, Уладзя і яго жонка Янада, адзіная грамадзянка Альбаніі з бездакорнай беларускай мо-

* Вэб-майстар, 1976–2006.

вай, патрапілі ў аўтамабільную катастрофу ў цэнтры Прагі.

Жонка страціла нагу, Уладзя з таго часу знаходзіўся ў коме.

Пасля амаль года барацьбы лекараў за яго жыццё, бацькоўскай штодзённай шматгадзіннай вахты Уладзя памёр.

Ён быў бліскучы вэб-майстар, блогер, энтузіяст беларускага інтэрнэту. Гэта Уладзя дамогся, каб самы вядомы ў свеце пошукавік Google запрацаваў і па-беларуску.

Галоўны плён яго працы — сайт svaboda.org, а кульмінацыяй стаў сакавік 2006 года, час прэзідэнцкіх выбараў і масавых пратэстаў, час першай Плошчы — у той месяц сайт Свабоды наведала чвэрць мільёна чалавек, і тады гэта быў адметны рэкорд. Ён падтрымліваў працу сайта Мартыралога Беларусі, дзе друкаваліся імёны ахвяраў рэпрэсіяў.

Яго нікі rydel23 і BR23 былі добра вядомыя ў беларускай інтэрнэт-супольнасці, а таксама сярод англамоўных карыстальнікаў, якія цікавяцца Беларуссю.

У 2006 Уладзя атрымаў Гран-пры конкурсу беларускіх кантэнт-праектаў, які праводзіў партал TUT.BY, — першым месцам былі адзначаныя ягоны блог і сайт.

Ён ведаў пра ўзнагароду, але не паспеў атрымаць.

Відаць, можна было б напісаць, што Уладзя быў беларускім нацыяналістам, настолькі шчыра жыў ён усімі беларускімі справамі і апантана ён займаўся ўлюбёнай справай, не лічачы гадзіны, выходныя дні, вольны час. Гэтаксама правільна назваць Уладзю беларускім еўрапейцам ці амерыканцам, які пасля заканчэнне ліцэя пры БДУ два гады вывучаў фізіку ва ўніверсітэце, пасля год вучыўся ў Амерыцы, затым вывучаў праграмаванне і журналістыку ў Амерыканскім універсітэце ў Благоеўградзе

(Баўгарыя), дзе сустрэў сваю будучую жонку Янаду Рапо, якая цяпер па-беларуску гаворыць як на роднай альбанскай. Пасля заканчэння працаваў у Будапешце, Франкфурце-на-Майне, Празе. З такімі, як Уладзя, звязаная будучыня свабоднай Беларусі ў Еўропе.

Апошні год, калі Уладзя ляжаў у коме ў адным са шпіталёў Прагі, заўсёды побач з ім былі бацькі, Ірына і Леанід, мужныя і глыбока інтэлігентныя людзі, эталон паводзінаў у такой трагічнай сітуацыі. Ніхто не ведаў, ці ўспрымае Уладзімер навакольны свет. Але калі ўспрымаў, гэта быў беларускі свет. Праз яго навушнікі гучалі перадачы «Свабоды» ў запісе, бацькі раздрукоўвалі навіны з сайта svaboda.org і чыталі ўголас, ля ложка заўсёды былі кнігі Бібліятэкі Свабоды.

Народны паэт Беларусі Рыгор Барадулін прысвяціў быў Уладзю такія радкі:

Каткоўскі — рупны web-мастак,
Умее зрушана, нязмушана
Сайт па-крывіцку ўбачыць так,
Што сайт рашуча збеларушвае
Ўсіх праз дапытны інтэрнэт,
Каму баліць крывіцкі свет.

Цяпер яны на яго помніку на невялікіх акуратных могілках у Мінску. Гэта першы помнік у Беларусі, а можа і ў свеце, на якім выбіта не толькі імя, але і нік інтэрнэт-карыстальніка, бронзавая фігура на барэльефе схілілася над кампутарам, у правай руцэ мыш, левая рука працягнута да манітора, ці то на нешта паказвае, ці развітваецца, і вэб-майстар вось-вось адляціць туды, дзе анёлы ткуць сваю сусветную павуціну:

www.www.www.www.www.www.www.www.www

Сяргей Цімохаў, чалавек джазу*

У верасні 2012-га, на апошнім дні нараджэння, Сяргей расказваў пра свой прызыў у войска напачатку 80-х, ужо пасля інстытута.

Пачуўшы беларускую, афіцэр у ваенкамаце збялеў ад нянавісці, пачаў крычаць, што навучыць яго любіць радзіму, што бедныя яго бацькі і што ў арміі яго згна-яць. Цімохаў устаў і цвёрда папрасіў спыніць абразы. Сказаў, што яго бацькі жывуць у вёсцы і ім ганарацца, і ім ёсць чым ганарыцца — бо ён добры сын, і сам дасягнуў усяго, вывучыўся, выдатна скончыў інстытут.

Пагрозы працягвалі сыпацца. Цімохаў напісаў заяву — яе падпісалі яшчэ некалькі чалавек — і занёс ваенкаму. Той толькі ўздыхнуў і сказаў, што гэта не першая скарга — пра пачвару ў пагонах, аказваецца, усе ўсё ведалі.

Калі праз год Сяргей прыехаў у адпачынак з Чорнага мора, дзе служыў, і зайшоў у ваенкамат, каб стаць на ўлік, дык уведаў, што вырадка ўжо звольнілі.

Ён расказваў гэту гісторыю, седзячы за святочным сталом, з прыемнай усмешкай, і бачна было, як жыва ўспомнілася тое выпрабаванне і тое, што не змаўчаў, і як файна скончылася.

Насамрэч, канечне, не скончылася, і незалежнасць яшчэ маладая, і выродкаў хапае ўсякіх, з пагонамі і без. Ды толькі Сяргею было заўсёды чым ганарыцца, а ім не, і ніколі не будзе.

Ён быў шчаслівы на сяброў — і ў мастацкай вучэльні, і ў інстытуце, і ў Майстроўні, і Беларусі, і ў Польшчы, і ў Нямеччыне, і ў Чэхіі. Ён быў блізкім сябрам майго блізкага сябра, таксама мастака, які апекаваўся ім у яго апошнія месяцы так, як дай Бог

* Мастак, 1960–2012.

усім — і было таксама шчасцем для сяброў ведаць Ціму, Цёму, Сярогу, Сержука.

Які Сяргей сам быў шчаслівы, найлепш, верагодна, ведаюць дачка і сын, жонка Рыта, усе трое, як і ён, мастакі. Але яго карціны — творы чалавека, які напэўна ведаў, што такое шчасце.

Калі яго жывапіс можна параўнаць з арганнай музыкай, дык графіка была джазам, але не толькі, бо яшчэ і танцам, і вінам і каханнем, і я неяк сказаў яму, што Цімохаў мне падабаецца больш за Мадыльяні і больш за Пікасо, і ён засмяяўся, а я казаў сур'ёзна, і чым больш я гляджу цяпер на эратычныя лініі, якія пачынаюцца там, дзе спыніўся Батычэлі, на золата і бронзу, якія, у адрозненне ад Клімта, ён расціраў на аркушы далонню, на тонкія абрысы часу, спыненага ў вечнасці, тым менш разумею гэты цуд, ад якога немагчыма адвесці вочы, хіба толькі для таго, каб змахнуць слязу.

Роберт Конквест, чалавек травы*

Мякка кажучы, не самая лепшая ідэя — пытацца аўтара самага знакамітага ў свеце даследавання савецкага таталітарызму, якое вывучаюць ва ўсіх прыстойных універсітэтах, паэта, якога перакладаў сам Рыгор Барадулін, чалавека, уганараванага за словы, якія ён напісаў на паперы, найвышэйшымі дзяржаўнымі ўзнагародамі ЗША, Вялікабрытаніі, Польшчы, Эстоніі, Украіны — я мог бы, вядома, працягваць характарыстыкі, нават згадаць тут пра пяць жонак Конквеста, — але ўжо са сказанага ясна, што задаваць такому суразмоўцу пры першай сустрэчы

* Гісторык, нар. 1917.

першае пытанне пра правілы хаджэння па газонах — не самая лепшая ідэя.

Я задаваў і іншыя пытанні — што было б, калі б Ленін пражыў яшчэ дзесяць год, ці не памыліўся яго любімы Оруэл з прыродай таталітарызму, чаму, на яго думку, Беларусь завязла ў багне савецкага мінулага — але напачатку спытаўся пра траву.

Гэта быў першы мой тыдзень у Гувераўскім інстытуце, куды я прыляцеў як першы стыпендыянт ад Радыё Свабода. Канец жніўня, навучальны год пачынаецца толькі праз месяц, Стэнфардскі ўніверсітэцкі гарадок пусты. Гарадок гэта так называецца, насамрэч хутчэй раён, які раскінуўся на сотнях гектараў, які прарэзваюць асфальтавыя дарогі, веласіпедныя дарожкі, акуратныя алеі, тратуары, выкладзеныя бетоннай пліткай, а паабапал зелянее, нягледзячы на каліфарнійскае сонца, сакавітая трава, якую паліваюць тайныя вадаправоды.

Па такой траве хочацца хадзіць не толькі таму, што напраскі бліжэй, але таму, што на ёй хочацца валяцца, рабіць пікнікі, гуляць у мяч ці фрысбі — але кампус пусты, хто яго ведае, як тут прынята, у Амерыцы нават піва п'юць з пакетаў, каб не арыштавалі.

На кніжнай паліцы ў заваленым паперамі, часопісамі, гранкамі офісе Конквеста недзе стаяць кнігі Алеся Адамовіча, пераклады Васіля Быкава — імёны гэтых двух беларусаў гаспадар добра ведае, гэтаксама як імёны Чарвякова, Галадзеда, Шаранговіча, Панамарэнкі, Цанавы, і мы пра іх яшчэ з ім пагаворым, але пазней.

Галоўная праблема, якая цікавіла Конквеста на пачатку 21-га стагоддзя, была скажоная рэальнасць: якім чынам нараджаецца адчужэнне і інтэлектуальная агіда да рэальных фактаў жыцця, якая выяўляецца як негатыўныя ўтопіі (капіталізм дрэнны, глабалізм дрэнны, дэмакратыя дрэнная), і спалучаецца з нецярпімасцю і перакананасцю ва ўласнай праваце.

Ён не ідэалізаваў Захад — наадварот, падкрэсліваў, што дзве самыя разбуральныя ідэалогіі 20-га стагоддзя былі параджэннем заходняй культуры. Але рэалістычны погляд дазваляе бачыць насамрэч вартае і ведаць яму цану сярод акіяну прыкрасцяў, несправядлівасцяў і іншай недасканаласці свабоды.

Конквест уступіў у брытанскую кампартыю дваццацігадовым, у 1937-м, выйшаў у 1948-м, жахнуўшыся ад пабачанага ў Балгарыі і іншых сацыялістычных рэжымах. Ён стаў вывучаць гісторыю і вельмі хутка пераканаўся, што адкрытыя сталінскія працэсы, выкрыццём якіх ганарыўся Хрушчоў, — кропля ў моры злачынстваў калектывізацыі, галадамору і генацыду. Ад пачатку 1960-х Конквест ужо ўпэўнена пісаў пра распад СССР як пра нешта непазбежнае і немінучае: рэжым радыкальна супярэчыць законам рэальнасці, і яго канец — толькі пытанне часу. Калі пасля 1991-га ўзбуяла ўбогая хімера — маўляў, ніхто не прадказваў такога канца, усё магло быць іначай, ён апублікаваў падборку са сваіх кніг за два з паловай дзесяцігоддзі, якія са спакойнай перакананасцю даводзілі, чаму, калі і як гэта адбудзецца. Бо гісторыя — навука. Іначай, як казаў адзін герой Дастаеўскага, які ж я капітан, калі Бога няма.

Конквест не часта запрашаў наведнікаў у свой кабінет, аддаючы перавагу засяроджанай працы ў цішы. Ад яго офіса да адведзенай мне даследчыцкай келлі ў Гувераўскай вежы было метраў дзвесце, але я не бачыў нават будынка: акно не мылі з мінулага дажджу, гады прыкладна тры, як удакладніла супрацоўніца з суседняга кабінета. На другі дзень я знайшоў анучу, набраў вады, залез на падваконнік і стаў мыць шыбы.

Аказалася, што гэта было самым правільным крокам, які адкрыў мне дзверы ў замкнёны свет нобелеўскіх лаўрэатаў, прэзідэнцкіх дарадцаў, былых і будучых дзяржаўных сакратароў і, самае галоўнае,

іх сакратарак. Верагодна, лічылася, што чалавек, які сам мые свае вокны, варты даверу.

Мая суседка па калідоры аказалася шматгадовай памочніцай Конквеста, яе імя стаіць у прысвячэннях у ягоных кнігах, ён згадвае Эмі Дэсаі ва ўступах і заключэннях, г. зн. самых інтымных месцах кнігі, якія аўтар піша для самога сябе.

Яна і завяла мяне да Конквеста. На яго радзіме, у Вялікабрытаніі, ён быў вядомы перш за ўсё як дарадца Маргарэт Тэтчэр у справах СССР, яна пра яго цёпла піша ў сваіх мемуарах, і я спытаўся — што ж такога мог гісторык парадзіць прэм'ер-міністру ў 1979-м, годзе пачатку афганскай вайны, што не маглі штатныя палітычныя кансультанты, аналітыкі, міністры і дыпламаты.

— Гэта проста. Ва ўсіх справах з савецкім кіраўніцтвам трэба памятаць, што яны выглядаюць, як мы, апранаюцца, як мы, гавораць, як мы, — але яны не такія, як мы. Словы гучаць аднолькава, але ў іх яны азначаюць зусім не тое, што думаем мы.

Тэтчэр неяк адразу ўспрыняла і зразумела, што ён сказаў — і разам з Рэйганам жалезнай рукой узяла за горла і трымала крамлёўскую братву, якая спрабавала па звычцы размахваць кулачкамі.

Раз на тыдзень той амерыканскай восенню я рабіў перадачу для радыё, якая называлася «Лісты з Каліфорніі», і музычнай тэмай была, канечне, непазбежная балада Eagles пра гатэль, у які можна пасяліцца, але немагчыма выпісацца. Страшнаватая метафара таго, што часам адбываецца пры сутыкненні ілюзіі з рэальнасцю. Адзін з «Лістоў» быў прысвечаны Конквесту, а паколькі ён падарыў мне сваю кнігу паэзіі, дык я зрабіў падрадкоўнік верша, у назве якога было слова «рэалізм», праўда, «сацыялістычны», і паслаў Рыгору Барадуліну, які пераклаў:

Бясплоднае й паліраванае
Паветра бразгоча ў затаі
Над палітычным горадам;
Барабаны, статуі,
Арганізацыя адсутнасці
Любое любові.

«Арганізацыя адсутнасці любові» — геніяльнае, па-мойму, вызначанне сацыялізму і мноства іншых «ізмаў».

Вось, бадай, і ўсё. Пошта зрэдзьчас прыносіць мне падпісаную ім кнігу, я перадаю прывітанні праз сваю сяброўку Эмі, паштоўкі ад якой працягваюць рэгулярна прыходзіць у Прагу, і калі мне ў розных месцах пры розных абставінах час ад часу робяць заўвагі, каб я не хадзіў па траве, я адказваю фразай рэаліста Конквеста:

— Я не думаю, што Бог стварыў мяне дзеля таго, каб я хадзіў па бетонных плітах.

Эдвард Тэлер, чалавек бомбы*

Эдвард Тэлер, бацька амерыканскай вадароднай бомбы, дарадца прэзідэнтаў ЗША і фігура нон-грата сярод левых фізікаў і сусветнай прагрэсіўнай грамадскасці, у адказ на маю просьбу аб сустрэчы выцер губы сурвэткай (мы сядзелі побач на ўрачыстым абедзе ў Гувераўскім інстытуце), павярнуўся ўсім корпусам, утаропіў у мяне свой мегатонны погляд і спытаўся, як я стаўлюся да распаду СССР.

Я ўхваліў. Тады будзем размаўляць, сказаў ястраб халоднай вайны, і калі мы з сынам прыйшлі да яго ў офіс (я спытаўся, ці магу прывесці сына, які тады вучыўся ў школе ў Пала Альта, і Тэлера, здаецца,

* Фізік, 1908–2003.

гэта ўзрадавала больш, чым гутарка з яшчэ адным журналістам), на стале ляжала падрыхтаванае яго фота, якое ён падпісаў для сына на памяць (не было тады яшчэ мабільных тэлефонаў з камерамі, цяжка паверыць — але не было).

Гутарылі пра бомбу і зброю новага пакалення (я пытаўся, чаму нельга пачакаць і пераскочыць праз пакаленне, гэта ж колькі грошай зэканоміцца, а ён адказваў у тым сэнсе, што дзе б мы тут усе прысутныя былі, каб пераскочылі праз пакаленне нашы бацькі, што выклікала недарэчную весялосць у майго сына); гаварылі пра Андрэя Сахарава, яшчэ аднаго бацьку вадароднай бомбы (бомба адна, а бацькі два, і гэта яшчэ больш развесяліла майго сына), і Тэлер крыху раўніва зазначыў, што падчас сустрэчы з акадэмікам не пагадзіўся з нейкімі ягонымі поглядамі, здаецца, на Чарнобыльскі рэактар; Тэлер ведаў Эйнштэйна і Фермі, Бора і Гейзенберга і разам з Апенгеймерам удзельнічаў у Манхэтанскім праекце, і калі стваральнікі першай атамнай бомбы спалохаліся, што ланцуговая рэакцыя як пачнецца, дык ніколі не скончыцца і паглыне ўсю планету, менавіта ён зрабіў разлікі, якія даказалі адваротнае (у гэтым месцы сын ажывіўся і спытаўся, а што, калі б памыліўся, і Тэлера відавочна зачапіў не канец света, а тое, што нехта лічыць, што ён мог памыліцца, і сітуацыю ўратаваў мой любімы фізічны эфект назіральніка, які, як вядома, азначае, што нават электроны змяняюць свае арбіты, калі на іх глядзець, не кажучы ўжо, калі наступіць ім на нагу, і не важна, што да некага ў школу прыходзіў сам Стыў Джобс); якраз у разгары была прэзідэнцкая кампаніія 2000 года, і Тэлер расказваў, як быў дарадцам у Рональда Рэйгана, і калі той перадаваў пасаду свайму віцэ, Бушу-старэйшаму, дык сабраў дарадцаў на вячэру і сказаў — дзякуй, наш час сканчаецца, у новага прэзідэнта будзе свая каманда, і пасля гэтага Тэлер ужо ніколі не быў у Бе-

лым доме, хоць і запрашалі, бо трэба саступаць дарогу (кожны раз, калі я бачу на фотаздымках у сацыяльных сетках сына з новай незнаёмай асобай жаночага полу, я чамусьці ўзгадваю тую каліфарнійскую гутарку, хоць і папярэднія сяброўкі не знікаюць, магчыма, гэта нейкі новы фізічны эфект, калі нешта ўжо ёсць, дык не знікае).

Незадоўга перад нашай сустрэчай у Тэлера памерла жонка, ён раніцай пабачыў, што не дыхае, а ўвечары быў нейкі выступ, які ён не адмяніў, вось такі пазбаўлены сантыментаў звышчалавек, і пра гэта цяпер заўсёды згадваюць, калі пішуць пра Тэлера, і ніхто не ведае, што калі напрыканцы сустрэчы ён прапанаваў задаць якое-небудзь пытанне майму сыну, і той не вельмі, на маю думку, удала скарыстаў магчымасць і задаў прадказальнае пытанне, якое напэўна задавалі мільён разоў, пра найбольшае дасягненне, Тэлер звыкла адказаў, што вось зрабіў вадародную бомбу для сваёй краіны і так унёс свой уклад у папярэджанне 3-й Сусветнай вайны, няблага, а? І сын сказаў, што тады выходзіць, што ён больш ганарыцца не тым, што зрабіў, а тым, што не адбылося, і Тэлер наступіў мне на нагу і пагадзіўся.

Мілтан Фрыдман, чалавек гігіены*

З Нобелеўскім лаўрэатам і самым уплывовым эканамістам 20-га стагоддзя Мілтанам Фрыдманам я, верагодна, сустракаўся двойчы.

Прынамсі, каля Дома калгасніка, двухпавярховай гасцініцы адмыслова для працаўнікоў палёў і фермаў на вуліцы Камсамольскай, 3 у Берасці, я бываў шмат разоў, калі ўцякаў з урокаў і кіраваўся ў суседні кінатэатр на дзённы сеанс. Там я ўпершыню

* Эканаміст, 1912–2006.

мог пабачыцца з аўтарам асноватворных працаў эканамічнай тэорыі мінулага стагоддзя «Капіталізм і свабода», «Свабода выбару», дзякуючы якім Маргарэт Тэтчэр, напрыклад, радыкальна вылечыла захопленую прафсаюзамі гаспадарку злучанага каралеўства, Эстонія з беднай савецкай правінцыі ператварылася ў «Балтыйскага тыгра», а Чыкагская школа эканомікі дагэтуль выклікае зубоўны скрыгат у прыхільнікаў калгасаў на ўсіх кантынентах.

У 1966 годзе Фрыдман з жонкай Розай выбраліся ў аўтобуснае падарожжа з Польшчы ў СССР. На Варшаўскім мосце (чаму так называецца гэтая пабудова праз Буг, якая знаходзіцца за дзве сотні кіламетраў ад польскай сталіцы і фактычна ў гарадской рысе Берасця, — паняцця не маю. Прапаную перазнаваць, напрыклад, у мост Фрыдмана) аўтобус заглух.

Памежнікі захоўвалі ўзброены нейтралітэт, навокал была нічыйная паласа, бліжэйшая прыватная аўтамайстэрня знаходзілася ў Даніі, і пасажыры пачалі пхаць свой каўчэг праз геаграфічную дзірку, дзе не працаваў рухавік унутранага згарання і законы эканомікі, затое дзейнічаў другі закон Ньютона, паводле якога, каб прыдаць нейкаму целу паскарэнне, трэба прыкласці да яго сілу, і тады паскарэнне будзе наўпрост прапарцыйна ёй і наадварот — масе аўтобуса з усімі валізкамі, сумкамі і схаванай кантрабандай.

На савецкім баку запрацавалі законы інтурыста, аўтобус падчапілі да трактара і разам з гасцямі дапёрлі да адзінага месца, адкуль можна было спешна выкінуць на вуліцу розных камандзіровачных гаспадароў сваёй краіны і свайго лёсу, як тады іменаваліся будаўнікі камунізму.

Усё гэта я ўведаў ад самога Фрыдмана толькі праз трацiну стагоддзя, падчас гутаркі ў яго офісе ў Стэнфардскім універсітэце, дзе спрабаваў задаваць яму пытанні, адказы на якія, як мне падавалася, будуць важныя для слухачоў і чытачоў у Беларусі. Што

для каго важна, як вядома, насамрэч амаль невядома, і таму раю самім пачытаць Фрыдмана, і тое толькі таму, што гэта менш саманадзейна, чым друкаваць тут нашу гутарку пра эканоміку, свабоду ды іншыя пацеры чыстага розуму.

Але пра адну рэч усё ж не магу не сказаць, бо з ёй, не выключана, звязаны лёсы мільёнаў — ды што там, мільярдаў! — людзей ва ўсім свеце. І падазраю, што ведаю яе толькі я.

У Доме калгасніка адбылося наступнае: калі Фрыдманы зайшлі ў свой нумар, у ім не аказалася туалета. Ложак быў, тумбачка стаяла, лямпачка гарэла — але запрацавалі законы прыроды, і трэба было ў прыбіральню. Роза Фрыдман рамантычна ўспамінала, што муж адшукаў яе, як паляўнічыя-героі раманаў Фенімора Купера — па паху. Далей усё адбывалася, як у рамане Оруэла ці фільме Хічкока: зайшоў і аслупянеў. Усе чатыры кабінкі былі без дзвярэй. Усе былі занятыя. У кожнай чыталі газету.

Фрыдман ведаў пра камуністычную прапаганду, пра абавязковыя палітінфармацыі, пра прамыванне мазгоў. Але каб так паўсюдна, да такой ступені, з такой анатамічнай глыбінёй!.. Аднак у стан поўнага шоку, як ён прызнаўся праз дзесяцігоддзі, яго ўвяло не гэта.

Тут трэба нагадаць, што найважнейшым дасягненнем свайго жыцця Фрыдман, які быў дарадцам Ніксана і Рэйгана, называў не адкрыты ім закон манетызацыі ці тэорыю спажывання, стагфляцыю і іншыя нобелеўскія прыбамбасы, а адмену абавязковага прызыву ў амерыканскае войска.

Дык вось: у берасцейскай прыбіральні госці Дома калгасніка спраўлялі вялікую патрэбу седзячы на ўнітазе арлом.

— Мяне як ударыла, — расказваў Фрыдман. — Ядзерная звышдзяржава паставіла ўнітазы, а карыстацца імі не ўмеюць. Разумееце, што гэта значыла?..

Што гэта значыць сёння, паводле Вікіпедыі, выглядае так: у Беларусі на кожную тысячу чалавек прыпадае амаль 50 ваеннаабавязаных, а ў ЗША ў сем разоў меней, а зарплату за пагоны атрымліваюць адпаведна 7,6 і 4,6.

Афіцыйна лічыцца, што ЗША перайшлі на добраахвотнае войска, бо Фрыдман давёў, што абавязковы прызыў парушае свабоду выбару маладых людзей і такім чынам шкодны для ўсяго грамадства ва ўсіх сферах, уключна з вайсковай. Амерыканскае войска лічыцца самым моцным у свеце.

Цяпер вы ведаеце, чаму насамрэч. Фрыдман не зразумеў відавочнага: беларусы выбіралі позу арла, бо яна нашмат больш гігіенічная, чым сядаць на голы стульчак голым самі ведаеце чым.

Свабода выбару, як часам бывае, не адрознівалася ад яе адсутнасці.

А вось наадварот бываюць толькі супадзенні.

Вацлаў Гавэл, чалавек свабоды*

Падчас нашай першай сустрэчы, калі Гавал быў яшчэ прэзідэнтам, па-ангельску ён гаварыў прыкладна як я па-чэшску, а па-чэшску я гаварыў як два маіх калегі па-нямецку: паехалі ў Берлін, засядзеліся ў бары і калі да цягніка засталося 20 хвілін, кінуліся на вуліцу па таксі. Вадзіцель аказаўся іранец, па-ангельску не разумеў, яны крычалі, што спазняюцца, паказвалі на гадзіннік, нарэшце знайшлі карту, ткнулі пальцам на Bahnhof, паляцелі, і тут той, што сядзеў ззаду, раптам з-за стрэсу ўзгадаў тры словы са школьнай праграмы, крануў таксіста за плячо і на чыстай нямецкай спытаўся «Wie viele minuten noch zu fahren?» Таксіст

---

* Дысідэнт, 1936–2011.

збялеў, даў па тармазах, стаў здымаць гадзіннік і даставаць выручку, бо вырашыў, што нарваўся на нямецкую шпану, а жыццё даражэй.

Адным словам, з Гаўлам па-чэшску я амаль не гаварыў. Першае інтэрв'ю я вёў па-ангельску і перакладаў яго памочнік, а потым, калі ён ужо стаў «грамадзянін Гавэл» (менавіта так пачынаўся ліст Гаўла на радыё, датаваны снежнем 2011: «Як грамадзянін, які даўно сочыць за палітычнай сітуацыяй у Беларусі...» Падобна пачыналася Нобелеўская лекцыя Бродскага: «Як прыватная асоба...»), інтэрв'ю рабіў па-беларуску з дапамогай сваіх калег, якія вывучылі чэшскую так, што іх прымалі за славачак (беларуская бліжэй да славацкай).

Часам ён сам запрашаў на гутарку, часцей я званіў са сваімі просьбамі — і ніколі не было адчування дыстанцыі, недасяжнасці, нечага надзвычайнага. Я нават аднойчы спытаўся, чаму ён так апякуецца Беларуссю, можа, ёсць нейкая дзяўчына, і на стужцы ў мяне застаўся яго смех, спачатку ледзь чутны, ціхі, асцярожны, а потым усё больш адкрыты смех шматгадовага курца, які лёгка пераходзіць у кашаль.

Неяк сядзелі мы з калегамі ў пражскай кавярні «Krásný Ztráty» і адзначалі дзень народзінаў Васіля Быкава, ужо другі дзень раз без імяніннніка, які спачываў пад фінскім валуном на мінскіх могілках. Нехта сказаў, што ў суседняй залі — канферэнцыя, і там Вацлаў Гавэл. Вырашылі запрасіць — Гавэл ведаў Быкава, дапамагаў з пераездам, іх афіцыйная сустрэча ў ПражскімГрадзе адбывалася ў верасні 2001-га, праз некалькі гадзінаў пасля тэрарыстычнага нападу на Нью-Ёрк, калі ўвага прэзідэнтаў усіх краінаў-сяброў НАТА, і не толькі іх, была занята зусім не літаратурай. Перадалі запросіны праз ахоўніка. Гавэл прыйшоў, усміхаўся, сам казаў мала, больш слухаў нашу чэхаславацкую мову, потым развітаўся, пакінуўшы адчуванне двайнога свята.

У 2008 годзе ў Вашынгтоне я патрапіў на сустрэчу са знакамітымі дысідэнтамі з розных краінаў, якую ў бібліятэцы Кангрэса ладзіў Нацыянальны фонд у падтрымку дэмакратыі. Гавэлу давалі нейкую ўзнагароду, і там я ўпершыню пачуў, як ён прамаўляў па-ангельску. Гэта было, як з таксістам у Берліне, але яшчэ больш мяне ўразіла, што ён казаў пра сябе і іншых хартыстаў — дзіўнаватыя былі людзі, насілі даўгія валасы, слухалі андэграўнд, некаторыя мелі своеасаблівае ўяўленне пра гігіену і на прыём у заходнія амбасады маглі прыйсці адразу пасля змены ў качагарцы і выступалі так, што не адрозніць было, хто дысідэнт, хто шызафрэнік, тым больш, што часам гэта спалучалася. Міжнародныя дысідэнты смяяліся, бо пазнавалі ў гэтым апісанні сябе і сваіх сяброў. Гавэл ні з чога ў жыцці не рабіў трагедыі, можа, таму, што трагедыі ў жыцці хапае і без нашых намаганняў.

Апошні раз я гаварыў з ім напярэдадні Новага 2011 года: мы рыхтавалі перадачу «Галасы салідарнасці», і я папрасіў яго прачытаць паўтара дзясятка імёнаў людзей, арыштаваных у Мінску пасля прэзідэнцкіх выбараў. Я падумаў, што Гаўлам будзе правільна скончыць спіс, які налічваў больш за сямсот чалавек, і дыктаваў яму прозвішчы на «я»: Язэрскі Сяргей, Якабчук Антон, Януковіч Алена...

Ён старанна паўтараў, часам некалькі разоў, пакуль не дасягалася больш-менш прыстойнае гучанне. Потым стаў распытваць пра Плошчу, дзе яго пасланне прачытала Наталля Каляда са Свабоднага тэатра, пра сваіх знаёмых — ці на волі, і прасіў перадаваць ім прывітанне. Я пасля перадаваў і адчуваў сябе, як Санта Клаўс, які раздае падарункі, даражэйшыя за свае скарбы.

Яго здароўе пагаршалася, усё часцей яго імя ў навінах сустракалася ў адным радку з назвамі шпіталёў, і калі я пазваніў перад Новым 2012 годам, каб папрасіць напісаць Каляднае прывітанне васьмі

беларускім палітзняволеным, яго сакратар не быў нават упэўнены, ці зможа перадаць просьбу.

Аднак потым пераваніў і сказаў, што прывітанне будзе, толькі вось аўтар хварэе і не здолее сам прачытаць для эфіру. У чацвер, 15 снежня, электронная пошта прынесла зварот Гаўла, які пачынаўся словамі «Milý příteli...» У нядзелю, 18-га, мы скасавалі ўсю падрыхтаваную раней праграму і ў жывым эфіры я чытаў гэты ліст. Гавэл не дажыў на новага года трынаццаць дзён. Потым яго памочнік, Мартын Вілдак, сказаў мне, што той зварот да беларускіх палітвязняў быў апошнім тэкстам, які Гавэл напісаў у сваім жыцці. Ён скончыўся словамі «Přeji Vám vše dobré a svobodu Vaší zemi» — «Жадаю Вам усяго добрага і свабоды Вашай краіне».

Пажаданне, якое дагэтуль не страціла сваёй, як кажуць, актуальнасці.

Гавэл,напэўна б, усміхнуўся з гэтай маёй няўклюднай заўвагі і дадаў бы што-небудзь па-чэшску, кшталту «Držim palce», і я падумаў бы, што чамусьці трэба патрымаць суразмоўцу за пальцы, а той бы спачатку здзівіўся, але не як іранскі таксіст, а трошкі, і патлумачыў бы, што палец па-чэшску — толькі вялікі (астатнія мілагучна называюцца «prst»), і вялікія пальцы складаюць і трымаюць у кулаку, што гэты выраз прыйшоў ад цэзараў і гладыятарскіх баёў, але азначае не апошні выбар — смерць ці жыццё, а надзею: будзем спадзявацца, будзем трымаць пальцы, пакуль надзея не спраўдзіцца. Гавэл ведаў напэўна, бо яго надзеі для яго краіны спраўдзіліся.

Звычайная справа. Проста трэба правільна трымаць пальцы.

Васіль Быкаў, чалавек стагоддзя*

Чалавек слова, чалавек каменя, чалавек крыжа, чалавек праўды, чалавек маўчання, чалавек цярпення, чалавек зямлі, чалавек вайны, чалавек мёртвых, чалавек жывых, чалавек цяпла, чалавек прыцемку, чалавек туману, чалавек світання, чалавек годнасці, чалавек сціпласці, чалавек разумення, чалавек сяброўства, чалавек веры, чалавек стрыманасці, чалавек песімізму, чалавек горычы, чалавек паўзы, чалавек цвёрдасці, чалавек слабасці, чалавек супраціву, чалавек шанцавання, чалавек росту, чалавек глыбіні, чалавек адчаю, чалавек узыходжання, чалавек моцы, чалавек выбару, чалавек дарогі, чалавек дому, чалавек радзімы, чалавек свету, чалавек дэмакратыі, чалавек фронту, чалавек незалежнасці, чалавек сумлення, чалавек рэалізму, чалавек згушчанасці, чалавек прадчування, чалавек прарыву, чалавек трагізму, чалавек ад'езду, чалавек вяртання, чалавек вышыні, чалавек страты, чалавек болю, чалавек засцярогі, чалавек непазбежнасці, чалавек сцюжы, чалавек сцяны, чалавек вызвалення, чалавек волі, чалавек сумневу, чалавек кораня, чалавек пакуты, чалавек скрыжавання, чалавек стрыжня, чалавек нематы, чалавек адзіноты, чалавек упартасці, чалавек знаку, чалавек неабходнасці, чалавек трыумфу, чалавек бяды, чалавек стойкасці, чалавек выкуплення, чалавек пераасэнсавання, чалавек цішыні, чалавек музыкі, чалавек меры, чалавек развітання, чалавек паразы, чалавек адраджэння, чалавек перамогі.

* Беларус, 1924–2003.

З Быкавым

Гутаркі – лісты – усмешкі – 6.22 – малюнак

«Вось такія вось справы, Саша…»

Першае сапраўднае, пад запіс, інтэрв’ю з Быкавым я зрабіў на пятым годзе нашага знаёмства, калі ўжо працаваў на «Свабодзе» і жыў у Мюнхене.

Сустракаліся і гаварылі і раней, канечне, і ён на мае просьбы пісаў, даваў некія матэрыялы, выступы для розных патрэбаў. Але гутарка пад аўдыёзапіс — іншы жанр. У такой размове ўзнікае магчымасць зафіксаваць адказы суразмоўцы на канкрэтныя пытанні літаратуры, палітыкі і бягучых падзеяў. Для гэтай публікацыі я адабраў тузін гутарак за дзесяць гадоў, з 1993 па 2002-гі.

Вось некаторыя імёны, якія гучалі:

Пазняк — Гарбачоў — Адамовіч — Гарун — Ластоўкі — Геніюш — Кенэдзі — Освальд — Ельцын — Зюганаў — Эпімах-Шыпіла — Някрасаў — Купала — Гавэл — Рэмарк — Хэмінгуэй — Камю — Бакланаў — Парамонаў — Дастаеўскі — Твардоўскі — Лазараў — Дзядкоў — Тычына — Астаф’еў — Сталін — Талсты — Оруэл — Карпюк —Алексіевіч — Шмыгалёў — Мазай — Шаранговіч — Тарнаўскі — Грамыка — Стучэнка — Анікейчык — Ушчапоўскі — Кіт...

Тэмы, якія закраналіся:

Нацыянальная ідэя — суверэнітэт — беларусізацыя — памылкі дэмакратаў — феномен імітацыі —дыктатура і фальсіфікацыі — ахвяра мовы —

тарашкевіца і наркамаўка — КДБ — Расія — наменклатура — драма творцы — паразы і дасягненні — сучаснасць у літаратуры — моладзь — наклады і пераклады — экзістэнцыялізм — рэалізм — песімізм — Біблія — прыпавесці — жанры — рытм і сэнс — плён адмаўлення — духоўнасць зла — мноства праўдаў — вайна цывілізацый — жанр мемуараў...

Нагодай для гутарак былі палітычныя падзеі ў Беларусі і за мяжой, дні нараджэння пісьменніка, літаратурныя юбілеі, тэматычныя перадачы, якія я рыхтаваў. Асобна стаяць тут адказы Быкава на «анкету Дастаеўскага» — так называецца апытальнік, які, лічыцца, друкаваўся ў сямейным альбоме Дастаеўскіх. Летам 1993 года я прыехаў з Мюнхену ў Мінск, быў у гасцях у Быкавых і, скарыстаўшыся момантам, папрасіў Васіля Уладзіміравіча адказаць на некаторыя пытанні. Звычайна на анкеты адказваюць пісьмова, дакладна фармулюючы думку. Але мне патрэбны быў запіс голасу для радыё, і гэтыя адказы цікавыя якраз тым, што яны непасрэдныя і непадрыхтаваныя, дзе важна і тое, што сказаў Быкаў, і тое, што не палічыў патрэбным каментаваць. Праўду сказаць, пра каханне, анёлаў і цуды я б сам не дадумаўся пытацца — усё ж такі гэта быў Быкаў, і я разумеў, з кім маю справу. (Хоць пра піва пытаўся...)

А анёл раптоўна сам вернецца ў развітальную прамову, якую я буду гаварыць у апошнія хвіліны над трунной у Доме літаратара, 25 чэрвеня 2003 года:

«Анёл з'явіўся ў Беларусі. Цяпер вялікая душа Васіля Быкава развітваецца з тымі, хто любіў яго ў Беларусі, Еўропе, Амерыцы...»

Быкава ведалі, помнілі і любілі шмат дзе ў свеце,

але так як ведаюць, помняць і любяць у Беларусі, больш нідзе помніць, ведаць і любіць не будуць.

У час, калі яго душа выправілася ў апошняе падарожжа, я быў з гасцямі на Карлавым мосце — зазвінеў тэлефон, прагучала навіна. Была нядзеля. Праз дзве гадзіны ўсе былі на працы і мы адкрывалі жывы эфір «Свабоды» гэтым паведамленнем. У той передачы гучаў голас Быкава — адмыслова для нашай аўдыёкалекцыі ён адабраў і начытаў некалькі старонак з розных аповесцяў: «Альпійская балада», «Знак бяды», «Сотнікаў», «Мёртвым не баліць», «Сцяна».*

З таго часу яго голас не змаўкае ў эфіры. Самыя дарагія – яго простыя і непаўторныя словы слухача: «Надвячоркам кожнага дня я ўключаю прымач і шукаю «Свабоду» . Тое сталася звычаем і патрэбай душы». Нават на шпітальным ложку ў Празе ён прасіў прынесці яму прымач, каб ведаць, што адбываецца ў Беларусі. Кароткія хвалі сярод электроннага начыння лавіліся дрэнна, і мы запісвалі эфір на магнітафон і прыносілі яму ў палату.

У апошнія пяць гадоў нашага знаёмства, калі пачаўся вандроўны этап быкаўскага жыцця, да сустрэчаў і тэлефонных размоваў дадалося ліставанне. Быкаў называў лісты сяброў «маннай нябеснай», так ён напіша мне з Хельсінкі. Наша перапіска тычылася ў асноўным практычных справаў супрацоўніцтва, але таксама і літаратурных, і творчых, і прыватных.

Тры заўвагі на завяршэнне гэтай прадмовы. Першая

* Поўны тэкст перадачы і іншыя матэрыялы змешчаны ў кнізе «Быкаў на Свабодзе», РСЭ/РС, 2005.

— Быкаў ніколі не адмаўляў у інтэрв'ю, гутарцы, каментары. Ані разу. Я не злоўжываў яго добрым стаўленнем (цяпер скажу — на жаль), тым больш, што мае калегі таксама рэгулярна яму званілі і запісвалі.

Другое — ён быў надзвычай цярплівым суразмоўцам. Нават на прынагодныя, павярхоўныя, банальныя пытанні ён стараўся даць грунтоўны і глыбокі адказ.

І трэцяе — гуманістычны маштаб Быкава і трагізм яго бачання відаць і з апублікаваных тут гутарак і лістоў, але яны — толькі фрагмент яго філасофскай публіцыстычнай спадчыны. Акадэмічны падыход і энцыклапедычная распрацоўка гэтай тэмы ў цяперашняй Беларусі немагчымыя, але гэтую працу годна выконваюць людзі, якія збіраюць і публікуюць матэрыялы яго жыцця і творчасці і аднаўляюць кантэкст.

Так што прыродны песімізм Быкава што да яго спадчыны («наўрад ці застанецца») не спраўдзіўся. Застанецца не толькі напісанае, але і сказанае. Хто мае вушы, пачуе.

А вочы — яшчэ й пабачыць, хоць тут публікуецца толькі адзін ягоны малюнак (з сотняў).

Ну, а наконт усмешкі — усміхаўся Быкаў рэдка, але, як казаў яго любімы Грышка, паэт Рыгор Барадулін, «двухвасільна, двухвясёльна, двухвясёлкава».

Вось такія вось справы, як ён любіў казаць на завяршэнне нашых гутарак не для эфіру.

Гутаркі

Я хацеў стаць капітанам рачнога парахода —
галоўнае падняцца з кален — не адчуваў Амерыку
як варожую — мы не гатовыя да пакаяння —
у народа памяць кароткая — душэўная блізкасць
у Купалу — кожны новы твор — рэакцыя на
незадаволенасць папярэднім — не збіраю ні
музею, ні архіву — шакалад пакаштаваў упершыню
на вайне — Хэм, светлы і чалавечы —
мой песімізм прыроджаны — дабро абмежаванае,
зло бязмежнае — прасіў Гаўла дапамагчы
беларускай моладзі — напісаць хоць бы пра
ўласны вопыт

Няяснае слова «бессмяротнасць»

Адчуванне, быццам адкрываеш велізарны рэзервуар ці раптам знаходзіш нейкую загадкавую крыніцу, альбо існуе пераход у іншае вымярэнне, і адтуль гучаць адказы на пытанні, якія ты самаўпэўнена і няўклюдна агучваеш, трымаючы ў руках мікрафон, з якім мірыцца ветлівы суразмоўца, які бачыць пэўную штучнасць таго, што адбываецца, але разумее і неабходнасць найпраставага слова да слухача, ад імя якога і дзеля якога і адбываюцца ўсе публічныя дыялогі, пачынаючы ад Сакрата, толькі ролю Платона выконвае магнітафонная стужка ці лічбавы дыктафон, і нагоды часцей за ўсё зусім не філасофскія, а надзённыя, бо журналістыка паходзіць ад слова «jour» – дзень, і працягласць яе жыцця адпаведная, але некаторыя дні аказваюцца даўжэй за некаторыя гады, кароткія адказы глыбей за раманы, і запісаныя гутаркі становяцца захаваным часам, з якога складаецца тое, што па звычцы, калі гавораць пра жыццё, называюць няясным словам «бессмяротнасць».

«Я хацеў стаць капітанам рачнога парахода»

1993

Бог — мэта жыцця — каханне — анёлы — лёс — цуд — характар — смерць — шчасце

Васіль Быкаў адказвае на пытанні «анкеты Дастаеўскага».

— *Ваша любімае выслоўе?*

— Ну, можа і не любімае, але некалі я вынайшаў такі афарызм, гэта асабіста мой, які гучыць так: «Шкодна жыць доўга».

— *Што вы цэніце ў людзях?*

— Чалавечнасць.

— *А што цэніце ў мужчынах?*

— Тое, што і ў людзях.

— *Што цэніце ў жанчынах?*

— Тое, што ў людзях.

— *Ці верыце вы ў каханне з першага погляду?*

— Можа быць, а можа й не быць. Можа быць з першага, а можа быць і з другога погляду.

— *Ваша стаўленне да шлюбу?*

— Выдатнае, натуральна. Шлюб прадаўжае жыццё.

— *Ці маеце вы мэту ў гэтым жыцці?*

— Як у старога габрэя: дажыць да суботы.

— *Ці ёсць у вас анёл-ахоўнік?*

— Некалькі разоў я меў магчымасць пераканацца, што ёсць. Як ён выглядае, як ён завецца — я не ведаю. Але напэўна ёсць, таму што іншых момантаў свайго жыцця я не магу растлумачыць, як толькі ўмяшаннем, пакравіцельствам іменна анёла-ахоўніка.

— *Вашыя адносіны да Бога?*

— Я думаю, што Бог ёсць, і хацелася б у гэта верыць.

— *Ці здараліся з вамі цуды?*

— Так, здараліся.

— *Ваш любімы ўспамін?*

— Цяжка мне тут знайсці любімы ўспамін... Памяць больш падсоўвае ўспаміны, якія даволі нелюбімыя.

— *Галоўная рыса вашага характару?*

— Ну, гэта павінен вызначаць не я. Можа быць, мая жонка лепш вызначыць.

— *Што б вы хацелі памяняць у сабе?*

— Вельмі шмат што хацеў бы змяніць, вельмі шмат. Куды менш я хацеў бы пакінуць тое, што мяне задавальняе. Больш хацеў бы змяніць.

— *Кім бы вы хацелі стаць, каб не сталі..?*

— Некалі, яшчэ ў школьныя гады, можа быць, у пятай ці шостай класе, я вельмі хацеў стаць капітанам рачнога парахода. Так я сябе ўяўляў прыгожа на мосціку, каля штурвала, паміж цудоўнымі берагамі, на якіх квітнеюць кветкі, ходзяць людзі, і я плыву па рацэ... З таго часу ўсё перамяшалася. У тым ліку і мае жаданні.

— *Што такое лёс?*

— Гэтага я не ведаю. Я не ўпэўнены, што існуе лёс, таму што каб існаваў лёс, дык некаторыя дробязі жыцця не ўплывалі б так на тое самае канкрэтнае жыццё чалавека. Бо калі мы паглядзім і на сваё жыццё, і на жыццё сваіх блізкіх, то мы бачым, як яно крута, гэтае жыццё, мяняецца пад уздзеяннем ну нейкай абсалютнай драбязы! Скажам, ён і яна, ну і ёсць вядомыя ў гісторыі выпадкі, любілі адно аднаго, дамовіліся сустрэцца на вакзале а такой-та гадзіне ў такі-та дзень, каб звязаць сваё жыццё. Але пасля нешта такое атрымалася, што яны не сустрэліся, і іх жыццё разышлося назаўжды. Як так, няўжо гэта непаразуменне ў часе, у хвіліне — магло ўсё змяніць?

— *Ці былі ў вас падарункі лёсу?*

— Былі некаторыя. Былі, праўда. Мала, але было.

— *Што такое шчасце?*

— Шчасце, мне думаецца, тое, што такім уяўляецца, хоць зусім неабавязкова яму быць сапраўдным шчасцем. Але калі чалавеку здаецца, што гэта яго шчасце — то, значыць, яно для гэтага чалавека і з'яўляецца вось іменна тым, чым яму ўяўляецца.

— *Тое, што вы зрабілі, — ці застанецца?*

— Наўрад ці.

— *Якая гістарычная падзея паўплывала на вас як асабістае здарэнне?*

— Ну, тут колькі заўгодна. На нас уплывае ўсё. І вайна, і мір, і, скажам, XX, XXII з'езд, і пачатак перабудовы, і крушэнне СССР, і стварэнне Беларусі — усё гэта, канечне, на кожнага з нас, у тым ліку і на мяне, уплывае як асабістая з'ява.

— *У якую гістарычную эпоху вы хацелі б жыць?*

— Можа быць, у якой-небудзь з будучых, хаця я не ўпэўнены ў гэтым, што там будзе тое, што мне хацелася б.

— *Як вы ацэньваеце наш час?*

— Вельмі кепска. Я лічу, што вельмі правільна ацаніў некалі Бунін, назваўшы адзін свой твор дзённікавы «Окаянные дни». Ну, для Буніна гэта былі «окаянные дни», а для нас, здаецца, наступае тое, што можам на зваць «окаянные годы».

— *Вашыя адносіны да смерці?*

— Смерць — натуральная з'ява, таму, я думаю, што і адносіны да яе павінны быць таксама натуральныя.

— *Якой смерцю вы хацелі б памерці?*

— Раптоўнай.

— *Ці былі ў вашым жыцці людзі, якія зрабілі на вас вялікі ўплыў?*

— Былі, натуральна.

— *Ці маеце вы сябра на ўсё жыццё?*

— Хацелася б, каб быў на ўсё жыццё...

«Галоўнае — падняцца з кален»

Жнівень 1993

Путч-91 — Пазняк — Гарбачоў — Гарун — Ластоўскі — Генiюш — закон аб мовах — Расія — наменклатура — інтэлігенцыя — рэлігія — правы нацыі — правы чалавека

— Нядаўна мінула другая гадавіна жнівеньскага камуністычнага путчу. Адразу пасля яго правалу рэзка актывізаваліся палітычныя працэсы ў рэспубліках, у тым ліку ў Беларусі. Было некалькі грунтоўных намаганняў дзеля пабудовы дзяржаўнага суверэнітэту. Ці не ўпершыню пасля Аляксандра Чарвякова быў абраны старшыня Вярхоўнага Савета, які гаворыць па-беларуску, была прыпыненая дзейнасць кампартыі. Чаму, на вашую думку, працэс пераменаў пасля жнівеньскага штуршка стаў заціхаць, пайшоў некуды назад і ўбок? Што і хто вінаваты?

— Уся справа ў тым, што гэтая актывізацыя адбывалася не ў выніку пэўных унутраных працэсаў, а выключна пад уздзеяннем знешніх абставінаў, у дадзеным выпадку — няўдачы маскоўскага путчу. Камуністычная наменклатура тады спалохалася, а яна, як правільна некалі зазначыў Зянон Пазняк, толькі ў стане спалоху і можа прыняць добрае рашэнне. Але гэты спалох паволі мінуў — «дэмакраты» аказаліся зусім лагодныя, нікога ў Беларусі не арыштавалі, «палявання на ведзьмаў» не дапусцілі, і камуністычны Вярхоўны Савет ды ўрад хутка зразумелі, што «прадзешавілі», што дарма паддаліся дружнаму напору жменькі апазіцыянераў Народнага Фронту. З таго часу Вярхоўны Савет і ўрад пачалі працаваць на рэстаўрацыю. І калі гэтай рэстаўрацыі дагэтуль не адбылося цалкам, дык за гэта трэба дзякаваць зноў той

жа жменьцы апазіцыі БНФ, якая сваёй (я б сказаў, геаічнай) дзейнасцю сарвала многія спробы такога кшталту і ў Вярхоўным Савеце, і ва ўрадзе. Ну, і яшчэ трэба мець на ўвазе некаторую палітычную няпэўнасць у Маскве, ад якой памкненні нашага кіраўніцтва залежаць болей, чым ад чаго-небудзь іншага.

— Што з таго, што ўпусцілі дэмакратычныя сілы, своечасова не здолелі зрабіць, вам уяўляецца найвялікшай стратай? Чаму?

— Аб тым надта добра сказаў прэзідэнт Ельцын. Забараніўшы кампартыю, трэба было прызначыць новыя выбары ў Вярхоўны Савет і мясцовыя органы ўлады. Канечне, ва ўмовах Беларусі гэта няшмат дало б, але ўсё ж ад улады былі б адхіленыя самыя заўзятыя камуністы, цвёрдакаменная, сталінскага тыпу наменклатура, якая дзясяткі год звыкла ўладарыла ў Беларусі.

— Адно вельмі канкрэтнае пытанне аб нядаўнім мінулым. На пачатку перабудовы вы, як і многія іншыя дзеячы культуры, як той жа Сахараў, падтрымлівалі Міхаіла Гарбачова. Ды і Гарбачоў, здаецца, прыхільна ставіўся да вас. Калі мясцовыя партыйныя прышыбеевы пачалі шалёнае цкаванне вас, Алеся Адамовіча, Гарбачоў запрасіў вас у паездку ў Амерыку, пасля чаго мясцовая Вандэя мусіла прыкусіць свой брыдкі язычок. Аднак была, мне здаецца, і нейкая недагаворанасць, адчужанасць у вашым стаўленні да Гарбачова. Ці так гэта? Як вы ацэньваеце першага і апошняга прэзідэнта СССР сёння, калі з'явіўся ўжо пэўны гістарычны фон і магчымасць для параўнання з цяперашнімі лідэрамі?

— Вядома, на пачатку перабудовы шмат якія дэмакратычна настроеныя грамадзяне вельмі падтрымлівалі Гарбачова, ягоныя сапраўды эпахальныя ініцыятывы ў галіне раззбраення і міжнароднай палітыкі. І праўда, ён дамогся амаль немагчымага: адхіліў ядзерную катастрофу, на парозе якой стаяў свет, дамогся палітычнай разрадкі паміж Усходам

і Захадам, аб'яднаў Нямеччыну. Але ўнутры былога Саюзу... Тут ён застаўся традыцыйным генсекам партыі камуністаў — адна толькі ягоная прыхільнасць да сацыялістычнага выбару гаворыць пра ўсё астатняе. Тут нашая згода з ім і канчалася.

Зрэшты, аб ролі Гарбачова ў нашай гісторыі вельмі добра напісаў Алесь Адамовіч у сваёй паліталагічнай працы, якая была надрукаваная ў нашых часопісах. Трэба разумець, што Гарбачоў як палітычная асоба дваякі — таксама, як дваякі быў Хрушчоў ды іншыя малыя і вялікія рэфарматары камунізму. Галоўная іх вартасць, мабыць, у іх рэфарматарскай наіўнасці, калі мець на ўвазе, што камунізм ніякай рэфармацыі не паддаецца. Таксама, як і вытворная ад яго эканоміка. Яго можна толькі або прыняць як безумоўную дадзенасць, альбо адкінуць дарэшты. Адаптаваць яго да якой-небудзь іншай сацыяльнай сістэмы нельга, аб тым сведчыць увесь даволі працяглы вопыт у абыходжанні з гэтай палітычнай з'явай. І калі некаторыя людзі дзеляць ягоных прыхільнікаў на камуністаў і бальшавікоў, на памяркоўных марксістаў-палітэканомаў і радыкальных трацкістаў-рэвалюцыянераў, дык тым самым упадаюць у схаластыку: вялікай розніцы паміж гэтымі разнастайнасцямі няма. На практыцы класічнае ўвасабленне камунізму — гэта гвалт, кроў, татальны чэкізм, хіба часам прыкрытыя строката расфарбаваным камуфляжам, як у сучасных вайскоўцаў.

— Апроч параўнання ў часе, мы параўноўваем сябе і ў прасторы. Нашыя паўночныя суседзі, тры балтыйскія дзяржавы, ужо фактычна вярнуліся ў Еўропу; многія на Захадзе не сумняюцца ў Еўрапейскай будучыні Украіны. Вы не раз гаварылі аб унікальным шанцы, які атрымала воляй гісторыі Беларусь для свайго адраджэння. Ці не ўпушчаны ўжо і гэты нацыянальны шанец Беларусі, як быў ён вырваны і з рук адраджэнцаў у 1918 годзе? Якія варункі і нацыянальныя рысы, на

вашую думку, могуць стаць вызначальнымі ў лёсе Беларусі і беларусаў у агляднай будучыні?

— Як могуць бачыць мінчукі, над будынкам Вярхоўнага Савета Беларусі лунае бел-чырвона-белы сцяг, а пад ім нязрушна камянее выява старога сярпаста-малаткастага гербу БССР. У тым мне бачыцца красамоўны сымбаль няпэўнасці нашага часу, яго палітычнай амбівалентнасці. Здаецца, што Беларусь нерухома завісла ў часе і прасторы паміж дзвюма несумяшчальнымі стыхіямі — усясветнай дэмакратычнай і імперскай таталітарнай. Пра палітычныя памкненні кіраўніцтва я ўжо ўсё сказаў; што ж датычыць народа, дык ён цяпер у разгубленасці. З аднаго боку, ён разумее, што вяртанне ў камуністычную казарму — дужа непрыемная справа. Але ў казарме, як вядома, кормяць. А што рабіць на рынку без грошай, без тавару, сярод зграі прыезджых і сваіх жулікаў, п’янчуг і хуліганаў? Можна і галаву страціць — тым больш, што нашыя кіраўнікі амаль нічога не робяць, каб павылавіць тых жулікаў, забяспечыць хоць які парадак на тым рынку-базары. А тут яшчэ камуністычная прапаганда кожны дзень трубіць, што ўсё тое — вынік Віскулёў, развалу Саюза, што будзе яшчэ горш. І сапраўды гэтае «горш» спраўджваецца з кожным месяцам. Ужо няма бензіну, цэны жахаюць сваім няспынным ростам, бандыты сталі смялейшыя за міліцыянераў. Расія пагражае зусім адключыць газ і не даць сыравіны, за якія, зрэшты, нам няма чым плаціць, бо фінансавая сістэма разваленая дарэшты. І людзі пачынаюць думаць: на якога д’ябла тая суверэннасць, калі з ёй няма як жыць? Лепш назад — хоць у казарму, хоць у турму. У стойла. Канечне, там было кепска, але, калі рахмана сябе паводзіць, не злаваць начальства (асабліва маскоўскае), дык, можа, яшчэ не дадуць памерці ад голаду і сцюжы. Гэта Пазняк даказвае, што ўсё тое — вынік камуністычнага бяспраўя. А людзі схільныя бачыць прычыну сваёй непрытульнасці ў

дэмакратах. І сапраўды, мы назіраем цяпер надзвычайную блытаніну прычынаў і наступстваў, якою з пэўнай выгадай для сябе карыстаюцца тыя ж камуністы — ва ўладзе і каля яе.

— Беларусь і Расія. Як вы ацэньваеце цяперашнія стасункі паміж дзвюма дзяржавамі? Якой вам бачыцца рэальная перспектыва дачыненняў? Ці згодныя вы з меркаваннем, што паўнавартасны суверэнітэт — справа багатых краінаў, і Беларусь, як і многія былыя савецкія рэспублікі, эканамічна асуджаная на ролю «меншай сястры»?

— Роля Расіі ў нашай гісторыі добра вядомая. Тут усё амаль на паверхні. Каб тое зразумець, вялікіх намаганняў не трэба. Кажуць, што іншых дачыненняў, чым тыя, што стагоддзі былі між Беларуссю і Расіяй, і не магло быць, ужо хоць бы з рознасці патэнцыялаў вялікай і малой нацыі. Увогуле гэта правільна: вялікі не роўня малому, бедны багатаму не таварыш. Не толькі камуністычная ідэалогія, але і імперская сацыялістычная эканоміка была пабудаваная такім хітрым чынам, што частка яе магла функцыянаваць толькі ў сістэме цэлага. Вядома, што за гады сталінскіх ды іншых пяцігодак беларуская прамысловасць была пераўтвораная ў так званую «адвёртачную» вытворчасць, у зборачны цэх імперскага ВПК. Напрыклад, калі ў Мінску рабілі балты, дык гайкі ў іх наразалі на Урале (такі быў прынцып сацыялістычнай кааперацыі), а пасля гэты болт з навінчанай гайкай везлі ва Украіну, дзе яны выкарыстоўваліся на зборцы ракетаў, або касмічных апаратаў, або танкаў, або авіяносцаў, або славутых «калашнікавых», якімі цяпер узброена паўсвету — і кожнае трэцяе забойства на Зямлі робіцца менавіта гэтай зброяй. Але вось гнаць поўнапаточныя праграмы ракетнаядзернага ўзбраення стала немагчыма, і наша родная прамысловасць аблілася слязьмі; спыняюцца заводы, вызваляюцца высокапрафесійныя спецыялісты, няма

грошай, няма камплектных, перакрылі газ і бензін. Гвалт, крах эканомікі! Таму хутчэй назад, у Саюз, у сістэму калектыўнай бяспекі, да «старэйшага брата» з яго імперскай псіхалогіяй. Але ці патрэбныя гэтыя меншыя браты старэйшаму брату? Во яшчэ ў чым пытанне. Мабыць, будуць патрэбныя, калі ўзновіцца ранейшая, імперская ідэалогія, калі па старых праграмах запрацуе магільшчык Расіі — яе ВПК, калі з'явіцца патрэба ў яго зборачных цэхах у Беларусі, калі беларускія хлопцы пойдуць абараняць імперскія інтарэсы Расіі ў Сярэдняй Азіі ды іншых рэгіёнах свету. І зусім не патрэбныя, калі Беларусь пакончыць з імперскімі амбіцыямі і стане нарэшце на сапраўды дэмакратычны шлях развіцця. Значыць, на маю думку, наш суверэнітэт па-ранейшаму ў значнай меры знаходзіцца ў руках «старэйшага брата». Але ў хаце «старэйшага брата» пануе вялікае бязладдзе і няпэўнасць. І гэтая няпэўнасць перакідваецца на настроі тых, хто вырашае народны лёс у органах улады Беларусі. І яны нервуюцца, а часам і дапускаюць паслабкі, як у выпадку з беларускай сымболікай. Іначай ужо даўно б усё было іначай. Як, скажам, у краінах Балтыі, як у Еўропе, як і ва ўсім свеце, дзе не ступала нага сацыялізму і пануе прыватная ўласнасць.

— Што значыць для нас, для лёсу Беларусі сучасны гістарычны кантэкст, у якім выяўляецца трагічнасць нашай эпохі: этнічныя войны, экалагічныя крызісы, спаўзанне ў галечу цэлых краінаў, няздольнасць міжнароднай супольнасці даць рады гэтым выклікам часу? Ці згодныя вы з меркаваннем, што свет забыўся ўжо ўрокі і жахі дзвюх усясветных войнаў і гэта можа дорага каштаваць усім?

— Як вядома, гісторыя — пераважна крыважэрная драпежная ведзьма, рэдка які народ карыстаецца яе дабрынёй. А так — войны, голад, мор... Асабліва жахлівая доля выпадае тым народам, якія з розных

прычынаў спазняюцца на свой рэй, упускаюць свой шанец. Беларусь, несумненна, спазнілася. Можа, і не па сваёй віне, а можа, і сама ў тым вінаватая. Не толькі страціла дзяржаўнасць, але нават і згубіла ўласную гістарычную назву. Што ўжо казаць пра іншае. З таго ўсё і пачалося. Цяпер, вядома, не меней жахліва: цяпер шанец яе ў гэтым сэнсе стаў яшчэ меншы. Свет зрабіўся больш жорсткі, вольных месцаў у ім няма — ні ў прасторы, ні ў палітыцы, ні ў эканоміцы. Усе нішы занятыя. Добра, калі б былі занятыя памяркоўнымі стварэннямі, а то пераважна — не тымі. Што рабіць спазнелым беларусам? Я не хачу прарочыць, але прадчуванні мае змрочныя, і я толькі хачу, каб яны не спраўдзіліся.

— Ці дзейсная цяпер спадчына адраджэнцаў «расстралянага пакалення»? Які ўплыў іх працаў на сябе вы маглі б згадаць сёння? Ці магчыма вярнуцца да ідэяў тых адраджэнцаў у практычным аспекце, альбо двойчы ў адну і тую ж раку ўжо не ўвайсці, жыццё вымагае шукаць іншых ідэяў і спосабаў пабудовы Беларусі?

— Як гэта было прынята ў гады бальшавіцкай дыктатуры, пра дзейнасць беларускіх адраджэнцаў амаль нічога нідзе не пісалася. А ў тым, што часам прарывалася ў друку, была толькі ацэнка — гэткая сумесь кляцьбы ды лаянкі. І толькі за мяжой высілкамі беларускай дыяспары штосьці збіралася, захоўвалася, і ў часе маіх некаторых замежных паездак з'яўлялася магчымасць пазнаёміцца з пэўнымі творамі «расстралянага пакалення». Памятаю, спярша гэта быў зборнічак паэзіі Алеся Гаруна, некаторыя творы Ластоўскага, вершы Купалы пачатку 1920-х гадоў. Пра трагічныя і гераічныя вобразы дзеячоў БНР на эміграцыі я пачуў ад Ларысы Геніюш, яе мужа Івана Пятровіча. Першае, і, можа, самае вялікае ўражанне ад таго — здзіўленне трагічнасці лёсу гэтых людзей, безагляднасці іх гераізму ў барацьбе за растаптаную ідэю беларушчыны. Іншыя з раней вядомых паўсталі ў

новым абліччы — як, напрыклад, Янка Купала, паэзію якога літаратуразнаўцы нам заўжды трактавалі як апалогію камуны, шчаслівае савецкай долі (славуты ляўкоўскі цыкл). А напраўду ягоная палітычная паэзія пачатку 1920-х гадоў — гэта трагічныя гімны беларускасці, набат трывогі, болю і безвыходнасці. Не, як бы там ні гаварылі і камуністы, і дэмакратызгоднікі, перад беларускай інтэлігенцыяй, яе творчым цэхам стаіць усё тая ж ранейшая мэта, вышэй за якую няма і, мабыць, не будзе, пакуль ідэя адраджэнцаў не будзе ажыццёўленая. За гэтай ідэяй — лёс і гісторыя самага занядбанага народа ў Еўропе, да якога мы маем гонар ці няшчасце належаць.

— *Некалькі гадоў таму вы досыць песімістычна выказваліся пра «Закон аб мовах». Як вы ацэньваеце цяпер працэс беларусізацыі альбо «дэрусіфікацыі» і яго перспектывы?*

— Праблема беларускай мовы ці не з ліку вечных беларускіх праблемаў, і, вядома, яна баліць у сэрцах беларусаў болей за іншыя. Асабліва ў сэрцах пісьменнікаў. І калі высілкамі беларускіх інтэлігентаў (найперш пісьменнікаў і мастакоў) яна была некалі рубам пастаўленая перад маскоўскім кіраўніцтвам (тым жа Гарбачовым), мінскае кіраўніцтва пачало імітаваць (менавіта імітаваць) нейкія меры, каб улагодзіць найбольш няўрымслівых нацыяналістаў. Пачалі распрацоўваць «Закон аб мовах». Прызнаюся, спачатку і я тую імітацыю ўважаў за сур'ёзную справу, браў у ёй удзел аж да моманту прыняцця на Вярхоўным Савеце пастановы «Аб увядзенні ў дзеянне «Закону аб мовах». Менавіта з тае пастановы стала відавочна, што ніякага зруху ў праблеме мовы гэты хітры закон не зробіць, што ўсё тое па меншай меры несур'ёзна, для адводу вачэй, ніхто гэтага закону выконваць не будзе, ды і створаны ён не для выканання. На жаль, таго не зразумелі (ці не захацелі зразумець) некаторыя камуністычныя руплiўцы беларускасці,

якія на поўным сур'ёзе ўключыліся ў тую гульню і гуляюць у яе дагэтуль. Вынікаў ад яе ні на грош. Праўда, упершыню ў гісторыі беларускага Вярхоўнага Савета па-беларуску загаварыў яго старшыня (хоць ён і дагэтуль гаварыў па-беларуску), але з уплывовых кіраўнікоў дзяржавы ніхто болей. Камуністы распачалі шалёную вайну з нацыянальнай мовай, за «равноправие русскоязычия», і, баюся, што недалёкі той час, калі камуністычная большасць Вярхоўнага Савета на парадак дня чарговай сесіі паставіць пытанне аб «дэбеларусізацыі». Аб скасаванні нават беларускай дзяржаўнай сымболікі яна ўжо ставіць.

— Газета «Наша Ніва» нядаўна прапанавала разглядаць беларускую гісторыю апошніх стагоддзяў праз прызму паняцця «акупацыя» і яго вытворных («калабарант», «калонія», «марыянетка») — з аднаго боку і змаганне з акупантамі — з другога. Цяпер у Беларусі няма знешняга акупанта. Чаму ж тады натуральнае права на нацыянальнае адраджэнне, на свабоду даводзіцца адстойваць цяжкімі высілкамі нямногіх?

— Падлегласць, несамастойнасць сталі другой натурай пэўнай часткі беларускага грамадства, якая цяпер, у новых сацыяльна-палітычных умовах, выявіла сваю поўную няздольнасць не толькі да развіцця, але і да існавання без апекі «старэйшага брата». Я ўжо не кажу пра камуністаў ды іхную наменклатуру — варта зірнуць на некаторых з тых, хто ўважае сябе за дэмакратаў. Адмаўляючы палітыку БНФ, якую яны лічаць памылковай і празмерна радыкальнай, бо яна можа раззлаваць таго ж «старэйшага брата», яны паклалі ў аснову свае палітыкі прынцып «нацыянальнай згоды», які на справе ёсць згодаю з камуністамі — былымі і новымі. Напрыклад, «Славянскі сабор», «Палессе», пісьменніцкае згуртаванне баталістаў і марыністаў. Ці во яшчэ так званы «Народны рух Беларусі», які ладзіць цяпер свой кангрэс і ў сваім кіраўніцтве складаецца спрэс

з перафарбаваных камуністаў. Мне думаецца, што не зважаючы на дэмакратычныя назовы, сутнасць гэтых згуртаванняў — замаскаваная ці адкрытая калабарацыя з тымі праімперскімі сіламі, якія даўно таемна, а цяпер ужо і адкрыта павялі курс на ліквідацыю беларускай дзяржаўнасці і распачалі падрыхтоўку да рэстаўрацыі БССР у складзе СССР. Калі менавіта гэта мець на ўвазе, тады робяцца зразумелымі шмат якія дзяржаўныя захады ў Беларусі — ад непрыняцця новага дзяржаўнага гімну да нафтавай крызы — усё гэта добра распрацаваныя меры ў кірунку вялікай імперыі, на гэты раз у складзе БССР і РСФСР. На маю думку, аднак, смешная будзе гэтая імперыя, і наўрад ці яе створаць праімперскія сілы Расіі нават і з дапамогай беларускіх калабарантаў. Але, вядома, крыві народам яны здольныя папсаваць нямала, у тым ліку і беларускаму народу.

— У Беларусі, як і ў суседзяў, зорка партгасактыву яшчэ не згасла. У чым, па-вашаму, спецыфіка наменклатуры ў Беларусі, ці можна спадзявацца, напрыклад, на карысць ад яе гаспадарчай, адміністрацыйнай дасведчанасці? Ці чакаеце вы радыкальных пераменаў у расстаноўцы палітычных сілаў пасля новых выбараў у парламент?

— Зорка партгасактыву — гэта рэшта ад міту пра КПСС, ад яе збанкрутаванай, марксісцкай сакральнасці. Не ў стане прэтэндаваць на ранейшую татальную бязгрэшнасць, камуністы спрабуюць цяпер зберагчы міт аб высокай прафесійнасці яе спяцоў, або хочуць нанова стварыць імідж прафесіяналаў у рынкавай эканоміцы. Якія яны рынкавыя прафесіяналы, мы нешта не бачым, але мы добра бачылі, як яны гаспадарылі ў сацыялістычнай сферы, як ведалі адно — трубіць пра сацыялістычнае спаборніцтва, якое шырылася і шырылася. Тое мы назіралі дзясяткі гадоў, і цяпер толькі дурань ці злыдзень можа паверыць, што іхныя эканамічныя здольнасці нечага вартыя. Нічога

яны не ўмелі і не разумелі ў сацыялізме, не ўмеюць і не хочуць разумець — у капіталізме. Апроч хіба забеспячэння чыста шкурных інтарэсаў — кар'еры, выгодаў, прывілеяў, якія дасягаюцца, як вядома, не так здольнасцямі рабіць, як здольнасцю дагадзіць. Тут яны сапраўды майстры — дагаджаць. І гэта ва ўсіх галінах народнага жыцця — ідэалогіі, гаспадарцы, культуры, войску, судах, у карных і ва ўсіх іншых органах. Новыя выбары, якія ўсё ж некалі будуць, — цяпер галаўны боль нацыянальнай дэмакратыі. Мусіць, ад іх будзе залежаць усё ў найбліжэйшай будучыні Беларусі. Сапраўды, каго выбіраць? І як выбіраць? Пры цяперашняй палітычнай апатыі грамадства вельмі нават магчыма, што да салодкага пірага ўлады пралезуць не самыя лепшыя, а як і раней — самыя нахабныя, бессаромныя, хцівыя, усё тыя ж камуністы, хіба што адаптаваныя да новых умоваў, але з ранейшымі мэтамі. Ну, але што рабіць — чаго вартыя, тое і маем.

— *На пачатку пазбаўлення ад таталітарызму многія асаблівыя надзеі ўскладаліся на вяртанне да Бога, на адраджэнне рэлігіі — як у плане практычнай маралі, так і ў вырашэнні глабальных пытанняў жыцця і смерці. Як вы цяпер ацанілі б тыя спадзяванні і рэальную ролю царквы ў грамадстве?*

— Канечне, гэта выдатна — вяртанне народу яго традыцыйнай рэлігіі, зварот да хоць якой-небудзь духоўнасці ў нашым спрэс бездухоўным, матэрыяльным свеце. Баюся толькі, што ва ўмовах посттаталітарнага грамадства гэтае вяртанне не дасць таго плёну, на які можна было б разлічваць. Мусіць, як і ў іншых сферах жыцця, у рэлігіі патрэбная непарыўная сувязь часоў; выпаданне з гісторыі пэўнага (і вялікага) прамежку, вядома ж, не на карысць нават і такой магутнай тысячагадовай традыцыі, якой з'яўляецца хрысціянства. Новыя пакаленні не маюць магчымасці пераняць ад бацькоў і дзядоў веру і дагмат царквы, ім трэба дайсці да іх самахоць, з уласнай

патрэбы, а час для таго не самы спрыяльны. Зноў жа, нельга не ўлічыць старой праблемы двухканфесійнасці ў Беларусі, праваслаўнага расійскамоўя. Ды і агульнавядомая сервільнасць пэўнай (і вялікай) часткі царкоўнага кліру ў форме супрацоўніцтва не толькі з партыйнымі органамі... Усё тое не робіць простай і лёгкай праблемы вяртання хрысціянства да народа, або вяртання народа да Хрыста. Надта шмат перашкодаў за гады ўтварылася перад імі.

— *У новай праграме БНФ заяўленая тэза аб парытэце правоў нацыі і правоў чалавека. Ці рэальнае мірнае суіснаванне гэтых двух прынцыпаў, ці няма тут небяспекі для дэмакратыі, падпарадкавання індывідуальнага калектыўнаму, ад імя і дзеля імя якога вяршыліся самыя чорныя старонкі савецкай гісторыі? Ці маюць рацыю тыя, хто папярэджвае аб разбуральным вірусе нацыяналізму ў Беларусі, які пагражае міру і грамадскаму спакою?*

— Маё глыбокае перакананне палягае ў тым, што без забеспячэння правоў нацыі немагчыма забяспечыць правы асобнага чалавека. Гэта ў дэмакратычных грамадствах, дзе магчымасці грамадства забяспечаныя поўнасцю, дзе добра арганізаваныя і нармальна функцыянуюць усе дзяржаўныя арганізмы, застаецца толькі забяспечыць нармальныя правы індывіда. А калі пагарджаюцца правы асноўнай нацыі, калі яна пазбаўленая магчымасцяў аўтаномнага развіцця? У такіх умовах, здаецца мне, прыярытэты павінны быць крыху іншыя за тыя, што прынятыя ў сучасным дэмакратычным свеце. Гаворка пра «разбуральны беларускі нацыяналізм» зусім беспадстаўная. Наш нацыяналізм цалкам заснаваны на ствральнай нацыянальнай тэндэнцыі, і хаця скіраваны сваёй увагай на інтарэсы беларускай нацыі, але тое не ў шкоду іншым нацыям, наадварот — на карысць іхнаму развіццю таксама. Беларусы маюць вялізны вопыт суладнага існавання з іншымі нацыямі і маюць намер ім кары-

стацца надалей — на карысць усім. Праблема найперш палягае ў стаўленні да нас. Нашае ж стаўленне да расійцаў, палякаў, літоўцаў, габрэяў, татараў ды іншых самае спрыяльнае — як гэта і было на працягу многіх стагоддзяў нашага сумеснага існавання. За што беларусы і прыдбалі славу самага талерантнага народа ў Еўропе. Часам нават залішне талерантнага, як на маю думку. Асабліва да безумоўнага зла і насілля.

— Беларуская інтэлігенцыя — якая яна, чым патлумачыць яе невыразную ролю ў палітычным жыцці рэспублікі? Пасля ўтварэння БНФ у канцы 1988 года мінула амаль пяць гадоў, але кола лідэраў і актыўных прыхільнікаў гэтага руху застаецца амаль нязменным. За выключэннем адной-дзвюх асобаў, не далі свежых імёнаў і новыя партыі. Не чуваць у палітыцы і маладых галасоў, якія так гучна і хораша пачыналі ў «Талацэ», «Тутэйшых», іншых маладзёвых суполках. Чаму?

— Калі коратка адказваць на гэтае пытанне, дык прычына — задоўжаная камуністычная ментальнасць нацыянальнай інтэлігенцыі. Гэта некалі нашая інтэлігенцыя была народнай. Ды ўжо даўно яна страціла адзнакі народнасці й ператварылася ў элітарную частку той жа камуністычнай партыйнасці. Творчая інтэлігенцыя сталася такой з прычыны апантанай яе ідэалагізацыі — у школе, камсамоле, ВНУ, у партыі, яе змушанай творчай сервільнасці ў дачыненні да ўлады. Тэхнічная і навуковая інтэлігенцыя — гэта нявольнікі ВПК (дагэтуль добра, аднак, аплачваныя), спяцы ракетнае і іншае зброі, космасу, атрутных рэчываў ды вайсковай тэхнікі. Сельская інтэлігенцыя — рупная паслугачка райкамаў у іх дачыненні да сялянскіх масаў. Менавіта з яе ўдзелам ажыццяўлялася ўся безліч партыйных ініцыятываў на вёсцы — ад колішняй калектывізацыі і падпіскі на пазыку да палітадукацыі, выканання розных гаспадарчых планаў. Выхоўваючы ў якасці таталітарных нявольнікаў сялянства, яна і

сама адпаведна выхоўвалася. Так сказаць, у поўным адзінстве з народам. Сталася так, што рэдка якога настаўніка ў школе можна было знайсці беспартыйнага, па-беларуску гаварылі адно настаўніцы беларускай мовы, зарплата якіх была ўрэзаная ў параўнанні з настаўнікамі расійскай мовы. Наконт самадзейных рухаў... Сапраўды, многія з тых, хто некалі пачынаў справу дэмакратыі і беларусізацыі, адышлі ад яе, безнадзейна махнуўшы рукой: маўляў, усё бескарысна! І гэта не самыя горшыя — можа, самыя нецярплівыя. Іншыя пабеглі зноў да камуністаў. Нядаўна славуты кінарэжысёр, народны артыст БССР радасна аб'явіў у друку, што ніколі і не выходзіў з партыі камуністаў і захаваў свой білет. Зноў жа трэба мець на ўвазе, што пэўная колькасць тагачасных рупліўцаў была ўкаранёная ў дэмакратычныя рухі кампетэнтнымі органамі, і цяпер адпала ад тых рухаў, калі пахіснуліся органы. Мабыць, цяпер у іх іншыя задачы. Якія? Я думаю, гэта неўзабаве высветліцца, хоць радасці з таго нам будзе няшмат.

— Як вы ацэньваеце сучасны літаратурны працэс у Беларусі — і з гледзішча здабыткаў і стратаў, і з гледзішча тэндэнцыяў? Што адбываецца, чаму сціхла яшчэ нядаўна гаманкая пісьменніцкая грамада? Ці ўспрыняла беларускае мастацтва ўвогуле (тэатр, кіно, жывапіс, графіка, скульптура) палітычныя, псіхалагічныя перамены апошніх гадоў?

— Літаратурны працэс у Беларусі прыціх, замёр, нібыта чагосці чакае. Зрэшты, тое зразумела. Працягваць у ранейшым сэнсе было б дурнотай. Пачынаць у новым — але хто ведае, якім? Мабыць, працэс спакваля назапашвае мысленчую энергію, а пасля нешта будзе. Толькі што? Тут цяжка нешта прарочыць, жыццё болей складанае, хітрае і разумнае, чым самыя дасканалыя прароцтвы. Ужо ёсць, хай сабе першыя, адзнакі таго. Вось, напрыклад, нядаўна надрукаванае ў «ЛіМе» апавяданне Алеся Наварыча «Кажух». Вы-

датны твор, на мой погляд, зародак новага кірунку ў нацыянальнай літаратуры. Дай Бог шчаслівага літаратурнага лёсу ягонаму аўтару.

— Вас даўно ведае самы шырокі чытач, вы былі народным дэпутатам СССР, вашае слова было чуваць і сябрам, і ворагам. Ці задаволеныя вы тым, як пражытыя гэтыя апошнія гады?

— Толькі злыдзень ці дурань можа быць задаволены гэтымі пражытымі гадамі. Гадамі з безліччу трывог, надзеяў і расчараванняў. Хіба тое грэе, што найлепшыя гады Беларусі ўсё ж наперадзе. Толькі як доўга ісці да іх — во ў чым праблема. Многім ужо не дайсці.

— Чаго вы больш за ўсё баяцеся цяпер і на што спадзеяцеся? Як бы вы адказалі цяпер на пытанне: што рабіць?

— Самае кепскае — палітычны анабіёз нацыі. Самае неабходнае — прачнуцца і падняцца з кален.

«Я не адчуваў Амерыку як варожую краіну»

Восень 1993

Джон Кенэдзі — Освальд — КДБ — Амерыка

— Ці памятаеце вы 1963 год, калі забілі Джона Кенэдзі, і што гэта значыла для вас тады, у тыя гады? Чужая краіна, «вораг» Амерыка, забіты прэзідэнт... І — вашы адчуванні?

— Мае адчуванні былі... Самае першае было — гэта пытанне: хто? Чыіх рук гэта справа? І канечне, мне тады ўжо здалося, хаця я не меў ніякіх звестак, ніякіх матэрыялаў, але здалося, што гэта справа рук КГБ. Я думаў, што без іх гэта не абышлося. А пасля, калі пачала раскручвацца гэтая справа — і выявіўся тут

Освальд, і яго лёс прывёў у Мінск, я зразумеў, што, канечне, інакш і быць не магло! Інакш і быць не магло. Справа толькі ў тым, што гэтыя самыя спецыялісты, чэкісты, яны ж умеюць хаваць канцы. У іх паралельна з распрацоўкай аперацыі ідзе распрацоўка і таго, як схаваць канцы ў ваду. І вось, відаць, так здорава схавалі, што нічога зразумець дагэтуль немагчыма.

— *Васіль Уладзіміравіч, а вось вашы адчуванні ад таго, што загінуў прэзідэнт чужой, варожай краіны? Я маю на ўвазе, што гэта ўсё ж такі была яшчэ пара, хоць, можа быць, і не такой жалезнай, як пры Сталіне, але ўсё ж такі жалезнай заслоны...*

— Ну, я скажу, што не было ў мяне з гэтай нагоды ні радасці, ні вялікага смутку, таму што... Радасці не было — бо я тады не адчуваў Амерыку як варожую ці патэнцыйна варожую краіну. А смутку не было, бо ўсё такі гэта была чужая краіна, з чужымі праблемамі, а ў нас, дзякуй Богу, тады сваіх праблемаў было... І ў мяне асабіста праблемаў была такая вялікая колькасць, што ў мае эмоцыі ўжо іншыя проста не маглі паўнапраўна ўлезці, уторкнуцца...

«Мы не гатовыя да пакаяння»

12 снежня 1993

Пакуты і гісторыя — СНІД камунізму — грэх — пакаянне і дараванне — Нюрнберг для КПСС — літаратура — рэалізм — Алексіевіч — нацыянальная ідэя — імітацыя — сярэдні чалавек — што радуе

— *Васіль Уладзіміравіч, гавораць, што для пісьменніка, для чалавека творчага пакуты — гэта частка прафесіі. І нават ёсць такі падыход, што трэ-*

ба пакутаваць, трэба гэтыя цяжкасці цярпець... Вы лічыце, што тыя адчуванні, тыя негатыўныя эмоцыі, скажам, 1960-х гадоў, яны мелі нейкі станоўчы вынік для вас як для чалавека, які піша?

— Ну дык вядома, што адмоўныя эмоцыі, якіх звычайна бывае багата ў жыцці, яны працуюць у пэўных натурах у адным напрамку — у напрамку працы над душой, над удасканаленнем, над выгартоўваннем душы. Мы ведаем і з прыкладу многіх іншых, у тым ліку і літаратараў, што яны іменна як літаратары, як асобы выхаваліся на пераадоленні цяжкога, нават пакутнага. Гэта адносіцца і да Льва Талстога, і да Дастаеўскага. Ёсць сведчанні, я памятаю, Буніна, які другі раз ажаніўся і ехаў у падарожжа ў Палесціну, і ўсё ў яго на душы было так хораша, што ён у пісьме свайму брату старэйшаму напісаў, што так мне цяпер хораша, што я баюся, як жа я буду далей пісаць? Значыцца, вось гэтыя пакуты, яны для творчай асобы проста маюць неацэннае значэнне.

— *Вельмі важна, чым ёсць пакуты для творчай асобы? І пакуты для іншых людзей? Скажам, той пакутны час, які перажывае цяпер уся нацыя... Ці нейкі станоўчы здабытак можа быць у выніку? Ці не?*

— Я думаю, што так. Таму што, відаць, уся гісторыя чалавецтва развіваецца, па-першае, у пераадоленні, па-другое, у напрамку нейкай навукі, нейкага ўроку гістарычнага, які могуць даць толькі іменна пакутныя, стрэсавыя моманты гісторыі кожнага народа. Варта зірнуць хоць бы на становішча ў Еўропе, пра якое кажуць, што яно стабільнае, што там няма войнаў (за выключэннем, можа быць, краінаў былой Югаславіі), і дэмакратыя там усталявалася... Усё гэта добра. Але мы павінны ўспомніць, што перажыла да гэтага Еўропа, краіны Еўропы і дзяржавы еўрапейскія. Колькі там было калатнечы і колькі было праліта крыві. І толькі прайшоўшы праз усё гэта, праз вялікія выпрабаванні і вялікія пакуты, праз войны трыццацігадовыя,

напалеонаўскія і іншыя, праз шмат рэвалюцыяў, міжусобіцаў, толькі ў такім выпадку ўрэшце напрыканцы XX стагоддзя еўрапейскія народы прыйшлі да цяперашняга стану. Да стану стабільнасці, узаемнай згоды, да разумення таго, што ў еўрапейскім доме можна жыць толькі мірна, толькі не падпальваючы яго з розных бакоў. І калі дагэтуль яшчэ нехта падпальвае, дык гэта ўсё не што іншае, як пераадоленне гэтага сіндрома камунізму. Калі паглядзець уважліва на гэтыя канфлікты ў былой Югаславіі, у Альбаніі, эканамічныя цяжкасці ў краінах Усходняй Еўропы, усе яны маюць адну прыроду: камуністычную прыроду. І пакуль гэты сіндром камунізму не будзе пераадолены, дагэтуль Еўропа не стане канчаткова на шлях згоды і мірнага суіснавання.

— *У пераадоленні сіндрому камунізму — што, на вашу думку, галоўнае? Актыўнасць суб'ектаў? Ці ўсё ж не па сілах асобных людзей, нейкіх групаў ці нават палітыкаў гэта зрабіць, і патрабуецца час, патрабуюцца вось тыя сорак гадоў, якія патрабаваліся біблейскаму Майсею, каб з рабоў зрабіць вольных людзей? Наколькі гэта залежыць ад нас?*

— Гэта цалкам залежыць ад нас, але і не толькі ад нас. Я думаю, што калі гаварыць пра час, дык яго трэба, можа быць, куды больш, чым сорак гадоў. Справа ў тым, што камунізм — гэта СНІД, татальны СНІД, які паражае ўсё грамадства і, у рознай меры, усе суб'екты гэтага грамадства. І трэба мець на ўвазе, што гэтае паражэнне было вельмі канцэнтраваным, вельмі інтэнсіўным. Мы ж ведаем, мы ж можам успомніць, як інтэнсіўна развівалася ўсё, што звязана з камуністычнай ідэалогіяй. Якія былі сродкі выхаваўчыя, якая была прапаганда, якая была эканоміка. Усё — у адным напрамку. І таму менавіта гэты СНІД паразіў на вялікую глыбіню абсалютна ўсе бакі чалавечага існавання, у тым ліку не толькі эканоміку, якая не можа выкараскацца і дагэтуль —

як не дзіўна, ніякія меры не эфектыўныя. Пакуль не будзе канчаткова перажытае ўсё, што звязана з камуністычнай эканомікай, я думаю, што і зруху не будзе. Далей. Гэта адносіцца да культуры, да псіхалогіі таксама, чалавечай псіхалогіі. Я думаю, што патрабуецца змена некалькіх пакаленняў, і таму, безумоўна, сорак год біблейскага Майсея — гэта занадта кароткі тэрмін у параўнанні з тым, які патрэбны нам, каб панішчыць раба ў сваёй натуры.

— Калі гаварыць пра нас не як пра народ, не як пра нацыю, а як проста пра асобных людзей, пра індывідуумаў, то нам не падыходзіць такі адказ. Яго можна толькі з горыччу прыняць. У нас жыццё ўсё ж абмежаванае. І ў межах свайго жыцця, значыць, падыход трэба шукаць іншы. Скажыце, наколькі вам уяўляецца плённай ідэя, якая была выказаная на самым пачатку перабудовы, што скончыць з гэтым можна праз пакаянне? Што адбылося з гэтай ідэяй?

— Ідэя вельмі харошая, я лічу. Але ўся справа ў тым, што іменна мы, пакаленні, якія цяпер жывуць, якія мелі дачыненне да нядаўняга мінулага, да камунізму, проста псіхалагічна не гатовыя да якога-небудзь пакаяння. У нас цяпер колькі заўгодна ёсць тэорыяў, па якіх значыцца, што мы — не вінаватыя. Што вінаватыя толькі, дапусцім, чэкісты. Або далей некаторыя ідуць: што вінаватае толькі кіраўніцтва партыі, таму што «радавыя члены ні пры чым», яны былі проста «вінцікамі», ад іх нічога не залежала. Іншыя кажуць, што, можа быць, кампартыя вінаватая, але вось маса беспартыйных, простых былых савецкіх людзей, рабочых, калгаснікаў — ужо абсалютна не вінаватая, таму што ад іх нічога, зусім ужо нічога абсалютна не залежала. Дык вось, я хацеў бы сказаць, што ад усіх залежала. Таму што гэта такое з'явішча камуністычнае, якое ў сваю арбіту ўцягвала абсалютна ўсіх і ўсё. З'ява татальная. І таму пакаянне можа быць толькі татальнае. І пакуль наша грамадства, наш народ не

дарастуць да ўсведамлення менавіта татальнасці нашага пакаяння, відаць, не ўсё будзе зроблена ў сэнсе нейкіх перадумоваў для перамогі гэтага праклятага мінулага.

— Яшчэ раз пра пакаянне. У гэтае паняцце, відаць, абавязкова ўваходзіць і такая якасць, як дараванне. Дараванне, калі ізноў казаць па-хрысціянску, дык — ворагу свайму. Ці можам мы ўвогуле з нашым мінулым і з нашым цяперашнім днём мець такую раскошу, як дараваць?

— Ну я не ведаю, што значыць — «дараваць»? Таму што дараванне таксама, відаць, мае многа бакоў і многа ступеняў. Можна дараваць усё ўсім. Гэта жа, як і пакаяцца ўсім ва ўсім. Але можа быць і такая форма даравання, як непрыцягненне былых віноўнікаў да крымінальнай адказнасці. Гэта значыць, можна не патрабаваць, каб тых, якія забівалі, саджаць цяпер на лаўку і судзіць. Без гэтага можна абысціся. Але я думаю, што мера павінна быць усё ж такі вызначаная. І калі іх, забойцаў, не забіваць, дык, можа быць, варта іх нейкім чынам яшчэ пакараць. Можа быць, пазбавіць пенсіі. А, можа быць, урэшце іх проста пакараць тым, што назваць, апублікаваць іхныя імёны. І ў гэтым таксама будзе дараванне. Дараванне і пакаранне. Ну, гэта ўжо больш тонкая і складаная справа, я пра гэта не думаў. Я толькі ведаю пэўна, што як бы там ні было, а зло павінна быць названа. І калі мы назвалі зло, якое чынілася ў адносінах да народа ў часы сталінскай эпохі, мы назвалі, што гэта быў генацыд, гэта было забойства невінаватых людзей, дык мы павінны гэта зло адрасна прывязаць да некага. Да нейкіх пэўных асобаў ці групаў асобаў... Што датычыць камуністычнай партыі — дык гэта пэўна звязана з чэкізмам, гэта напэўна звязана. Але ж і там, у партыі, і ў чэкістаў былі нейкія канкрэтныя асобы. Я думаю, што іх трэба называць. Наколькі гэта магчыма цяпер, пакуль яшчэ гэтае мінулае канчаткова не схавалася пад вадой часу,

трэба шукаць у архівах і называць, называць як мага больш і ахвяраў, і іх катаў.

— Скажыце, а чаму ідэя, якая так горача абмяркоўвалася ў колах інтэлігенцыі гадоў пяць таму, ідэя Нюрнберга над КПСС, над нашым савецкім мінулым — чаму яна, па-першае, ужо не абмяркоўваецца, а па-другое, што адбываецца з усімі гэтымі судамі? Я маю на ўвазе працэс над КПСС, працэс над ГКЧП, ці вось будучы працэс — ёсць забітыя ў Маскве, ёсць людзі, якія аддавалі каманду... Ізноў — нічога не адбываецца. Нейкая дзіўная рэалізацыя прынцыпу «не судзіце й не судзімыя будзеце». Чаму не прыйшоў «час суддзі»?

— Дый зноў жа, мы маем справу перш за ўсё з маральнай ды ідэйнай няпэўнасцю нашага грамадства. У нас на змену колішнім камуністычным догмам і догматам, якія былі вельмі кансерватыўныя і жалезныя, каменныя, нязменныя, прыйшлі нейкія вельмі няпэўныя спробы нешта змяніць. І ў гэтым сэнсе, вось колькі ўжо прайшло часу, як была забароненая КПСС, але дагэтуль адносіны да яе ў грамадстве вельмі няпэўныя. Гэта як да той жа самай афганскай вайны: з аднаго боку, вайна — і гэта прызнана ўсеагульна, амаль што аднагалосна — вайна гэтая незаконная, вайна разбойная, вайна жахлівая. А з другога боку, людзі, якія яе вялі, — яны героі. Таму што яны нашы, бачыш, людзі, і не іх віна, што іх туды паслалі. Гэтае ж адносіцца і да КПСС. Асабліва гэта выявілася на працэсе, які Канстытуцыйны суд вяршыў над КПСС. Мы бачылі, якія гэта былі дваякія хады, якія былі розныя хітрыкі, я не ведаю, юрыдычныя, ці хутчэй за ўсё — псіхалагічныя, асабліва старшыні гэтага Канстытуцыйнага суда — у тым напрамку, каб, па-першае, і не пакрыўдзіць КПСС, і ў той жа час вынесці нейкі прысуд, які б не выклікаў усеагульнага абурэння. Як ён над гэтым глыбакадумна моршчыў лоб некалькі месяцаў! І ўрэшце вынес гэтае Саламонава рашэнне. Тое самае адносіцца да працэсу над ГКЧП, і, відаць,

тое ж будзе і з апошнімі «героямі» мяцяжу Хасбулатава і Руцкога, якім, аказваецца, і дагэтуль яшчэ не прад'яўленае абвінавачанне (я на днях прачытаў у «Известиях»)! Яшчэ пракуратура, абвінаваўцы, юрысты глыбакадумныя не могуць сфармуляваць ім абвінавачання, па якім іх можна асудзіць! Гэта проста дзіва, і ў гэтым я бачу не толькі не пераадоленне камуністычнай ментальнасці з боку праваахоўчых органаў, але і адсутнасць жадання, адсутнасць імкнення да гэтага пераадолення. Ідуць хітраванскія камбінацыі ўсё ў тым напрамку, каб дагадзіць гэтай сіле, якая па-ранейшаму магутная — і ў свядомасці людзей, і, відаць, у грамадстве наогул.

— Калі вы казалі пра неабходнасць татальнага пакаяння, гаворка, відаць, ішла пра тое, што гэта тычыцца кожнага — а не тое, каб гэта рабіць разам ці публічна, калі я вас правільна зразумеў?

— Я калі гэта гаварыў, не меў на ўвазе нейкай працэдуры пакаяння, як, скажам, хрышчэнне, ці якой-небудзь яшчэ абрадавасці рэлігійнай. Я думаю, што гэта можна было б, увогуле, устанавіць, але — ці гэта патрэбна? Патрэбна, каб кожны чалавек зразумеў і ў сваёй душы асудзіў тое мярзотнае, што яму давялося перажыць. Як, у якой форме гэта павінна выявіцца — я не ведаю. Гэта я не ведаю, яшчэ раз скажу. Але калі б гэта здарылася, дык тады б не было ўсяго іншага, што нас цяпер так засмучае. Я маю на ўвазе — і некаторых з'яваў і ў Маскве, і ў Беларусі. Душы людскія былі б раскрытыя насустрач гэтым пераўтварэнням, якія ў нас так цяжка цяпер ідуць, і без якіх, мы ведаем, немагчымае выйсце з нашага глыбокага татальнага крызісу.

— Скажыце, камуністычны грэх, на які захварэла дзяржава, і мы ў яго таксама патрапілі — гэта такі самы грэх, як і шмат якія іншыя грахі чалавечыя, пра якія гаворыцца ў хрысціянстве, увогуле ў агульначалавечай маралі? Ці гэта грэх іншага характару, і та-

кога ў свеце, у гісторыі чалавецтва, на вашую думку, не было?

— Я думаю, што іменна такога граху ў гісторыі чалавецтва не было. Гэта грэх асаблівага гатунку. Асаблівага гатунку хоць бы ў тым, што ён налічвае куды больш, чым утрымліваецца ў запаветах Майсея, тут куды больш... Прычым гэтыя грахі куды больш вычварныя, куды больш складаныя, тонкія, распрацаваныя, хітрыя. А самае галоўнае — што ніколі яны не ахоплівалі такой колькасці людзей. Гэта ж, можна сказаць, што цалкам падлеглае гэтым грахам было насельніцтва былога Савецкага Саюза. Больш за тое, ім былі ахопленыя некалькі рэлігійных канфесіяў. Нельга сказаць, што гэта быў грэх хрысціянства альбо мусульманства. І ўсе іншыя канфесіі былі таксама ім захопленыя. Апроч таго, краіны Усходняй Еўропы ўрэшце таксама апынуліся ў арбіце гэтай грахоўнасці. Далей — яшчэ і пэўная частка Еўропы і народаў Азіі, ды й Афрыкі... Тое, што адбываецца цяпер у чорнай Афрыцы, таксама ж мае нейкую звязку з нашым марксісцкім грахом. Марксізм — ён распаўсюдзіўся па ўсіх кантынентах. А менавіта гэта ён нёс у аснове сваёй вірус гэтай камуністычнай ментальнасці, які ўрэшце знайшоў класічнае ўвасабленне ў былой Расіі. Таму я магу падагульніць, што такой вялікай паразы чалавецтва ў гісторыі не было ніколі. І я думаю, што і не будзе ніколі, таму што гэта ўжо немагчыма. Таму што гэта ўрок для ўсіх і на ўвесь час існавання жыцця на зямлі.

— *Найлепшыя, найвыдатнейшыя пісьменнікі мінулага стагоддзя, у першую чаргу я маю на ўвазе Дастаеўскага, Талстога, глыбока займаліся праблемамі жыцця і смерці чалавека, выратавання чалавека і маралі. XX стагоддзе стварыла новую сітуацыю якраз у сэнсе камунізму. Наколькі, вы думаеце, літаратура і мастацтва ўжо асэнсавалі гэтую з'яву? І ці здольныя камуністычны грэх, камуністычная хвароба зрабіцца*

прадметам мастацкага ўвасаблення — такога, якім у XIX стагоддзі былі творы Дастаеўскага?

— Я думаю, што наша мастацтва, літаратура нават у дзясятай долі не асэнсавала таго, што трэба асэнсаваць. І асэнсаванне гэтага камунізму будзе адбывацца яшчэ і далей, на многія стагоддзі наперад. Канечне, цяпер з гэтым цяжка, можа быць, пагадзіцца, бо намеціўся ў нашым мастацтве, у нашай культуры рэзкі паварот ад усяго, што звязана з нашым нядаўнім мінулым. Гэта можна зразумець, таму што ўсё гэта апрыкра, усё гэта выклікае агіду. І постмадэрнізм так ахвотна мяняецца на іншыя плыні — я лічу, фармалістычныя плыні. Але ўсё-такі, няхай сабе гэтая плынь у мастацтве старая, можа быць, і апрыкрая, рэалізм — асабліва крытычны рэалізм — ён будзе мець месца і надалей. І нейкая частка мастацтва (я думаю, што лепшая, далёка не горшая) будзе займацца нашым мінулым яшчэ многа, многа гадоў. Можа, нават у тым выпадку, калі нейкага масавага захаплення, масавага спажывання гэты напрамак і не знойдзе. Вядома, што мас-культура — яна мае сваю прыроду і развіваецца ў сваіх напрамках, але ўсё-такі імкненне асэнсаваць ва ўсіх сферах духоўнай творчасці, у тым ліку і ў мастацтве, гэтае імкненне будзе існаваць яшчэ доўга, яго хопіць на наступнае стагоддзе.

— *Як вы ацэньваеце тое, што адбываецца ў Беларусі з літаратурай, я маю на ўвазе канкрэтны літаратурны твор Святланы Алексіевіч — «Цынкавыя хлопчыкі»?*

— Тое, што адбываецца ў Беларусі, мае канкрэтную прывязку і да творчасці Алексіевіч, і да Мінска. Я маю на ўвазе вось гэты нядаўні судовы разгляд. Але ўвогуле, гэта характэрна для посткамуністычнай ментальнасці. І галоўнае тут, як я ўжо гаварыў, канцэнтруецца менавіта ў няпоўнасці асэнсавання ўсёй гэтай афганскай авантуры як з'явы — грамадскай, псіхалагічнай. А галоўнае, можа быць, як ідэйнай

з'явы ў нашай гісторыі. Таму што далей усведамленне таго, што гэтая вайна несправядлівая, што з ёй трэба было скончыць, што і зрабіў Гарбачоў, вывеўшы адтуль войскі, — наша грамадская думка не пайшла. На тым яна і спынілася. Яна спынілася на тым, хаця мы, чалавецтва, наш народ апынуліся перад сотнямі тысяч удзельнікаў гэтай авантуры. Авантура сама па сабе скончылася там, пакінуўшы пасля сябе больш мільёна, каля двух мільёнаў смерцяў афганцаў, масу знішчаных кішлакоў, палёў, культурных цэнтраў і рэлігійных асяродкаў таксама. Усё гэта засталося ззаду. Але людзі, якія ўсё гэта ўчынілі, — яны тут. Якія павінны быць у нас да іх адносіны? Хоць бы маральна, якія адносіны? У грамадства на гэта няма адказу. Дык вось, Алексіевіч зрабіла спробу ў жанры літаратуры асэнсаваць нейкім чынам нейкія пачаткі гэтай праблемы. І адразу ж гэта выклікала шалёны адпор. Найперш з боку таго, каго лягчэй за ўсё было скарыстаць, — маці ахвяраў. Маці не тых людзей, якія там забівалі і жывуць цяпер між намі, а тых, якія самі загінулі там. Гэта, канечне, было вельмі проста, гэта — самае лёгкае рашэнне. І яно было знойдзена і прыменена ў нас у Беларусі. Менавіта супраць гэтага твора «Цынкавыя хлопчыкі», супраць яго аўтара Святланы Алексіевіч і супраць спробы асэнсаваць усё-такі ролю нашых людзей (у дадзеным выпадку — людзей з нашай нацыі, з беларускай) у гэтай вайне — паўсталі маці, жанчыны. І, канечне, як сродак былі скарыстаныя судовыя разборкі.

— Яшчэ адзін аспект, Васіль Уладзіміравіч, які мне здаецца важным закрануць. Апошнім часам і лідэры Беларускага Народнага Фронту, і сацыял-дэмакратычнай «Грамады», іншых нацыянальна арыентаваных суполак, арганізацыяў, партыяў даволі актыўна гавораць пра тое, што выхад для Беларусі, для беларускай нацыі з посткамуністычнага крызісу палягае ў адраджэнні нацыянальнай ідэі. Я меў нядаўна гутарку з Міхасём Чарняўскім — археолагам,

гісторыкам, чалавекам, які з'яўляецца таксама адным з актывістаў руху, і ён сказаў мне такую рэч, што ў гады сваёй маладосці, гадоў дваццаць таму, у Мінску ён ведаў трох-чатырох чалавек, для якіх нацыянальнае адраджэнне мела вартасць. Цяпер, ён кажа, такіх ужо ў любым калектыве ёсць два, тры, чатыры, пяць — і яны ўжо пачынаюць мяняць сітуацыю. Ягонае меркаванне такое: трэба пратрымацца яшчэ пяць гадоў, і праз пяць гадоў, на яго думку, сітуацыя будзе ўжо незваротнай, радыкальна памяняецца. Як вам бачыцца развіццё нацыянальнага ўсведамлення народа?

— Ну дык мы ж бачым не толькі на прыкладзе нашай нацыі беларускай, але і на прыкладзе ледзьве не ўсіх нацыяў, што паратунак ад гэтага камуністычнага мінулага — толькі ў нацыянальнай ідэі. Толькі яна цяпер можа даць нейкі шанец, нейкую альтэрнатыву для больш-менш дэмакратычнага развіцця. Усе іншыя ідэі ў гэтым сэнсе даўно збанкрутавалі. Даўно ўжо на практыцы даказалі сваю няслушнасць. Што датычыць беларусаў, і не толькі беларусаў — дык сапраўды, нас жа жыццё, усё гістарычнае развіццё падштурхнула, і не першы раз прычым, і настойліва — менавіта да ажыццяўлення гэтай ідэі. Да нацыянальнай ідэі. Іншая справа, што варункі складваюцца такім чынам, што ўрэшце нешта нам яе заступае і перашкаджае, пераломвае нашае развіццё на іншы лад. Але кожны раз мы бачым, што гэты іншы лад нічога добрага нам не прыносіць. І зноў жа вяртаемся да ранейшай, няздзейсненай, але самай прыцягальнай нацыянальнай ідэі. Ну а пасля мы ж можам рабіць высновы нейкія на прыкладзе іншых нацыяў. Калі на тую ж Еўропу паглядзець, на яе сучасную карту — уся ж дзяржаўнасць Еўрапейская складзена з кавалкаў, ласкутоў нацыянальных. Перш за ўсё на нацыянальнай аснове адбывалася фармаванне дзяржаўнасці еўрапейскіх краінаў. Канечне, гэта ўсё было пакутна. Гэта намацвалася стагоддзямі, калі не тысячагоддзямі. Але ўрэшце ўсё

сфармавалася ў такім выглядзе, як ёсць цяпер. І мы бачым, што для нашага часу гэта аптымальны варыянт! А там, дзе гэтага не адбываецца, дзе гэта не складваецца, дзе людзі вымушаныя пераадольваць нядаўнюю імперскую ідэю, або, зноў жа, блытаную нацыянальную з камуністычнай, як гэта ў Югаславіі, — бачым, што адбываецца дагэтуль. Значыць, самая плённая, мне думаецца, у адносінах да беларускай нацыі — гэта нацыянальная ідэя. І я б сказаў, што гэта, можа быць, апошняя ідэя, якая яшчэ нам нешта абяцае. Іншыя ўжо нічога даўно не абяцаюць.

— Але цяпер, калі насельніцтва былога СССР чуе словы пра нацыянальную ідэю, першае, што прыходзіць на памяць, гэта Карабах, гэта Арменія, Азербайджан, Малдова... Нацыянальная ідэя сёння ў большасці так званых простых людзей альбо не выклікае ніякіх прыхільных пачуццяў, альбо выклікае проста непрыманне. За ёй сёння стаіць кроў. Што — нацыянальная ідэя пры канцы XX стагоддзя абавязкова павінна быць з крывёю, да яе можна толькі праз пакуты падысці? У чым справа? Чаму яна такі колер мае?

— Яна мае крывавы колер толькі там, дзе яна не была ажыццёўленая ў свой час. Дзе яна была самым нахабным чынам падмененая іншай, камуністычнай ідэяй. І калі мы бачым, што ў Закаўказзі льецца кроў, альбо льецца кроў на Балканах, дык не таму, што там раптам узнікла нацыянальная ідэя, а вось дагэтуль яе не было і жыццё было спакойнае. Нацыянальнае жыццё тады проста было ў нейкім анабіёзе — з той прычыны, што нацыянальную ідэю, якая абавязкова павінна была там ажыццявіцца, усыпілі да часу. Да часу стварылі такі палітычны клімат, калі яна не магла ажыццявіцца. Але мы бачым, што без яе вырашэння, без яе ажыццяўлення не можа быць паспяховай ніякая іншая ідэя. Таму, відаць, для ажыццяўлення ўсякай іншай ідэі (ідэі справядлівасці, роўнасці, там сацыяльных розных ідэяў) найперш павінна быць выра-

шаная нацыянальная ідэя. Дык вось, зноў жа, тое, што мы бачым у Закаўказзі, Югаславіі — гэта спазнелае ажыццяўленне нацыянальнай ідэі. І кроў там льецца не таму, што гэта ажыццяўляецца нацыянальная ідэя, а таму, што яна ажыццяўляецца не ў свой час, а з вялікім, вялікім спазненнем.

— Адна са з'яваў нашага часу, якая была ўласцівая сацыялістычнаму, савецкаму ладу жыцця — імітацыя. Калі, напрыклад, казалі, што выконваецца план, але яго не выконвалі, калі збіралі зерне, але хлеба не было, і гэтак далей. Гэта грамадская згода на падман, на калектыўную хлусню. Наколькі гэтая з'ява вам падаецца небяспечнай сёння, у цяперашняй Беларусі?

— Ну, канечне, як вы сказалі, з'ява гэтая нарадзілася не сёння. Можа быць, яна нарадзілася і да 1917 года. Але, натуральна, мы бачылі, што ў гады таталітарызму яна ўжо расквітнела буйным цветам. А цяпер таксама яна ў поўнай хадзе. Шырока, вельмі шырока распаўсюдзілася. Тым больш, што цяпер, калі гэты ўціск таталітарных структураў зменшыўся, цяпер можна сапраўды рабіць кар'еру, існаваць бязбедна шмат гадоў, займаючыся не дзейнасцю рэальнай — а імітуючы гэтую дзейнасць. А што датычыць палітыкаў, парламентароў — дык яны цалкам пераключылі сябе на імітацыю. Мы ж бачым, як у нас імітуюцца законы, імітуецца Канстытуцыя. У нас імітуецца палітычная дзейнасць. У нас усё падлягае імітацыі, за выключэннем хіба што рэальных прыбыткаў грашовых. Вось нашы фінансавыя, спекулянцкія і іншыя структуры — яны першыя пераадолелі гэты момант імітацыі, яны не імітуюць. У той час, як іншыя займаюцца імітацыяй вытворчасці. Альбо палітыкі — яны накопліваюць капітал. Нездарма ў нас банкавыя служачыя, якія раней атрымлівалі самую нізкую або даволі нізкую зарплату, цяпер аказаліся з самай высокай зарплатай. Пад мільён грабуць у месяц на адну толькі зарплату. Вось гэта не імітацыя. Ну але ў параўнанні або

ў супрацьпастаўленні палітычным структурам, якія заблыталіся і апроч імітацыі ні на што не здольныя, — канечне, мы можам меркаваць, які будзе зыход. І ўрэшце, чыя будзе ўлада.

— Ці ёсць у такой сітуацыі дастойнае выйсце для сярэдняга чалавека, які не хоча красці, не хоча ілгаць, і адначасна, якому трэба неяк існаваць у гэтым свеце? Як вы лічыце, ці ёсць рэальны спосаб праіснаваць — і не запэцкацца, і нешта добрае зрабіць?

— Ну, сярэдні чалавек, або сярэдняя кляса, як вядома, гэта ва ўсіх грамадзсвах «страдательный» элемент, па-расійску кажучы. Ён заўсёды ў пройгрышным знаходзіцца становішчы. І ў наш час тым больш. Я думаю, што для сярэдняга чалавека, для яго менталітэту, або для яго інтарэсу, найбольш прыдатны дэмакратычны лад. Хоць дэмакратычны лад забяспечвае роўныя магчымасці і таксама для карумпаваных сілаў, і для багатых, але там знаходзіцца нейкае больш-менш цярпімае месца і для сярэдняга чалавека.

— Васіль Уладзіміравіч, вось у нашай такой імглістай рэчаіснасці — надвор'і і палітычным, і эканамічным — што вас усё ж такі радуе? Ад чаго вам лепш, весялей на сэрцы? Ад чаго вам прыемна жыць?

— Ведаеце, я б сказаў, што радуе толькі прырода. Хаця прырода і яе пагода ў наш час вы бачыце, якія за акном. Асабліва ў гэты час — вельмі і вельмі незайздросны. Можна сказаць, што агідная, подлая прырода ў нас робіцца, і подлая пагода. Але я пэўна ведаю, што прыйдзе вясна, настане лета, засвеціць сонейка — і няважна, незалежна ад грамадскага ладу, ад таго, будуць выбары ці не будуць выбары, незалежна ад таго, пераможа якая партыя, і нават які капітал накопяць у нас карумпаваныя структуры, — усё-такі зазелянее трава, і ўзыдуць нейкія кветкі. І ў наш час вось толькі гэта і дае радасць для душы.

«У народа памяць кароткая»

30 снежня 1995

Памылкі дэмакратаў — дыктатура і фальсіфікацыя — нацыянальныя ідэалісты — тарашкевіца супраць наркамаўкі — хвосцік прыроды — без надзеі

— Калі лічыць ад жніўня 1991-га, Рэспубліка Беларусь сустракае пяты Новы год. Прычым уражанне, што шлях увесь час — пад гару, што пік нашага вызвалення — той самы жнівень 1991-га. Кароткая хроніка: 1992 год — стварэнне свайго войска, банкаўскай сістэмы, але ў гэты ж час — аднаўленне кампартыі і забарона рэферэндуму. 1993-ці: рэстаўрацыя ва ўсіх сферах, праяданне эканамічнага патэнцыялу, пошукі ўратавання ў рублёвай зоне з Расіяй. 1994 год: прыняцце Канстытуцыі, намінальная параза старой наменклатуры на прэзідэнцкіх выбарах, а фактычна — перамога яе маладзейшага пакалення. 1995-ты: вядома, расправа з гербам «Пагоня», сцягам і мовай праз рэферэндум. Дзе, на якім этапе зрабілі дэмакраты памылку?

— Думаю, што гаварыць пра якія-небудзь памылкі дэмакратыі, можа быць, няма сэнсу. Калі разабрацца і прынцыпова падыходзіць — дык гэтых памылак, такіх значных памылак, было не так і шмат — можа быць, і наогул не было. Іншая справа, што і вельмі правамоцная і абгрунтаваная палітыка не прынесла поспеху. Дык яна ў гэтых умовах і не магла прынесці таго поспеху, на які дэмакраты разлічвалі. Значыць, можна гаварыць пра празмерныя спадзяванні беларускай дэмакратыі. Вось гэта сапраўды было. Грамадства яшчэ не гатовае, каб прынесці поспех беларускай нацыянальнай дэмакратыі. Даўно вядома, што дэмакратыя можа развівацца толькі ад няпоўнай дэмакратыі да

больш дасканалай, поўнай. А ва ўмовах таталітарызму дэмакратыя не можа існаваць нават у зачатках. Што датычыць выбараў, то дэмакратычныя выбары ў нашых умовах проста немагчымыя. Дэмакратычныя выбары ва ўмовах таталітарызму і аўтакратычнай дыктатуры немагчымыя. Бо яны непазбежна будуць сфальсіфікаваныя, як гэта ў нас і адбываецца ўжо не адзін год. Таталітарныя сілы вельмі ўмела карыстаюцца дэмакратычнымі інстытуцыямі, і якраз вось гэтае іх умелае карыстанне ўспрымаецца заходнімі наглядальнікамі і палітолагамі за чыстую манету, за чыстую гульню. На справе гэта — самая шулерская гульня. Так было ў нас, было так пры камуністах, так працягваецца і цяпер таксама. І больш за тое, я б сказаў, што гэты наш метад распаўсюджваецца і на некаторыя расійскія рэспублікі — напрыклад, у Чачэніі. Выбары, якія адбыліся ў Беларусі і ў Чачэніі, яны маюць шмат агульнага. Гэта адзін і той жа дзяржаўны фальсіфікат.

— *Мяркуеце, Беларускі Народны Фронт не прайграў, а яго перамаглі? Ці згодныя вы, што сыход БНФ з адкрытай палітычнай арэны, з парламенцкай трыбуны — канец нацыянальнай ідэі на шмат гадоў наперад?*

— Я думаю, што гэта не канец, але для нацыянальных ідэалістаў вынік атрымаўся, можа, нечаканы. Але іншага выніку і не магло быць. Таму што нельга перамагчы дыктатуру, таталітарызм у працэсе нейкіх там выбараў, у працэсе чыста дэмакратычных акцыяў. Я даўно сцвярджаў, што ў барацьбе з таталітарызмам дэмакратыя не мае адэкватных сродкаў. Тут патрэбныя іншыя сродкі, якімі дэмакратыя не валодае без таго, каб не страціць свайго дэмакратычнага іміджу. Мы знаходзімся ў пэўным тупіку. І гэты тупік стварае найперш дыктатарская ўлада. Пакуль яна будзе абапірацца і ажыццяўляць сябе з дапамогай сілы, проста фізічнай сілы, якую ўвасабляе АМОН, КГБ

і іншыя чыста паліцэйскія сродкі, то спадзявацца на якую-небудзь перамогу, на якія-небудзь здабыткі дэмакратычныя проста немагчыма. У народа памяць кароткая — і праз адсутнасць свабоды, дэмакратыі, свабоды друку. Гэта ўсё забываецца, а памятаецца іменна пра кошт таннай каўбасы. Некаторыя кажуць, у грамадстве, дзе кожны трэці камуніст, а кожны другі — сексот, цяжка разлічваць на перамогу дэмакратыі дэмакратычнымі сродкамі.*

— Вы ўжылі такі тэрмін — «нацыянальныя ідэалісты». Я згадаў, што прыкладна гадоў восем таму з'явіўся верш Пімена Панчанкі «Развітанне з роднай мовай». Як вы ацэньваеце тыя працэсы, што праходзілі апошнія гады вакол беларускай мовы?

— Беларуская мова, можа, пацярпела найбольш у гэтай калатнечы, эканамічнай і сацыяльнай. Таму што мова — аснова не толькі нацыянальнай культуры, але і існавання нацыі, існавання этнасу. І таму супраціў пэўных рэакцыйных сілаў нацыянальнай мове быў аказаны самы вялікі. Якое гэта было жахлівае супраціўленне з боку найперш камуністычных уладаў! А пасля вось і сучасныя ўлады. Найперш яны, вядома, імперскага паходжання. А як вядома, ва ўмовах, калі ставіцца мэта стварэння новай імперыі або інтэграцыі ў ранейшую імперыю, нацыянальная мова абсалютна не патрэбная, яна шкодзіць, бо яна працуе на нацыянальную самабытнасць. Таму развіццю нацыянальнай мовы гэтак люта супраціўляліся. Цяпер мы бачым, што ў галіне мовы і дэмакратыя дапусціла

* 25 сакавіка 1995 года Быкаў выступіў са зваротам да народа супраць рэферэндуму, у якім у першы і адзіны раз у сваёй творчасці звярнуўся да нацыі на «Ты», напрасткі: «Прыслухайся, Беларусь!» — пра грэх не слухацца ўрокаў гісторыі; «Вырашай, Беларусь, бо пасля — будзе позна», «Падумай!». І ў першы і апошні раз сказаў «малю»: «Малю вас, беларусы, дый не беларусы — таксама». Гэты быў апошні сказ звароту, і ён скончаўся не клічнікам, а кропкай.

найбольшыя памылкі — нацыянальная дэмакратыя, я маю на ўвазе. Першая памылка ў тым, што для барацьбы за ўстанаўленне нацыянальнай мовы, за яе дзяржаўны прыярытэт былі выбраныя няправільныя, выключна бюракратычныя сродкі. Усе гэтыя законы прынятыя былі афіцыйна Вярхоўным Саветам, і яны расцягвалі, расцягвалі на дзесяцігоддзе ўстанаўленне дзяржаўнасці беларускай мовы. Тады ўжо было відаць, што ва ўмовах нестабільнасці грамадства нельга разлічваць на дзесяць гадоў. Па-другое, я лічу, што няправільна ўсё ж было зроблена, калі ў самой нацыі пачалася нейкая незразумелая валтузня наконт дзвюх граматык — наркамаўкі і тарашкевіцы. У гэтых умовах хоць бы захаваць якую-небудзь цэльнасць беларускай мовы! Аднак жа яна яшчэ была расколатая на дзве плыні, і, канечне, гэта ніяк не спрыяла яе сцвярджэнню, яе ўгрунтаванню ў грамадстве.

— Васіль Уладзіміравіч, год таму на маё пытанне «Што вас радуе ў жыцці?» вы адказалі каротка: прырода. А што вы скажаце сёлета?

— Ну, прырода пакуль што яшчэ здольная радаваць. Можа быць, нават не так задавальняць, як пабуджаць да задавальнення. Я спадзяюся, што яшчэ нейкі «хвосцік» прыроды нам Бог пакідае для нашага задавальнення. Я маю на ўвазе, вядома, старых людзей. І ў крыніца Боскага задавальнення.

— Моладзі няма месца ў вашым поглядзе на будучыню?

— Я проста не бачу... Пра нашу моладзь, канечне, размова асобная. Але я баюся, што больш за ўсіх за наша цяперашняе расплаціцца моладзь — у будучыні.

«Душэўная блізкасць — у Купалу»

19 чэрвеня 1996

Ельцын — Зюганаў — суверэнітэт — нацыянальная ідэя — Эпімах-Шыпіла — Някрасаў — Купала

З раніцы ў дзень нараджэння Васіль Уладзіміравіч збіраўся на дачу, але ў Мінску ішоў дождж, і выезд адкладаўся. Пасля віншаванняў гутарка перакінулася на выбары ў Расіі. Сімпатыі самога пісьменніка ў гэтых варунках на баку Ельцына.

— Ну, натуральна. Не таму, што гэта сімпатыі, але сапраўды — «из двух зол». Таму што калі прыйдзе да ўлады Ельцын — так яго адносіны з Лукашэнкам вельмі праблематычныя, так бы мовіць. А калі прыйдзе Зюганаў, дык ніякай праблематыкі няма, гэта аднадумцы і людзі адной камуністычнай фармацыі. Можна вызначыць, што чакае і Расію, і Беларусь.

— Цікава, што ў гэтыя ж дні ўчора ў Латвіі былі таксама выбары прэзідэнта, і быў пераабраны мінулы прэзідэнт, які вядомы сваімі дэмакратычнымі рынкавымі поглядамі, і ніякага вялікага ўплыву на погляды ў прыбалтыйскіх краінах сітуацыя ў Расіі не мела. А Беларусь па-ранейшаму звязвае лёс сваёй краіны з Расіяй. Як вы думаеце, колькі будзе працягвацца такая сітуацыя, колькі будзе існаваць такая залежнасць?

— Будзе існаваць такая залежнасць да таго часу, пакуль Беларусь не стане суверэннай дзяржавай. А пакуль яна ад гэтай суверэннасці ўсяляк адварочваецца. Ну, мы ж ведаем усе гэтыя захады нашага беларускага кіраўніцтва, асабліва прэзідэнта. А прыбалты — яны адвярнуліся ад Расіі ўжо даўно, і правільна зрабілі. Бо яны будуюць уласныя дзяржавы адпаведна з нацыянальнымі ўласнымі інтарэсамі. А Беларусь яшчэ

нават не ўсведамляе важнасці суверэннасці. І яшчэ пакуль мы топчамся на праблемах нацыянальнай ідэі, яшчэ ідуць дыскусіі, прычым у такім пачатковым выглядзе. Тыя ісціны, якія ўжо спасціглі народы свету, у Еўропе ўжо даўным-даўно з гэтай праблемай скончана — у нас яшчэ яна дыскутуецца.

*—Васіль Уладзіміравіч, а падзеі гэтай вясны вы не ацэньваеце як пералом у гэтай дыскусіі? Як перамену вектару грамадскага настрою?**

— Пералом грамадзкага настрою адбываецца, але вельмі марудна. Для гэтага патрэбныя, безумоўна, не тэарэтычныя нейкія выкладкі. Для пералому важны будзе калапс эканамічны. Вось як ён адбудзецца, тады людзі на ўласным жываце спасцігнуць найважнейшыя ісціны нашага веку.

— *Ну што ж, цяжка вучыцца на вопыце чужым, выглядае, што можна навучыцца толькі на сваім.*

— Для такіх нацыяў, як наша, толькі і магчыма вучыцца на ўласным вопыце. Ну, як вядома, гэта, канечне, не самы лепшы варыянт.

— *Што ж, нават у дзень нараджэння не выпадае не гаварыць з Васілём Быкавым пра палітыку. Але не выпадае не гаварыць і пра літаратуру. Апошнюю аповесць Васіля Быкава чытачы могуць прачытаць у 4-м нумары часопіса «Полымя». А што чытае цяпер сам Васіль Быкаў? Што прыцягвае ягоную ўвагу?*

— Цяпер чытаю некаторыя публікацыі, якія адносяцца да самага пачатку творчасці Янкі Купалы. У гарадзенскім часопісе «Свіцязь» надрукаваныя сведчанні малавядомыя пра тое, як Купала пайшоў пасля смерці яго бацькі з дому, з хутара, з фальварка пайшоў у белы свет шукаць свайго шчасця. Ну і асабліва яго адносіны з Эпімах-Шыпілам. Гэта вельмі

* У Мінску адбыліся дэманстрацыі і мітынгі дэмакратычных сілаў з нагоды Дня Волі і Чарнобыльскіх угодкаў, у якіх удзельнічалі дзясяткі тысяч чалавек.

важна, і я не ведаў ува ўсёй складанасці і важнасці гэтага чалавека, ягонай ролі ў жыцці, і асабліва ў станаўленні пісьменніцкім, паэтычным станаўленні Купалы. Вось я гэта цяпер чытаю.

— *А чаму вам цікава сёння чытаць пра Купалу? Апошні час роля прызнаных класікаў беларускай літаратуры значна зменшылася. Увогуле з'явы, якія яшчэ нядаўна былі важныя, — вяртанне праўды пра мінулае, адышлі на перыферыю грамадскай думкі. Вы лічыце, што там ёсць нейкі патэнцыял, які можна сёння выкарыстаць? Гэта важна зноў?*

— Справа не ў тым, ці важна. Але мне там бачыцца ўсё ж больш праўды пра лёс нацыі, калі мець на ўвазе літаратуру як крыніцу нейкага жыццяпісу нацыянальнага, чым у некаторых іншых творах, асабліва ў іншых літаратурных кірунках. Як вядома, цяпер моладзь ад сацыяльнасці (літаратурная моладзь, я маю на ўвазе) уцякае больш да індывідуалізму, да самавыяўлення. Але ўсё ж мне думаецца, што для нас па-ранейшаму важныя нейкія лёсавызначальныя моманты, і сярод іх, канечне, сацыяльныя рэвалюцыі расійскія, наша апошняе адраджэнне, яго матывы. То бок, сацыяльныя моманты, а зусім не нейкія вытанчана-псіхалагічныя, індывідуалістычныя, якія, канечне, таксама цікавыя для літаратуры і маюць пэўнае значэнне, тым больш, што літаратура мае поўнае права на гэта. Але ўсё-такі, усё-такі... Ну, мне асабіста бліжэй дэвіз Някрасава пра тое, што «паэтам можаш ты не быць, а грамадзянінам быць абавязаны», чым некаторая вытанчаная лірыка там Фета ці Цютчава.

— *А хто ўвогуле ваш любімы паэт?*

— Любімы паэт з беларускіх — Янка Купала, я скажу.

— *А што ў Купалы?*

— Асабліва купалаўская творчасць дасавецкага перыяду. Таму што там вельмі шмат, безумоўна, і паэтычных вартасцяў, гэта само сабой. Апроч таго, нейкая

душэўная блізкасць у ім мне адчуваецца. Блізкасць характару, ці што. Гэта нейкая шчырасць, гэта нейкая шчымлівасць, гэта нейкае вельмі гуманістычнае стаўленне яго да жыцця і да чалавека.

«Кожны новы твор — рэакцыя на незадаволенасць папярэднім»

19 чэрвеня 1998

Драма творцы — паразы і дасягненні — сучаснасць у літаратуры — радасць ад моладзі — Радыё Свабода

У Васіля Быкава сёння дзень нараджэння, які ён сустракае не дома, а на поўначы Еўропы, у Фінляндыі, дзе знаходзіцца на запрашэнне Фінскага ПЭН-цэнтра.

— *Васіль Уладзіміравіч, заканчваецца XX стагоддзе. Як вы бачыце ягоныя вынікі і перспектывы з вышыні свайго ўзросту?*

— Я думаю, што ёсць нейкія вынікі, нейкія зрухі. Але калі гаварыць пра тое, чым вызначаецца самы канец, дык я сказаў бы, што для беларусаў, для мяне, вялікім расчараваннем вызначаецца гэты канец. Тыя абяцанкі, якія мы атрымалі пасля распаду расійскай імперыі, не здзейсніліся. Калі гаварыць пра эканоміку, дык вядома, куды яна ідзе, і чым усё гэта можа скончыцца. Нейкая надзея жыве, і хочацца спадзявацца, але я ўжо казаў, што гэта — не ў межах жыцця майго пакалення. Гэта наступныя пакаленні дамогуцца, чагосці лепшага дачакаюцца, але ўжо ў наступным стагоддзі.

— *Што вам сёння найбліжэй з напісанага вамі?*

— Мне з усяго напісанага наўрад ці што падабаецца. Таму што ідзе час, і ў гэтым ёсць пэўны стымул. Кожны новы твор — гэта рэакцыя на незадаволенасць папярэднім творам, у мяне гэтак. Значыць, у папярэднім творы я нечага не сказаў, не даказаў, расказаў не так, тады наспявае новы твор, дзе я спрабую здзейсніць тое, чаго мне хочацца, і зноў жа, не дасягаю мэты... Ну, у гэтым ёсць нейкі дыялектычны рух. Гэта добра, але ў той жа час тут драма творцы, мне так думаецца.

— Як мяркуеце, што значаць для чалавека памылкі і паразы ў ягоным жыцці?

— Заўсёды вялікае значэнне маюць і памылкі, і паразы, але толькі ў тым выпадку, калі ён іх усведамляе як памылкі і як паразы. Часта людзі не здольныя іменна так асэнсоўваць і так успрымаць гэта, і тады ім здаецца, што параза — гэта дасягненне, і памылкі — ніякія не памылкі. Але ўсё ж такі я думаю, што ў агульначалавечым жыцці паразы больш значаць за дасягненні. Таму што яны хоць мяркуюць нейкі рух, закладаюць нейкія спадзяванні, а суцэльныя дасягненні — гэта ўжо кропка.

— А калі гаварыць больш канкрэтна альбо пра Беларусь, альбо пра вас асабіста... Які можа быць прыклад?

— Асабіста? Хто ведае, цяжка сказаць... У жыцці так бывае, і вельмі часта, што тое, што сёння з'яўляецца паразай, праз нейкі час пераўтвараецца ў адваротнае. І наадварот. Таму ў літаратуры, напрыклад, я не люблю займацца сучаснасцю, адрозна ад многіх нашых літаратараў (да гэтага іх у савецкі час звычайна ўлады заклікалі) — пісаць на сучасныя тэмы, даследаваць сучаснасць. Усё ж у мінулым больш бачыцца. І лепш разумеецца мінулае. І, зноў жа, таму з яго, з мінулага робяць нейкія высновы.

— Васіль Уладзіміравіч, што вас радуе больш за ўсё?

— Найбольш мяне радуе маладое пакаленне, якое выходзіць усё болей настойліва, хаця з памылкамі, са шматлікімі няўдачамі, з расчараваннямі — яно выходзіць на арэну палітычнага жыцця. Канечне, на арэну палітычную — гэта добра, але тады будзе пэўны зрух, пэўная надзея, калі на ўсе арэны выйдзе моладзь, зойме ўсе пазіцыі — эканамічныя, палітычныя, культурныя. Вось у гэтым будзе надзея і пэўная радасць.

— Вы цяпер знаходзіцеся за тысячу кіламетраў ад дому. Ці вы ўзялі з сабой беларускія кнігі? Як вы падтрымліваеце сувязь з Беларуссю?

— Сувязь з Беларуссю — гэта, па-першае, сувязь з сябрамі. Па-другое, гэта друк беларускі дэмакратычны, нават недасяжны тут, але ёсць радыё. І ў тым ліку (а можа, нават і ў першую чаргу) — Радыё Свабода.

«Не збіраю ні музея, ні архіву»

23 жніўня 1998

Наклады і пераклады — экзістэнцыялізм — Рэмарк — Хэмінгуэй — Камю — перамога і параза — Бакланаў — Парамонаў — Дастаеўскі — Лазараў — Дзядкоў — Тычына

У Вільні выйшла кніга Быкава «Сцяна», і міжнародны часопіс «Transitions» замовіў мне з гэтай нагоды рэцэнзію. Я напісаў, але рэдакцыя папрасіла павялічыць артыкул, каб паўней прадставіць Быкава шырокаму англамоўнаму чытачу. Напярэдадні мы гаварылі з Быкавым пра новыя прыпавесці, якія ён прыслаў у Прагу, дамаўляліся, калі будзем даваць у эфір, гаварылі пра нейкія іншыя рэчы, у тым ліку я запомніў яго выказванне пра перадвызначанасць — маўляў, усё закладзена на клетачным узроўні. Але

тую размову я не запісваў — і калі зноў набраў нумар у Хэльсінкі, дык уключыў запіс — каб пасля дакладна цытаваць выказванні суразмоўцы ў часопісе. Слухаўку ўзяў Быкаў:

— Ага, слухаю.

— *Васіль Уладзіміравіч, якая ў вас цяпер гадзіна? Я вас не разбудзіў?*

— Не, не... У нас цяпер яшчэ рана. Яшчэ дзевяць гадзін толькі.

— *Ужо пачатак дзясятай?*

— Ага.

— *Дык гадзіна розніцы ўсё ж ёсць.*

— Ну, адна гадзіна, відаць.

— *Вы там навіны глядзіце?*

— Ды не глядзім, у мяне няма тэлевізара.

— *Дзве гадзіны таму Ельцын звольніў урад Кірыенкі.*

— Ён запросіць скора аднаго каўдыллё з Беларусі.

— *Прызначыў Чарнамырдзіна. Я да вас з такой вось яшчэ справай... Мяне папрасілі для аднаго ангельскага часопіса міжнароднага, які займаецца якраз праблематыкай былога СССР і ўсёй сацыялістычнай Еўропы, прадставіць вашую кнігу «Сцяна». Я артыкул напісаў, але я хацеў у вас пару пытанняў удакладніць — з вашымі перакладамі на іншыя мовы. Можаце вы прыкінуць, што, колькі там было? Ці колькасць моваў? Што вы можаце мне сказаць пра вашыя наклады?*

— Саша, памятаеце, вы мне неяк прывезлі з нацыянальнай бібліятэкі амерыканскай? Або Бібліятэкі нацыянальнай Кангрэсу, здаецца?..

— *Бібліятэка Кангрэсу ЗША.*

— Ага. Вы мне прывезлі цэлы доўгі ліст, і там было шмат маіх твораў у перакладзе. Ну, гэта не так важна. Я там лічыў, лічыў, але, так сказаць, збіўся.

— Выбачайце, а што, вы толькі... А іншай інфармацыі ў вас няма?

— Дык вось, іншая інфармацыя — у мяне ёсць з нашай кніжнай палаты. Мінская кніжная палата. Праўда, гэта яшчэ было ў савецкі час. Тады, па яе дадзеных, у мяне было перакладзена на пяцьдзясят дзве мовы замежныя. Ну, я не думаю, што пасля прыбавілася, таму што якраз у савецкі час перавыдавалі, а пасля ўжо яны пайшлі на нішто. Вот, таму — ну, можна так прыблізна напісаць, Божа мой...

— А вы калі-небудзь ці Ірына Міхайлаўна лічылі колькасць тыражоў?

— Не, гэтага я не ведаю.

— А Ірына Міхайлаўна не ведае часам?

— Ды не, яна таксама не ведае. Я гэтага не падлічваў ніколі. Ні колькасці ганарараў, ні колькасці тыражоў. Ні колькасці моваў. Рэч яшчэ ў тым, што тады ж якія былі парадкі? Выдавалі некаторыя выдавецтвы, многія выданні замежныя афармляліся дамовамі. Гэта правільна. Але выдавалі і без дамоваў. І выдаваліся, апроч таго, яшчэ пірацкім чынам. Вось я цяпер прыехаў, напрыклад, у Фінляндыю, мне паказваюць тут кніжку, якой я на фінскай мове не бачыў. І не ведаў, што яна перакладзеная тут. Пагэтаму ўсё гэта даволі цяжка. Ну, а ўрэшце, навошта гэта трэба? Навошта трэба забіваць сваю галаву яшчэ гэтымі падлікамі?

— У мяне пара літаратурных пытанняў. Я пагартаў — ёсць такі выдадзены пра вас буклет, Адамовіч пісаў тэкст, гэта 1986 года, здаецца. Я быў уражаны — там, аказваецца, прыведзеная фабула «Ружовага туману» словамі Савіцкага. Савіцкі чамусьці пераказвае сюжэт вашага «Ружовага туману», што вы яму расказалі. Гэта якая ж адлегласць — гадоў дзесяць, як упершыню была фабула надрукаваная...

— Міхась Савіцкі?

— Так.

— Ну, відаць, рэч у тым, што гэты выпадак сапраўды

з жыцця. Я ведаў гэтага чалавека, гэта быў глуханямы цынкограф у «Гродненскай праўдзе». І з ім абсалютна такую штуку зрабілі. А дачыненне да гэтага меў адзін... Яго прозвішча было Рысь. А ўладкоўваў гэтую справу над ім адзін мінскі карэспандэнт, я забыўся яго прозвішча, ён, здаецца, ужо памёр. Але на той час ён яшчэ быў жывы. А ў гады вайны ён быў на Гарадзеншчыне ў партызанах. І вось ён расказаў, ужо пасля вайны, як яны пажартавалі над гэтым Рысем, які стаў такім адданым, верным, сапраўды ўдзячным партызанам, камуністам, якія тады яго падтрымалі і ўсё такое. Я расказаў Савіцкаму, ён, відаць, расказаў. Ну, я не ведаю... Я, праўда, не памятаю, што там у Адамовіча напісана.

— Гэта не ў Адамовіча, гэта нейкая цытата вынесеная — можа быць, гэта ўзялі складальнікі ў выдавецтве... Гэта да слова. Васіль Уладзіміравіч, ці правільна, гаворачы пра тое, што вы пішаце, згадваць традыцыі еўрапейскага экзыстэнцыялізму? Пра Камю? Хэмінгуэй, Рэмарк?..

— Вядома, мне сябе атэставаць... Хаця, канечне, гэта натуральна, робіць вялікі гонар, так сказаць. Нават надта вялікі. Але я кажу, што мне сябе атэставаць у гэтым сэнсе проста не надта прыстойна. Але гэта пайшло з маскоўскіх літаратурных колаў, і наколькі я ведаю, я прынамсі чуў таксама па радыё, па «Свабодзе», аб гэтым гаварыў гады можа два таму, апошнім часам, Лазар Лазараў.

— Я ў дадзеным выпадку больш пра канкрэтных аўтараў, не столькі пра ацэнку. Ці вы самі адчуваеце нейкую еднасць з Рэмаркам, скажам, і з Хэмінгуэем?

— Натуральна, я іх вельмі паважаю і люблю як літаратараў, напрыклад, таго ж Камю «Чума» — мне здаецца, гэта сапраўды вялікі твор. Ну, не толькі гэта — некаторыя рэчы Сартра, не кажучы ўжо пра Хэмінгуэя і Рэмарка. Некалі, што датычыць Рэмарка, дык яшчэ ў 1960-я гады, калі пачалі мяне лупіць у на-

шай крытыцы, беларускай, маскоўскай, тады заўсёды прапракалі «рэмаркізмам», быў такі тэрмін — канечне, у адмоўным значэнні, «рэмаркізм». І вот прадстаўнікі гэтага «рэмаркізму» ў Беларусі — ну, я не ведаю тут больш у Беларусі — але, па крайняй меры, прылічвалі да гэтага ліку Бакланава з маскоўскіх, ну а з Беларусі — мяне, вядома. Ну, зноў усё гэта, так сказаць, адносна — відаць, апасродкавана. Калі такое заўважаецца, то калі ласка.

— Выглядае, што вы як бы не тое што на крок далей, але ў канцы стагоддзя даводзіце іхныя праблемы, іх выбар да сітуацыі поўнай вычарпанасці. Здаецца, у рэалізме ўжо проста няма куды ісці, бо ўсё абмяжоўваецца смерцю. У Хэмінгуэя ёсць такое апавяданне — «Пераможца не атрымлівае нічога». У вас, здаецца, і пераможцы няма.

— Ну што ж. Такі час... Гісторыя, відаць, даводзіць сваё да лагічнага канца.

— А наколькі вы б з гэтым папрокам ці заўвагай пагадзіліся б: што ў вас няма пераможцы і няма перамогі?

— Ну, безумоўна. А гэта вельмі, гэта вельмі — ну, я нідзе гэтага не фармуляваў так прама, па крайняй меры, у прозе сваёй. Але ў публіцыстыцы, я ў артыкулах, асабліва пра вайну, я пісаў, і не адзін раз. Глядзіце, што атрымалася з нашай перамогай, з нашай перамогай над нямецкім фашызмам. Мы — пераможцы, і вось цяпер сустракаюцца... Я не знаю, я падыходжу да гэтага, я яшчэ, калі дасць Бог, нешта... Вельмі хацелася б, так сказаць, звесці недзе лоб у лоб нашага салдатапераможцу і салдата нямецкага вермахта, які быў пераможаны ў той вайне. Як яны цяпер выглядаюць адзін перад адным? Як такім чынам перамога — з’ява адносная, такім чынам, відаць, якасць адносная і пераможцы, і пераможанага.

— У вашай апошняй аповесці ўвогуле адсутнічае вораг як такі, але нічога няма, апроч паражэння.

— Так. Так... А гэта і ёсць паражэнне. Гэта і ёсць, Чарнобыль — гэта і ёсць. Тут я абсалютна згодны, у некаторых рэчах я не згодны з Алексіевіч, але тут я згодны, што Чарнобыль паказаў, наколькі эфемернае не толькі жыццё, але і прагрэс наогул. Ну, гэта ўсё яшчэ вельмі складана, апроч таго. Гэта доўга можна гаварыць і доўга разважаць. Але кепска, што ў нас цяпер не адбываецца — ну, грамадская думка, і ў тым ліку і заходняя, так сказаць, не асэнсоўвае як след вось тых зменаў, якія адбыліся пры канцы стагоддзя. Па крайняй меры, я таго не знаю, можа быць, на Захадзе ёсць, але да мяне не даходзіць. Гэта асабліва назіраецца ў культуры. Тое, што парадыгма культуры мяняецца на сваю нейкую абсалютную дзікасць і нейкую іншую якасць, так будзем казаць — то гэта натуральна, гэта ўжо агульнапрызнаны факт. Але ці не мяняецца характар усёй цывілізацыі?

— *А што вы маеце на ўвазе, кажучы, што парадыгмы культуры мяняюцца на дзікасць?*

— Ну як жа, ну як жа — ну, проста традыцыйная культура недзе памерла. Яна паміра, па крайняй меры. Дастаткова паслухаць Барыса Парамонава па «Свободе», ён гэта, так сказаць, даказвае вельмі красамоўна. Нават у тым выпадку, калі ён абараняе масавую культуру. Або даволі радыкальна пераглядае, прынамсі, некаторыя літаратурныя...

— *Ну, Парамонаў даволі спецыфічны каментатар і аналітык. Яго вельмі цікава слухаць...*

— Цікава, цікава.

— *Ён, так сказаць, парадаксальны.*

— Так, ён парадаксальны, гэта праўда.

— *Але з ягонымі высновамі, калі ведаць, пра што ён гаворыць (вельмі часта проста невядомы матэрыял, пра які ён гаворыць), але калі... Ён вельмі часта несправядлівы, у тым сэнсе, што ён захоплены ходам сваіх парадаксальных высноваў. І ў якасці аб'ектыўнага*

суддзі яго цяжка ўспрыняць, хутчэй усё ж як бліскучага літаратара.

— Так, учора я слухаў яго з Волгіным палеміку, наконт Дастаеўскага. Вы не ведаеце?

— Не, не ведаю.

— Учора якраз перадавалі. Ну, ён там даказвае, што ў Дастаеўскага некаторыя ключавыя моманты яго творчасці насілі, па-фрэйдысцку, так сказаць, гомасексуальны характар.

— Абсалютны канёк Парамонава, ён усё пад гэта падводзіць.

— Ну вот гэта, гэта, канечне... Я таксама з гэтым не згодны, таму што гэта, відаць, ну не так. Усё-такі гэта — не так. Але некаторыя рэчы ў яго ўсё ж і маюць грунт, прынамсі, у адносінах да — ну хаця б, скажам, пра тое, што культурная парадыгма мяняецца, гэта ён даўно гаворыць, і гэта — правільна. Яна мяняецца, і маскульт — гэта не проста нейкая галіна культуры, нейкая яе, можа быць, маргінальная частка, якой яна была яшчэ нядаўна.

— Гэта безумоўна. Гэта ўжо не з'ява культуры нават.

— Гэта становіцца (незалежна ад таго, як бы мы да яе ні адносіліся) дамінантай цывілізацыі. Але тады паўстае пытанне: якой цывілізацыі? Ці не мяняецца і ўся цывілізацыя на нейкую іншую?

— Ну, цывілізацыяў шмат, ёсць і мусульманская, ёсць і кітайская... Гэта пытанне такое крыху па-за межамі. Ды, можа, гэта і навуковае. Справа яшчэ і фармулёвак. І ацэнак. А гэта вы мне так для смеху пра клетку сёння казалі?

— Пра што?

— Пра клетку: што генетычна ў клетцы закладзены пачатак светапогляду.

— Ну чаму ж, чаму, абсалютна не — абсалютна сур'ёзна. Божа мой, гэта ж не маё адкрыццё, гэта яшчэ некалі я чытаў у Талстога, што ўжо само нараджэнне,

як пачатак і абяцанне радасці, — ужо заключае ў сабе і элемент трагізму. Таму што ўсё тое, што мае пачатак — мае канец.

— *Абсалютна правільна.*

— А канец заўсёды трагічны. Хоць клеткі, хоць чалавека, хоць грамадства, хоць, ізноў жа, цывілізацыі.

— *Пытанне хіба тады ў тым, на што болей звяртаць увагу. На пачатак працэсу, на сам працэс ці на канец...*

— А гэта ўжо, калі гаварыць пра мастацтва, дык гэта ўжо — права мастака! Адпаведна, яго прыватная справа. Адзін звяртае ўвагу на нараджэнне, і ён правы, другі — на заканчэнне жыцця. Экзістэнцыялісты, як вядома, пісалі, што (я не ведаю, у Камю гэта, здаецца, было) чалавек толькі тады пачынае шукаць сэнсу жыцця, калі з'яўляецца пагроза жыццё страціць. Гэта значыць, у канцы жыцця ён пачынае шукаць сэнсу жыцця. Так і ў дадзеным выпадку мастак мае права, канечне. Але я не бачу тут супярэчнасці, бо сапраўды атрымліваецца, як у тым анекдоце, як двое спрачаліся, што зімой — ноч даўжэйшая ці дзень карацейшы?

— *Сапраўды, тады спрэчкі няма. Як мяркуеце, хто з тых, што пра вас пісалі, больш слушна ўсё ж разгадваў ці ўпісваў у кантэкст?*

— Ну, канечне, Дзядкоў пісаў і разумна, і хораша, і я згодны, так сказаць, але вот ён памёр... А Лазар Лазараў, па-першае, ён ведае ўсё, што я пісаў, ён усё чытаў. Па-другое, ён даўно ведае мяне, даўно мы з ім сябруем. Ну а пасля — ён належыць да аднаго пакалення, мы равеснікі, і таму ёсць некаторае ўзаемаразуменне. Таму што я не думаю, каб цяперашнія маладыя адэкватна мяне разумелі. Хаця я абсалютна не хачу сказаць, што яны, дапусцім, памыляюцца, а я правы. Магчыма, яны нават болей правы. Ну што зробіш... Вот Тычына, вот жонка падказвае, Ірына Міхайлаўна, Тычына яшчэ хораша пісаў... Ну, па крайняй меры, тое, што ён пісаў пра мяне, мне падабалася.

— *Ён і ўвогуле вельмі цікавы крытык, мне здаецца.*

— Так, так, і ён пісаў прадмову да майго збору твораў, і Бугаёў... Ну, многія...

— *Да якога, да «карычневага»?*

— Не, да апошняга, да «чорнага».

— *А тыя лісты, якія вы атрымлівалі?*

— Ну, некалі было вельмі многа пісьмаў, проста чамаданы пісьмаў. Але я скажу, што частку я на дачы папаліў, вот. Некаторыя з такіх больш-менш каштоўных я здаў у наш літаратурны музей.

— *А куды ж Ірына Міхайлаўна глядзела, калі вы палілі?*

— А ну божа мой — ну, шмат пісьмаў, яны такія... Нічога ў іх асаблівага. Хаця і артыкулы былі, і ўсё такое. Ну, проста мне займалі месца. Я не збіраю музея, як некаторыя. Нават архіву. Лішнія матэрыялы я часам аддаю ў літаратурны музей, паколькі яны заўсёды просяць. Ну, была ў мяне перапіска з Твардоўскім ды з Дзядковым. Некаторыя я адаслаў жа ім, яны выдавалі зборнікі. Ну, радня, пасля смерці... Марыі Іларыёнаўне (Твардоўскай) адправіў пісьмы. Хаця ў мяне копіі, здаецца, заставаліся. Дзядковай я адаслаў таксама, Тамары. Вось такія вось справы, Саша...

«Шакалад я пакаштаваў упершыню на вайне»

19 чэрвеня 1999

Астаф'еў — Перамога — Сталін — НКВД — голад — літаратура — Біблія — Талсты — прыпавесці — жанры — рытм і сэнс — тарашкевіца — беларуская і руская

Васілю Уладзіміравічу Быкаву 75 гадоў. Гэта амаль біблейскі тэрмін для XX стагоддзя і Беларусі.

— Васіль Уладзіміравіч, ці ў вас засталіся сябрыаднагодкі?

— Вядома, ёсць яшчэ пакуль што. Хаця, як вядома, тэрмін жыцця або сярэдні ўзрост увесь час падае, асабліва ў Беларусі — ужо, здаецца, мужчына жыве менш за 60 гадоў. Але ўсё ж яшчэ з тых часоў засталіся нейкія рэлікты — найперш у літаратуры. Вось, скажам, нядаўна ў Расіі шырока святкавалі 75-гадовы юбілей Віктара Астаф'ева, трошкі раней — ветэрана і пісьменніка Грыгорыя Бакланава. Паміж імі — майго сябра, расійскага літаратуразнаўцы і крытыка Лазара Лазарава. Ну, і ў Беларусі таксама ёсць, хаця натуральна, што гэты ўзрост — не толькі біблейскі тэрмін, але і біблейскі ўзрост.

— Гэта якраз «франтавое пакаленне» — тыя, хто нарадзіўся ў 1923—24 гады і вярнуліся з вайны толькі 3 адсоткі.

— Так, тры з сотні. Таму яны цяпер жывуць не толькі за сябе, але і за тых, каму не выпала такой шчаслівай долі.

— Вы ўсё ж лічыце, што гэта шчасце?

— Жыццё — гэта самы вялікі Божы дар, гэта вялікае шчасце, вышэй за яго нічога быць не можа на Зямлі.

— А што ў жыцці вам самому падаецца найбольш істотным, што давала вам найбольшае адчуванне шчасця?

— Я тут магу ўспомніць толькі адзін момант. Ён сапраўды памятаецца мне добра, і гэта незвычайнае адчуванне, якога ні да таго, ні пасля не было. Можа таму, што для мяне асабіста жыццё ўвогуле было маларадаснае. І гэта — Дзень Перамогі, як скончылася вайна, вось тыя нейкія два дні, 8 і 9 траўня 1945 года. Тады я раптам адчуў пераход ад вайны да міру. Гэта было незвычайнае, нязведанае раней пачуццё ўзнёсласці, шчаслівасці, якой ужо пасля перажываць не даводзілася.

— Гэта было інтымнае пачуццё?

— Амаль што інтымнае. Ну, хаця, вядома, яно стасавалася з пачуццём народаў Еўропы, Амерыкі — гэта была ўсеагульная эйфарыя, якая захапляла і індывідуальна кожнага.

— А такія гістарычна значныя падзеі, на якія таксама рэагавала ўсё грамадства, — смерць Сталіна або правал путчу 1991 года — наколькі яны былі эмацыйна важныя для вас?

— Гэта таксама было важна, але параўнаць іх з Днём Перамогі немагчыма. Я памятаю, я тады быў у войску, на Далёкім Усходзе, калі памёр Сталін. Натуральна, я, даведаўшыся, у думках сказаў нешта накшталт: «Слава Табе, Божа. Можа, цяпер што зменіцца». Але побач каля мяне былі мае сябры, якія зрабіліся вельмі пахмурныя, а некаторыя нават плакалі. Так што тут радасць адносная — унутры я, прынамсі, ведаў, што гэта так павінна быць і гэта да лепшага, я быў у гэтым упэўнены, але паколькі навакол не былі ў гэтым упэўненыя, то і мая радасць была няпоўная.

— Якія былі вашыя «дачыненні» са Сталіным падчас вайны?

— Я думаю, што ніякіх. Абсалютна. Таму што я быў надта маленькі чалавек, каб ягоныя ўчынкі, жыццё нейкім чынам уплывалі на мяне. На мяне ўплывалі больш празаічныя людзі — блізкія да мяне начальнікі і вораг. Ад іх залежаў мой лёс і маё жыццё кожную секунду, кожны дзень. А што там Сталін... Я скажу, што (я пра гэта пісаў) ягонае значэнне раздзьмулі пасля вайны, у рамках эйфарыі перамогі. А ў часе вайны — ну, былі, безумоўна, загады Сталіна, узнагароды, усё такое, а як ён камандаваў там — пра гэта мы на фронце мала што ведалі й мала адчувалі. У мяне дагэтуль ёсць такое адчуванне, што ў вайсковых справах ён быў абсалютны прафан, хоць і стараўся вучыцца і чаму-нічаму навучыўся ад генералаў, што стаялі бліжэй да яго.

— Васіль Уладзіміравіч, вам ужо на год болей, чым пратрываў СССР. Ці вы спадзяваліся калі-небудзь, каб

так магло стацца — што не вы будзеце часткай савецкай гісторыі, а сама савецкая дзяржава будзе толькі часткай вашай асабістай біяграфіі?

— Прызнацца шчыра, я ніколі на гэта не спадзяваўся. Я лічыў, што гэтая імперыя пабудаваная на многія дзесяцігоддзі, хаця я й не жадаў ёй удачы, шчасця і доўгіх гадоў, але мяркуючы з таго, што мы перажывалі, чаму былі сведкамі — нельга было прадбачыць яе такога хуткага развалу. Але, відаць, нейкія працэсы, незаўважныя для простага чалавечага вока, чалавечага розуму, адбываліся ўсярэдзіне, працэсы, якія раптам выбухнулі, як брызантная граната — усё разнесла на кавалкі. Значыць, гэтае ўнутранае, спантаннае напружанне было вельмі вялікае, але знешне яно не выяўлялася.

— *Вы кажаце, што не жадалі дабра гэтай сістэме. А калі асабіста вам стала ясная прырода гэтай з'явы, яе нялюдскасць?*

— Як ні дзіўна, гэта для мяне стала ясна вельмі й вельмі рана, яшчэ ў школьным, дзіцячым узросце. Я жыў ва Усходняй Беларусі, каля Вушачы, за два кіламетры ад мяжы з Польшчай. У нас там гэты ўціск быў падвойны — калектывізацыя, раскулачванне, рэпрэсіі праводзіліся як органамі НКВД, так і памежнымі войскамі. І таму я ў гадоў дзесяцьдванаццаць ужо чуў чалавечы плач, стогн, размовы мужыкоў — і тады ўжо адчуваў, што гэтая ўлада нялюдская. Я, канечне, быў далёкі ад палітыкі і нічога не ведаў пра беларускую інтэлігенцыю — гэта адбывалася ў вялікіх гарадах. І ўсё ж да мяне, да маіх эмоцыяў, да майго розуму даходзіла перш за ўсё тое, што адбывалася ў маёй вёсцы, а таксама ў мястэчку, у маёй школе, калі арыштоўвалі маіх настаўнікаў і знішчалі. Дырэктара, памятаю, пасадзілі, які мне некалі яшчэ гамашы купіў, бо я быў босы... Ну і калектывізацыя. Але больш за ўсё — гэта галеча і голад, таму што як толькі адбылася калектывізацыя, пачаўся голад...

— *А вы галадалі?*

— Натуральна, кожны год.

— *А што ў вас было дома?*

— Што дома было? Была карова, яна ратавала. Але, зноў жа, трэба было здаць — і малако, і мяса, і масла, і яйкі, і яшчэ пазыкі розныя. Таму, скажам, было цяжка вучыцца, бо, напрыклад, недзе ў канцы 1930-х гадоў перасталі даваць падручнікі, трэба было купляць, а на падручнікі грошай не было — бо апроч падаткаў, страхоўкі, яшчэ былі пазыкі.

— *А што было самым смачным пачастункам у дзяцінстве?*

— Ну, тыя прысмакі, якія звычайна бываюць у сялянскай хаце — малако, тварог, смятана.

— *А з крамы было што-небудзь у хаце?*

— Нічога абсалютна, што магло быць з крамы... Гэта цяпер сяляне ідуць у краму па хлеб там, ці што яшчэ. А ў той час у крамах нічога не было, сялянства было на самазабеспячэнні. А яшчэ гэтае сялянства забяспечвала горад.

— *А калі вы ўпершыню пакаштавалі цукеркі ці шакалад?*

— Шакалад я пакаштаваў упершыню на вайне. Гэта быў трафейны шакаляд, нямецкі. А цукеркі былі ў сяльмагу — «падушачкі», 40 капеек сто грамаў. Але ж 40 капеек...

— *Пытанне пра літаратуру. Што такое ўвогуле літаратура, у чым для вас яе сэнс?*

— Некалі (яшчэ гадоў, можа, дзесяць таму) я сказаў бы вельмі проста: у літаратуры вялікая і вельмі важная місія. Але цяпер, як вядома, нашыя «грамацеі» — не толькі нашыя, але й заходнія — дайшлі да той думкі, што як у жыцці няма ніякага сэнсу, так сама няма сэнсу і ў літаратуры. Літаратура гэта проста, кажучы па-расійску, «досужее времяпрепровождение», забава на ўікэнд і не больш за тое. Я ўсё ж думаю, што гэта не так. Можа, літаратура цяпер і сапраўды страчвае свой

сэнс і сваё значэнне, але некалі яна значыла вельмі шмат — недзе з часоў Асветніцтва, з XVIII стагоддзя, а можа і яшчэ раней — з часу, калі менавіта літаратура была сродкам пашырэння хрысціянства. Я думаю, што літаратура ў той час значыла вельмі шмат, найперш у сэнсе выхавання хрысціянскай маральнасці. Пасля яе значэнне змянілася, не ўся яна існавала пад нейкім дадатным знакам. Выкарыстоўвалі яе і злыя антычалавечыя сілы.

— А калі вы самі ўпершыню адкрылі Біблію, і якое месца ў вашым жыцці займала і займае гэтая кніга?

— Я не скажу, што яна займае ў маім жыцці вялікае месца, таму, відаць, што я ўсё ж яе адкрыў позна. Мы адкрылі яе недзе на пачатку 1960-х гадоў, калі былі ў Рыме. Мы пайшлі там з сябрамі ў бок плошчы Святога Пятра і зайшлі там у адну крамку з рэлігійнымі таварамі. Мы спыталіся: ці можна ў іх купіць Біблію? Натуральна, Бібліі ў іх былі, але па-лацінску, на нейкіх іншых мовах, а нам трэба было хоць бы па-расійску. І вось адзін служка пайшоў, недзе пашукаў і нарэшце прынёс Біблію на ўкраінскай мове. Вось гэтая Біблія на ўкраінскай мове была першая, якую я прачытаў.

— Раней у вас нават не было магчымасці здабыць гэтую кнігу?

— Натуральна, не было магчымасці. Праўда, пасля мне падаравалі (ужо ў Мінску) Біблію на расійскай мове, але, як я зразумеў, гэта была кніга з таго «біблейскага запасу», які наша мытня рэгулярна выгружала ў турыстаў, якія ехалі з Захаду і везлі з сабою Бібліі. І вось так яны часам траплялі замест вогнішча ці макулатуры «ў людзі», і гэткім чынам сябры мне падаравалі Біблію.

— А што вы разгортваеце часцей — Новы ці Стары Запавет?

— Усё ж Новы Запавет — там шмат важнага, і трэба гэта ведаць. Іншая справа, калі мы ўжо закранулі гэтую тэму, усё ж калі ўжо стала магчымым далучыцца

да гэтага багацця, працэс гэты запазніўся. Як заўсёды, мы спазняемся. Быў нейкі перапынак, калі рэлігійная традыцыя разарвалася, і цяпер робяцца намаганні аднавіць, рэстаўраваць рэлігію ў жыцці нашага грамадства, але я думаю, што гэта вельмі складана і незваротна. Відаць, рэлігія — такая справа, якая не церпіць нейкага разрыву. А ў нашай гісторыі разрыў быў даволі вялікі, і наступнае пакаленне ўжо не мае традыцыі рэлігійнага выхавання, як бы іх ні прымушалі або ні заахвочвалі да царквы ці да касцёла — наўрад ці яны туды пойдуць, я маю на ўвазе моладзь.

— Васіль Уладзіміравіч, часам пра літаратараў гавораць (і шмат хто з гэтым пагаджаецца), што пісьменнік усё жыццё піша адну кнігу. Ці вы пагаджаецеся з гэтым поглядам?

— Я думаю, што гэты пастулат вельмі адносны. Калі пісьменнік сапраўды доўга працуе, шмат піша, то ён не можа пісаць адной кнігі. Ён проста фізічна не можа — і ў эстэтычным плане таксама, і ў ідэйным. Бо, як вядома, чалавек мяняецца, ягоныя перакананні зменлівыя, час дзейнічае па-рознаму. Таму было б нават жахліва, калі б ён быў такі ўпарты і трымаўся нечага аднаго — як сляпы за плот.

— Вы — прыклад таго, што за адно не трымаецеся. Сёння гавораць пра новага Быкава, згадаем тут хоць бы прыпавесці — «Сцяна», «Музыка», «Тры словы нямых» ды іншыя, што гучалі на Радыё Свабода. Чым вас вабіць даволі нямодны, паўзабыты жанр прыпавесці? Ці не кампраміс гэта паміж мастацтвам і публіцыстыкай?

— Можа быць, гэты жанр і нямодны, але мне здаецца, што ён вельмі ёмісты. Я не ведаю, якім чынам — я нават не стараўся ўсвядоміць ягонай тэхналогіі, проста некаторыя рэчы, якія мне здаюцца цікавымі або неапрацаванымі ў літаратуры, яны найлепшым чынам выкладаюцца менавіта ў гэтым жанры. Бо жанр гэты лаканічны і вельмі ёмісты. Можа, гэтыя лаканічнасць

і ёмістасць характэрныя і пэўнаму ўзросту. Малады чалавек больш схільны да эпікі, а ў маім узросце хочацца нечага канкрэтнага, ёмістага і паглыбленага. Я не хачу тут праводзіць якіх-небудзь паралеляў, але ўспомнім хоць бы Талстога, які пры канцы жыцця быў не супраць казкі і прыпавесці — лаканічных і ёмістых жанраў і лаканічнага стылю.

— А што з напісанага найбольш дарагое сёння? Ці гэта кожнага разу нешта рознае?

— Такое пытанне задаюць звычайна і даволі часта. Я скажу, што я проста пра гэта не думаў. Нейкую няўдалую рэч я мог бы назваць, але з эгаістычных меркаванняў не буду гэтага рабіць. А што самае дарагое — я не ведаю. Звычайна, калі пішаш — дык тое, што пішаш, і ёсць самае дарагое. Але калі напішаш, вельмі хутка прыходзіць ацверазенне, і бачыш хібы новага твора.

— Вы кажаце: «Прыходзіць ацверазенне». Ці азначае гэта, што ў працэсе пісання чалавек знаходзіцца ў іншым стане, крыху апантаным?

— Я не скажу, што я пішу ў апантаным стане, але ўсё ж і галава занятая праблематыкай, вобразнай сістэмай — тым, над чым працуеш.

— Цяпер пытанне пра тэхналогію, пра сакрэты пісання. Калі вы пішаце, ці для вас важны гук, повязь паміж словамі, рытм фразы — ці вы больш задумляецеся над іншымі катэгорыямі?

— Рытм фразы — важная справа, не толькі для паэзіі, але й для прозы. Ёсць пэўны рытм, які вымагае свайго стаўлення да слова.

— Ён дыктуе сэнс?

— Сэнс?

— Так, нават развіццё сюжэту — з тых фразаў, што вы пішаце, з тых сітуацыяў ці вынікае для вас нешта нечаканае? Яны дыктуюць?

— Ну, я не сказаў бы. Рытм дыктуе вобразную сістэму ў межах абзацу. Вось абзац мае нейкую

сваю заканамернасць, прадвызначанасць, і калі, скажам, абзац пачаўся з нейкай думкі, дык на нейкай процілегласці ён павінен і закончыцца. Звычайна гэта ідзе паводле схемы «так — так, але — але». Хаця тут могуць быць розныя варыянты.

— У вас шмат якія творы пачынаюцца, я б сказаў, з музычнай фразы, якая задае танальнасць твора. Першая фраза вашых твораў бывае вельмі складаная і вельмі невыпадковая.

— Так, першая фраза вельмі важная. Ну, гэта звычайна. Пра гэта, памятаю, некалі пісаў і Бунін, і іншыя пісьменнікі. Яна настройвае, таму вельмі важна выбраць танальнасць першай фразы ў адпаведнасці з ідэяй усяго твору.

— А першая фраза сапраўды пішацца першаю, ці яна часам з'яўляецца пазней?

— Не, звычайна я над ёй думаю даўжэй, чым над іншымі, і яна павінна з'явіцца першай. Калі яна няўдала з'явіцца, то прыходзіцца пасля перарабляць. Бо ж яна вызначае ўсё наступнае.

— Пытанне пра мову. Ваш блізкі сябар Алесь Адамовіч пісаў і па-беларуску, і па-расійску; ваш знаёмы Чынгіз Айтматаў — толькі па-расійску; вы — толькі па-беларуску. Чаму?

— Толькі па-беларуску я пішу прозу. Публіцыстыку, артыкулы — я многа напісаў і на расійскай мове. Чаму так? Гэта элементарна проста. Па-першае — я беларус, мая родная мова — беларуская. І хоць я ў юнацтве, у маладыя гады не жыў у Беларусі і не чуў беларускага слова — 15 гадоў, у вайну і пасля вайны, калі я пачаў займацца літаратурай, была пэўная праблема — на якой мове пісаць. Але гэтая праблема вельмі хутка вырашылася. Я зразумеў (і я думаю, што, дай Бог, гэта было правільна, і, на шчасце, я зразумеў гэта рана), што толькі родная мова можа найлепшым чынам паслужыць у гэтым сэнсе ў літаратуры. Расійская мова — яна, вядома, багатая, выдатным чынам распраца-

ваная ў літаратуры, але ўсё ж беларусу яна не такая паслухмяная, як родная. Гэта зразумела і натуральна. Таму, калі я пачынаў у літаратуры, мне нават не давялося перавучвацца. Нейкім чынам гэтая родная мая беларуская мова паклалася вельмі лёгка на маю душу, хаця я шмат гадоў ёю не карыстаўся, і ўсё пайшло натуральным чынам.

— Вы самі перакладаеце свае тэксты. Чаму? Вы не можаце знайсці добрага перакладчыка?

— Так, менавіта так. Як ні дзіўна, расійскія людзі — не толькі літаратары — кажуць, што яны выдатна разумеюць беларускую мову, і гэта ўвогуле правільна, зразумець яе лёгка. Але вось расійскіх перакладчыкаў (не толькі ў мяне, я не ведаю, у каго яны яшчэ ёсць у беларускіх літаратараў) — няма... Некалі я карыстаўся чужымі паслугамі — звычайна гэта былі беларусы, якія жылі ў Маскве і ведалі абедзве мовы, напрыклад, Міхаіл Васільевіч Гарбачоў, мой першы перакладчык. І тым не менш, гэтыя пераклады былі, мякка кажучы, недастатковыя, і я быў вымушаны ўзяцца за гэтую справу сам, бо проста тыя перакладчыкі, да каго я яшчэ звяртаўся, не скажу, што яны рабілі дрэнныя пераклады, але іхныя пераклады мяне не задавальнялі. Хоць я мо і сам раблю іх недасканалымі — гэта напэўна так, я гэта адчуваю. Але я перакананы, што ў мяне гэта атрымліваецца лепш.

— Тое, што вы гаворыце, пацвярджаецца практыкай. Пераклады ў 1930-я гады былі вельмі папулярным спосабам выжывання для вядомых расійскіх паэтаў. І вось з беларускай яны ўзяліся перакладаць і адразу спыніліся — ёсць адзін верш у перакладзе Ахматавай, адзін верш у перакладзе Цвятаевай, адзін у перакладзе Пастэрнака, некалькі Таркоўскага. І ўсё. Паспрабавалі й далей не пайшлі, нешта ім беларуская мова не давалася.

— Яна і не можа давацца. Гэта яшчэ Бунін некалі пісаў, што перакладаць з блізкіх моваў вельмі цяжка,

амаль немагчыма. Гэтая лёгкасць ілюзорная. Здаецца так, што ўсё зразумела, а на справе тут ёсць нейкі эзатэрычны сэнс, нейкія таемныя праблемы, якія пры такой знешняй блізкасці робяць дзве мовы несумяшчальнымі.

— Вы амаль дзесяць гадоў устрымваліся ад публічнага абмеркавання праблемы беларускага правапісу, дыскусіяў на тэму тарашкевіцы і наркамаўкі. Ваш зборнік «Сцяна» выйшаў на тарашкевіцы, і свае новыя тэксты, наколькі я ведаю, вы таксама адразу пішаце на тарашкевіцы. Гэта ваш адказ?

— Я пішу на тарашкевіцы, бо мае творы чытаюцца на «Свабодзе» ў гэтым правапісе. Хаця я скажу, што ўнутрана, як аўтар, я ўсёй душою за гэта: тарашкевіца — правапіс болей беларускі, ён адпавядае беларускаму моўнаму менталітэту больш за наркамаўку, гэта безумоўна. І ўсё ж я лічу, што з пераходам на тарашкевіцу ў нас паспяшаліся. Цяпер не той час, бо ёсць вельмі вялікая небяспека таго, што мы, беларусы, можам наогул застацца без нармальнай агульнапрынятай граматыкі.

— Вам належыць фраза-прысуд: «Беларусы спазніліся на свой цягнік». Гэта вы сказалі ўжо даволі даўно. Як вы глядзіце на сітуацыю сёння?

— Ну, я гляджу, што так яно і ёсць. Жыццё, на жаль, пацвярджае, што спазненне гэтае — не толькі факт, які адбыўся, гэтае спазненне ўсё замацоўваецца гісторыяй.

— Вяртаючыся да літаратуры: калі гаварыць пра ваш спіс для чытання, хто з пісьменнікаў мае для вас большае значэнне? Чым вызначаецца вашае кола чытання?

— Сёння нават цяжка сказаць. Сёння я чытаю выпадкова, галоўным чынам часопісную літаратуру — беларускія і расійскія часопісы, тут ёсць такая магчымасць, у Фінляндыі. У Беларусі не было. Як вядома, там цяпер поўны ералаш, асабліва ў

расійскай літаратуры — там ёсць усё, і добрыя творы, і постмадэрнізм, якога я не магу прыняць, хаця ў пэўных адносінах, што да майстэрства — нічога не скажаш, сучасныя пісьменнікі пішуць проста выдатна. Тут у Фінляндыі я хачу трошкі пазнаёміцца і з фінскай літаратурай, якая ў нас абсалютна невядомая. Натуральна, што гэта можна зрабіць толькі ў перакладах — з таго нямногага, што перакладзена на расійскую мову, а таксама і на беларускую. Напрыклад, наш перакладчык Якуб Лапатка пераклаў два раманы Пэнтці Хаанпяя, яны выйшлі свайго часу ў «Мастацкай літаратуры». Таксама я нядаўна прачытаў вялікі раман пра мінулую вайну Вяйнэ Ліны «Невядомы салдат». Яшчэ штосьці Юхана Рунэберга, аўтара іхнага нацыянальнага гімну. Збіраюся прачытаць лаўрэата Нобелеўскай прэміі 1939 года празаіка Франса Сіланпяя пра грамадзянскую вайну.

— *Васіль Уладзіміравіч, вы ўжо год пражылі за мяжой. Як вы ацэньваеце творчыя вынікі гэтага года?*

— Трэба лепш і больш. Я вельмі напружана папрацаваў лета, восень і зіму, а вясной трошкі мой імпэт знізіўся — з некаторых прычынаў, якія маюць дачыненне не да літаратуры, а хутчэй да палітыкі.

— *Дык, нягледзячы на тое, што «ўзяты» вы былі «ад роднай хаты», гэта не паўплывала на вашую працаздольнасць?*

— Не, наадварот! Пісьменніку што патрэбна — чысты аркуш паперы і ціхі куток. Якраз папера тут ёсць, нават кампутар з'явіўся, і ціхі куцік забяспечаны, хаця мая кватэра над піўным барам — літаральна пада мной, пад маёй лоджыяй піўны бар. Але — што значыць фінская нацыянальнасць! — ціха. У гэтым бары на тратуары стаяць столікі, там заўсёды сядзяць людзі з півам і п'юць, але я ніякага гоману не адчуваю. Ну, нешта яны паціху размаўляюць, а то звычайна сядзяць моўчкі і цягнуць сваё піва.

— *І як фінскае піва?*

— Піва фінскае, канечне, саступае чэшскаму і нямецкаму і Еўрапейскаму наогул. Горшае піва. Але лепшае за беларускае. А самае галоўнае, што там не ведаюць гэтых самых піўных катастрофаў, якія здараюцца ў постсавецкіх краінах.

— Ці змяніліся вашыя погляды на з'яву эміграцыі — і эміграцыі для пісьменніка? Наколькі гэты стан катастрафічны, ці, можа, гэта не ўплывае на творчасць?

— Я б сказаў, што гэты стан не катастрафічны, хоць у кожнага свой канкрэтны выпадак. Але ўсё ж я скажу, што паводле закону Божага і чалавечага трэба жыць дома. Шкада, што не заўсёды і не ўсім выпадае такое шчасце — у залежнасці ад таго, які дом. Бывае так, што эміграцыя — гэта шчасце, паратунак. Хоць у ідэале паратункам і шчасцем павінен быць дом, Радзіма, Бацькаўшчына.

«Хэм, светлы і чалавечы»

17 ліпеня 1999

Хэмінгуэй — Рэмарк — лейтэнанцкая проза — гонар літаратуры

Раніцай у дзень 100-годдзя Эрнеста Хэмінгуэя я пазваніў Быкаву ў Хельсінкі і папрасіў сказаць пару словаў пра ролю амерыканца для самога Быкава. Ён папрасіў гадзіну, каб падрыхтавацца.

Даўно вядома: у мастацкім творы кожны бачыць тое, што хоча бачыць, прачытвае тое, што хоча прачытаць. А таксама, мабыць, што можа, умее, на што здольны, чаго не хапае яму ў ягоным палітычным, эстэтычным, паўсядзённым бытаванні. Паваеннаму

пакаленню маладых творцаў тады не хапала праўды пра нашу крывавую вайну, і мы шукалі яе — дзе толькі маглі знайсці. Ведама ж, у нашай літаратуры, зменшанай сацрэалізмам, тае праўды было няшмат, куды болей яе вынікала з замежнай, найперш еўрапейскай літаратуры. І як ні дзіўна, неабавязкова той, што грунтавалася на досведзе Другой усясветнай вайны, але і на досведзе першай, знайшліся агульныя — так бы мовіць, універсальныя моманты, найперш у Рэмарка і Хэмінгуэя, якія напачатку нават збянтэжылі нас пранізлівай аголенасцю сваёй ваеннае праўды. Але яны не збянтэжылі савецкіх ідэалагічных наглядчыкаў, якія адразу ж згледзелі немалую небяспеку іхных мастацкіх пазіцыяў і забілі ў званы ідэалагічнай трывогі. Аднак было позна: яны штось прамінулі — у свеце ўжо гучалі іншыя званы, у тым ліку і вядомы раман вялікага амерыканца, які мы чыталі ў самвыдаце, яшчэ да таго, як ён, знявечаны і скарочаны, выйшаў з бальшавіцкай друкарні ў Маскве. Разумны чытач мог там заўважыць многае з таго, што ўвогуле было нам знаёма, але як след не засвоена нашай літаратурай, нашай грамадскай свядомасцю. Найперш, бадай, гэта метафізічная еднасць чырвонага з карычневым, іхная прагматычная паяднанасць у бязлітасным супрацьстаянні і зацятай барацьбе за ўсясветнае панаванне. Выдатныя былі й іншыя творы вялікага амерыканца — антываенны раман «Бывай, зброя!», элегічнае «Свята, якое заўжды з табой», «За ракой, у зацені дрэваў», метафарычны «Стары і мора». Але «Па кім звоніць звон» — быў як светлы падарунак нашай замшэлай сацыялістычнай свядомасці ў яе нечаканым прасвятленні на сярэдзіне XX стагоддзя. Так ці інакш, тое не магло не адбіцца на нашай вайсковай, так званай «лэйтэнанцкай» літаратуры, пэўнай частцы беларускай прозы, за што шэраг гадоў яна наслухалася папрокаў у «рэмаркізме», «хэмінгуэеўшчыне» ды іншых «тлятворных уплывах буржуазнай літаратуры».

А на маю думку, дык то былі дабратворныя і вельмі гуманістычныя ўплывы, якія пэўным ідэйным водгуллем ратавалі гонар нашай змарнаванай літаратуры. І дзякуй за тое вялікаму Хэму, за яго светлы і надта чалавечы геній, які дапамагаў жыць, сведчыў, вучыў і натхняў, якасцяў якіх усё менее ў сучаснай постмадэрнісцкай камерцыйнай літаратуры, і без якіх сучасная літаратура пераўтвараецца ў пустую забаўку. У Хэмінгуэя хапала і забавак, але былі і боль, і розум, а галоўнае — у кожным творы білася добрае і вялікае сэрца гуманіста.

«Мой песімізм прыроджаны»

21 студзеня 2000

Оруэл — Карпюк — дрэнны прарок — пастулаты песімізму — ідэя адмаўлення

У гэты дзень 50 гадоў таму памёр ангельскі пісьменнік Джордж Оруэл (Эрык Блэр), стваральнік раманаў-антыўтопіяў «Ферма» і «1984». «Вайна ёсць мірам», «Свабода ёсць рабствам», «Няведанне ёсць сілай» — гэта знакамітыя цытаты з рамана «1984». Раманаў Оруэла не было ў савецкай рэчаіснасці — Оруэл быў забаронены, КГБ канфіскоўваў ягоныя кнігі, іхных чытачоў чакалі непрыемнасці. Я патэлефанаваў Быкаву ў Мінск, куды ён на коратка вярнуўся пасля Фінляндыі, і папрасіў успомніць, калі і якім чынам ён упершыню пазнаёміўся з творчасцю Джорджа Оруэла.

— Упершыню пра Оруэла я пачуў па Радыё Свабода. Было некалькі перадачаў, я слухаў іх, калі яшчэ быў у Горадні. Не магу толькі ўзгадаць года. Гэта было

вялікае ўзрушэнне. Я памятаю, што дзяліўся з Аляксеем Карпюком, які таксама слухаў па вечарах гэтыя перадачы.

— *А што найбольш вас уразіла тады ў рамане Оруэла: палітычны змест ягонай сатыры ці мастацкі вобраз таталітарнага грамадства?*

—Цяжка падзяліць адно і другое. Цяпер, можа, гэта цяжка і зразумець, але ў той час (калі не памыляюся, гэта ўсё ж былі 1960-я) усё гэта было незвычайна. І яго палітычная пазіцыя, і мастацкія вобразы. Трэба мець на ўвазе, што мы нічога падобнага на той час нават у заходняй літаратуры не сустракалі — хаця яна, вядома, была для нас абмежаванай. Мы ўсё ж прывыклі да іншых ацэнак, іншых пазіцыяў. У той час у нас былі папулярныя Рэмарк, Хэмінгуэй, але тое, што мы пачулі ад Оруэла, было незвычайна і вельмі ўразіла.

— *Я хацеў пачуць пра ўплыў і значэнне Оруэла асабіста для вас, вашага падыходу. Я маю на ўвазе песімізм аўтара: ягоныя раманы заканчваюцца паразай героя. Так гэта часта здараецца і ў вас.*

— Калі гэта гаворыць пра мой песімізм, дык ён прыроджаны, а не выведзены з нейкіх пастулатаў. Але найбольш мяне ўразіла ягонае разуменне прыроды таталітарызму. Як вядома (асабліва ў 1930-я гады і ў меншай ступені ў паваенныя), заходняя інтэлігенцыя стаяла на крыху іншых пазіцыях. А вось менавіта Джордж Оруэл, можа, ён быў тады не адзіны, але ў нашым успрыняцці, у маім асабістым, гэта быў першы чалавек, які зразумеў, што такое савецкая ўлада, што такое камуністычная ідэя і што такое таталітарызм. Гэта мне было вельмі дзіўна, што гэты заходні інтэлектуал так глыбока можа разумець тое, чаго многія сумленныя інтэлектуалы, нават у нашым баку, у расійскай літаратуры, не разумелі. Нават дагэтуль для мяне няясная прырода гэтага разумення Джорджа Оруэла.

— *Васіль Уладзіміравіч, ці вы пагаджаецеся з тым,*

што Оруэл памыліўся? Камунізм пацярпеў паразу, камуністычная ідэалогія больш неканкурэнтаздольная ў шырокім маштабе ў свеце, цяпер адбываюцца толькі ар'ергардныя баі ў Карэі, у Беларусі, на Кубе... Ці вы згодны, што Оруэл — дрэнны прарок, і ягоная творчасць больш не актуальная?

— Я скажу, што прарокі — усе дрэнныя. Калі пачынае нават вельмі разумны пісьменнік або філосаф, тым больш футуролаг, вывучаць будучыню, ён з гэтага моманту і церпіць паразу. Відаць, вызначыць будучыню нават у невялікім адрэзку часу проста немагчыма, гэта непадуладна чалавеку. Што да таталітарызму альбо камунізму, тут і дагэтуль памыляюцца і сумленныя мастакі. Мастаку найбольш служыць ідэя адмаўлення. З тых пісьменнікаў, якія свой патас будавалі на адмаўленні, мала хто памыліўся. Бо гэтае адмаўленне ідзе ад практыкі жыцця, ад вопыту, а не ад нейкіх разумовых збудаванняў.

«Дабро абмежаванае, зло бязмежнае»

11 верасня 2001

Шок 11.09.01 — духоўнасць зла — мноства праўдаў — вайна цывілізацый

Раніцай быў атакаваны Усясветны гандлёвы цэнтр у Нью-Ёрку; я пазваніў Быкаву, які быў у Празе, па першы водгук.

— Гэта выклікае шок. Я думаю, ва ўсяго чалавецтва. Гэта жахліва, але тут трэба мець на ўвазе, што цывілізацыя рыхтуе або, можна сказаць, у сваёй патэнцыі мае такія жахлівыя рэчы. Гэтыя жахлівыя

рэчы будуць, відаць, яшчэ больш жахлівыя ў сувязі з развіццём гэтай бяздумнай цывілізацыі. У такіх выпадках кажуць, што ў нашым жыцці шмат зла ад бездухоўнасці грамадства. Але мы бачым іншы бок справы — высокую духоўнасць, пэўную духоўнасць сілаў зла. Аказваецца, духоўнасць можа служыць не толькі дабру, але і злу. Тое, што мы бачым, гэта і духоўнасць рэлігійная, духоўнасць фанатыкаў. Яны не прызнаюць нашых сучасных цывілізаваных маральных каштоўнасцяў. У гэтым вялікая хіба сучаснай цывілізацыі, якая не пераадолела яшчэ, відаць, наступстваў, цяжкіх наступстваў зла. Як мы ведаем, дабро абмежаванае ў сваіх якасцях, сваіх магчымасцях, а зло, як і дурната чалавека, бязмежнае. Я ў гэты час думаю пра адэкватнасць募аў. І не знаходжу гэтай адэкватнасці. Я не ведаю, што аб'яднаная супольнасць можа прыдумаць у гэтым сэнсе. Па сутнасці, гэта зло ва ўсёй яго сіле, якое множыць і мацуе сучасная цывілізацыя.

— Васіль Уладзіміравіч, ці не думаеце вы, што тут канфлікт цывілізацыяў? Ёсць некалькі цывілізацыяў: адна — хрысціянская, другая — мусульманская... Цывілізацыі Кітая і Расіі...

— Калі я гавару пра цывілізацыю, я маю на ўвазе нашую сучасную еўрапейскую цывілізацыю, да якой належыць, я думаю, Амерыка. Ну, а больш абагульнена — хрысціянскую цывілізацыю. Аказваецца, праўда не толькі ў ёй. Кожная з цывілізацыяў мае сваю праўду. І гэтыя праўды не стыкуюцца — у гэтым канфлікт, смяротэльны канфлікт, які ўрэшце можа панішчыць жыццё на Зямлі.

— Прыкладна такі цывілізацыйны канфлікт быў у аснове супрацьстаяння падчас халоднай вайны, але яго ўдалося развязаць. Ці думаеце вы, што ўдасца развязаць і гэты канфлікт?

— Канечне, калі чалавецтва захоча жыць, яно намовіцца на гэта, але я, напрыклад, не бачу цяпер

такіх магчымасцяў. Я думаю, што ў гэтым годзе і ў гэты час такіх магчымасцяў няма. Іх трэба шукаць — шукаць аб'яднанымі намаганнямі ўсіх цывілізацыяў, а не скіроўваць змаганне, як у нас і цяпер часта адбываецца, у сярэдзіну кожнай цывілізацыі.

«Я прасіў Гаўла дапамагчы беларускай моладзі»

14 верасня 2001

Калега Гаўла — шулерскія выбары — глабальны аптымізм — саюз з наменклатурай — палітычная дэпрэсія — беларусізацыя — імперская мова

Гутарку з Васілём Быкавым пасля сустрэчы з Вацлавам Гаўлам мы вялі разам з Сяргеем Навумчыкам.

АЛ: Васіль Уладзіміравіч, гэта не першы ваш прыезд у Прагу, але першы раз ён пачынаецца з сустрэчы з прэзідэнтам Чэхіі. Калі ласка, колькі словаў пра сустрэчу.

— Вядома, у часе сустрэчы прысутнічаў і чыста чалавечы элемент, але больш за ўсё прэзідэнта цікавілі палітычныя праблемы.

АЛ: Ці чыталі вы што-небудзь драматурга і публіцыста Вацлава Гаўла?

— Пра літаратуру гаворкі не было. Я чытаў яго — канечне, вельмі няшмат, тое, што было перакладзена некалі на расійскую мову, і гэтага мала. Я ведаю Гаўла як дэмакрата, як дысідэнта, як драматурга. І што для мяне таксама важна, ён цяпер уваходзіць у склад Еўрапейскай Рады ўсясветнай арганізацыі пісьменнікаў — называецца Міжнародны пісьменніц-

кі парламент са штаб-кватэрай у Страсбургу. Так што нейкім чынам мы калегі — і так, здаецца, прэзідэнт Гавэл пайменаваў мяне ў самым пачатку.

— *У Беларусі шмат людзей жадалі б мець магчымасць таксама пайменаваць вас калегам не толькі пісьменніка Гаўла, але й прэзідэнта Гаўла. Бо жаданне бачыць Быкава прэзідэнтам Беларусі неаднаразова выказваецца ў тых лістах, якія атрымлівае Радыё Свабода. Васіля Быкава падчас візіту ў Пражскі Град суправаджаў Сяргей Навумчык. Сяргей, чым адметная была гэтая сустрэча?*

СН. Тым, што яна адбылася. Падзеі ў ЗША скарэктавалі планы кіраўнікоў усіх Еўрапейскіх краінаў. Раніцай нам сказалі, што практычна ўвесь дзень Гаўла «паламаўся». Хаця прэзідэнцкія паўнамоцтвы Вацлава Гаўла часам вызначаюць як прадстаўнічыя, але ён, паводле Канстытуцыі, з'яўляецца вярхоўным галоўнакамандуючым войскаў краіны, якая ўваходзіць у НАТО. Магчыма, якраз сёння ён павінен быў выконваць гэтыя функцыі ў максімальным аб'ёме. І ўсё ж Гавэл сустрэчы не скасаваў, яна адбылася ў той час, як і было запланавана, і цягнулася больш за паўгадзіны. Нас правялі праз працоўныя апартаменты прэзідэнта — гэта рэдка бывае, звычайна сустрэчы з замежнымі гасцямі адбываюцца ў нейкіх прадстаўнічых пакоях, і гэта, бясспрэчна, сведчыць пра стаўленне да Васіля Быкава. Мне падалося, што гэта была не толькі гутарка двух калегаў-пісьменнікаў ці двух палітыкаў, але і дзвюх асобаў, чый духоўны ўплыў вельмі вялікі. Што значыць Быкаў для Беларусі — вядома; нагадаю, што Гавэл — маральны аўтарытэт не толькі ў Чэхіі, але і Еўропе, і ў гэтым сэнсе мала хто з палітыкаў можа стаць побач з ім.

АЛ: Васіль Уладзіміравіч, што для вас было найбольш істотнае ў гутарцы з Гаўлам?

— Прэзідэнт Гавэл найбольш цікавіўся вынікамі нядаўніх прэзідэнцкіх выбараў у Беларусі. Яго вынікі

гэтыя, напэўна, здзівілі — як здзівілі яны і дэмакратыю ўсяго свету. І ён жадаў удакладніць, наколькі гэтыя лічбы адпавядаюць сапраўднасці. Я, канечне, не мог задаволіць гэтай цікавасці прэзідэнта, таму што я не ведаю сапраўднай цаны гэтых лічбаў, як яны здабываліся. Ды, відаць, гэтага не ведае ніхто, таму што жульніцкія і шулерскія прыёмы не раскрываюцца. А яны, безумоўна, мелі месца ў беларускіх выбарах, і гэтым вельмі занепакоеная і Чэхія, і наогул Еўропа. Былі таксама і іншыя пытанні, галоўным чынам пра палітыку і эканамічнае развіццё Беларусі.

АЛ: Калі казаць пра нейкае будучае супрацоўніцтва Беларусі з Чэхіяй, то ў якіх галінах, якія сектары грамадства маглі б супрацоўнічаць?

— Маглі б супрацоўнічаць пры добрай волі двух бакоў усе сектары грамадства, якія толькі ёсць у Беларусі і ў Чэхіі. З боку Чэхіі гэтыя воля і жаданне ёсць. Чэхі памятаюць сваё нядаўняе мінулае, як яны гэтулькі гадоў былі, па сутнасці, пад акупацыяй адной вялікай звышдзяржавы, і таму яны вельмі адчуваюць патрэбу Беларусі ў дэмакратычным развіцці. Але ёсць рэчы, якія не даюць рэалізавацца такой магчымасці. І гэта непакоіць Чэхію.

АЛ: Я хацеў бы вярнуцца да тэмы беларускіх выбараў. Вацлаву Гаўлу належыць выказванне, якое зрабілася назвай ягонай кнігі — «Сіла бяссільных». Вы, Васіль Уладзіміравіч, каментуючы тэрарыстычную атаку на ЗША, сказалі пра «абмежаванасць дабра і ўсемагутнасць зла». Іншымі словамі, вы з Гаўлам маеце супрацьлеглыя погляды на гэтую праблему. Ці не падаецца вам, што той лік, якім закончылася XX стагоддзе, усё ж на карысць дабра і бяссільных? Двойчы пацярпелі паразу ва ўсясветных войнах агрэсары, якія пачыналі гэтыя войны. А пры канцы стагоддзя ў халоднай вайне пацярпела паразу і камуністычная імперыя зла. Ці не дае гэта падставаў для глабальнага аптымізму? Я

пытаюся пра гэта ў дзень, калі Амерыка толькі яшчэ разграбае руіны, пад якімі ляжаць ахвяры...

— Я думаю, што ўсё ж такі для глабальнага аптымізму час яшчэ не надышоў. Яшчэ рана радавацца з нагоды таго, што XX стагоддзе скончылася без вялікіх войнаў. Зло — яно перамяшчаецца, відаць, ва ўсясветнай сферы з аднаго полюсу на другі полюс. І калі выглядае, што яно пераможанае на адным полюсе, дык гэта не значыць, што сапраўды яно знікла. Яно існуе, і яно будзе існаваць, відаць, пакуль будзе існаваць чалавецтва. Яно перасоўваецца, яно прымае іншую форму, іншае аблічча. Вы вось глядзіце: скажам, безумоўны набытак нашай цывілізацыі, хрысціянскай цывілізацыі — гэта дэмакратыя. І як гэтую дэмакратыю навучыліся выкарыстоўваць зусім іншыя сілы, сілы антыдэмакратыі! Здабылі такую магчымасць апранацца ў мантыю дэмакратыі і праводзіць сваю антыдэмакратычную палітыку. А цяпер мы бачым, як з дэмакратычнага Захаду зло, дзе яно, можа быць, не знаходзіць ужо дастатковых сродкаў і спосабаў для сваіх справаў, яно перамясцілася на арабскі Усход, у «трэці свет». Але яно не знікла. І, я думаю, яно й не знікне, бо гэтае зло, як, дарэчы, і дабро — яно проста ў прыродзе чалавека.

АЛ: Упершыню ў часе выбарчай кампаніі прэзідэнта беларуская дэмакратычная апазіцыя паспрабавала выкарыстаць рэсурс наменклатуры, паспрабавала аб'яднацца і пайсці супраць рэжыму з прадстаўнікамі былога камуністычнага чыноўніцтва. Як вы ацэньваеце новую тактыку апазіцыі? Ці апраўданая была гэткая спроба?

— Я думаю, што гэтая спроба ў дадзеных гістарычных умовах была не тое што апраўданая, яна была адзіна магчымая. Таму што на каго ж яшчэ абаперціся апазіцыі? Нацыянальныя яе сілы аслабленыя, яны не могуць быць апірышчам для апазіцыі, для дэмакратычнай апазіцыі. Таму было б разумна ўзяць і

наменклатуру, пэўную яе частку, якую можна было б выкарыстаць для дэмакратычных, нацыянальных мэтаў. Але трэба мець на ўвазе, што Беларусь выпала з нармальнага, натуральнага гістарычнага еўрапейскага працэсу. Беларусь — гэта анамалія. І таму звычайныя меркі, якія сталі стандартамі для Еўрапейскай дэмакратыі, альбо нават для Еўрапейскай гісторыі, — яны не дзейнічаюць у Беларусі. Таму што хада беларускай гісторыі звыродлівая, і невядома, як яе вярнуць на натуральны шлях. Мне думаецца, што толькі ў сям'і еўрапейскіх народаў — будучыня Беларусі. Але вось менавіта шлях туды — цяжкі і амаль што немагчымы, ва ўсялякім разе, у агляднай будучыні.

СН: На сустрэчы з Гаўлам, кажучы пра вынікі выбараў у Беларусі, вы сказалі, што Лукашэнка апусціў грамадства яшчэ на пяць гадоў у стан агульнай дэпрэсіі. Ці ёсць нейкае выйсце з гэтага стану? Дэпрэсія — не самы лепшы стан для грамадства, якое жадае неяк развівацца. Для палітыкаў гэта наогул недапушчальны стан, бо тады няма дзеянняў, няма перспектывы. Што магло б даць выйсце з грамадскай дэпрэсіі?

— Выхад мог бы быць дасягнуты вось менавіта толькі працэсам выхаду. Калі б адбываліся нейкія дзеянні ў кірунку да выйсця. Але ў Беларусі так не атрымліваецца. Рэч у тым, што гэта толькі некаторым павярхоўным назіральнікам здаецца, што можна гістарычны працэс перапыніць і перачакаць нейкі час, а пасля — дагнаць. У прыродзе няма такой стабільнасці. Нават калі мы будзем мець перыяд застою, дык гэта не значыць, што беларуская гісторыя спынілася. Яна ў гэты час каціцца назад. Выйсце для яе — наперадзе, а яна каціцца назад. Таму інакш як самагубства я не магу гэта расцаніць.

АЛ: Цяжка казаць пра паводзіны выбарцаў ці ўжываць такія неакрэсленыя, не вельмі навуковыя тэрміны як «народ». Але можна казаць пра сегменты

грамадства. У інтэрв'ю нашаму радыё на раніцу пасля выбараў Анатоль Лябедзька назваў адну рэч, якая яго найбольш уразіла ў часе гэтых выбараў. Яго не здзівілі ні паводзіны Лукашэнкі, ні сілавых міністраў, ні людзей, якія падлічвалі галасы, але яго здзівілі паводзіны інтэлігенцыі. Рэктары ўніверсітэтаў, якія не далі студэнтам выявіць волі, фактычна ўдзельнічалі ў фальсіфікацыі гэтага галасавання. Яны проста не далі студэнтам галасаваць у той дзень. Роля і адказнасць інтэлігенцыі — што ад яе засталося ў Беларусі, на ваш погляд?

— Пра інтэлігенцыю шмат напісана і сказана, у тым ліку і пра беларускую інтэлігенцыю. Я думаю, што ў цяперашніх умовах нават няма падставаў ужываць гэты тэрмін. Калі ж казаць пра ВНУ, пра рэктараў нашых універсітэтаў, дык гэта парадокс — людзі не садзейнічаюць развіццю грамадства, не спрыяюць адукацыі, гэта проста «люди охранки». І ўся іх дзейнасць, ва ўсялякім разе, вельмі шмат каго з іх, скіраваная на ўмацаванне дыктатуры. Тое самае можна сказаць (хаця гэта і не тэма нашай размовы) пра праваслаўную царкву. У наш час вельмі многія інстытуцыі набылі адваротныя якасці. Яны змянілі «плюс» на «мінус». Яны з дабра (якім былі ў нашай гісторыі) пераўтварыліся ў зло. Хаця, грамадскасць гэтага не разумее, і гэта вельмі крыўдна.

СН: Пасля выбараў моладзь, якая вучыцца ва ўніверсітэтах, іншыя маладыя заяўляюць, што давучацца і потым з'едуць з «гэтай краіны». Ужо некалькі гадоў вялікі конкурс у Інстытут замежных моваў — і не таму, каб як ува ўсіх цывілізаваных краінах, ведаць замежныя мовы, а каб проста знайсці сабе месца ў той жа Амерыцы ці ў Еўропе. Мы пакуль што не можам казаць пра паток эміграцыі пасля выбараў, але можна меркаваць, што эміграцыя павялічыцца. Як вы ставіцеся да гэтага працэсу?

— Якраз у размове з Гаўлам закраналася і гэтая пра-

блема. Будзе масавы сыход з Беларусі на Захад — як у свой час адбываўся сыход інтэлектуалаў з Расіі ў Амерыку. Што ж, я лічу, што гэта ўвогуле іх права. І нельга патрабаваць ад моладзі, каб яна ахвяравала сваім жыццём ці, скажам, кар'ерай дзеля звыродлівых мэтаў рэжыму. Я яшчэ ў пачатку нашай беларускай дыктатуры звяртаўся з лістом да прэзідэнта Гаўла, прасіў яго прыгадаць традыцыі буржуазнай Чэхіі, рэспубліку Масарыка, калі шмат якія беларусы, асабліва з Заходняй Беларусі, ехалі сюды, у Чэхію, дзе знаходзілі адукацыю. Карлаў універсітэт стаў філіяй беларускай вышэйшай школы. І таму вельмі разумна і вельмі хораша робіць Чэхія, яе прэзідэнт, яе кіраўніцтва, калі дае прытулак і магчымасць набыць адукацыю нашай няшчаснай беларускай моладзі, лёс якой складаецца гэткім антычалавечым чынам на радзіме.

АЛ: Не толькі Чэхія, але і Польшча дае магчымасць беларускай моладзі вучыцца. Днямі ў інтэрв'ю выданню «Gazeta Wyborcza» Марэк Карп, дырэктар польскага Цэнтру ўсходніх даследаванняў, звязаў будучыню Беларусі менавіта з моладдзю, якая, з ягонага гледзішча, прынцыпова розніцца ад пакаленняў, выхаваных у СССР. Але вось калі яго запыталіся, што адбудзецца з беларускай культурай і мовай, ці ёсць шанец стрымаць русіфікацыю Беларусі, ён адказаў: «На гэты момант — ужо не. Калі б першым прэзідэнтам стаў Зянон Пазняк і ён меў бы грошы на школьніцтва, магчыма, і ўдалося б стрымаць русіфікацыю. Але і тое толькі ў тым выпадку, калі б Пазняк прымусіў людзей вывучаць беларускую мову, так, як Сталін прымусіў беларускіх сялянаў, якія валодалі толькі беларускай мовай, пасылаць іх на вучобу ў расійскамоўныя школы. Але цяпер ніводзін урад у Мінску не пойдзе на прымусовую беларусізацыю. Беларусам прасцей быць у абшарах расійскай мовы, мастацкай ці тэхнічнай літаратуры, чым ствараць усё ад пачатку да канца». Што вы можаце сказаць з нагоды такой ацэнкі?

— Для мяне (ды мяркую, што не толькі для мяне, а і для многіх беларусаў) абсалютна выразнай робіцца адна аксіёма. Яна заключаецца ў тым, што моўная праблема беларусаў можа быць вырашаная толькі ва ўмовах суверэнітэту дзяржавы. Калі будзе ў нас дзяржава — не трэба будзе ніякай прымусовасці. Уся культура сама пяройдзе на беларускую мову. Тое самае і моладзь — гэта ўсё пакладзецца ў абсалютна натуральнае рэчышча гістарычнага развіцця. Мова ў суверэннай дзяржаве будзе запатрабаваная — яе не трэба будзе навязваць, яна будзе патрэбная ўсім, патрэбная нацыі. А калі ж гэтага не будзе, калі Беларусь стане Паўночна-Заходнім краем Расійскай імперыі, дык я думаю, што менавіта ў гэты час беларуская мова скане канчаткова. Кажуць, што праз стагоддзі яна захавалася; гэта праўда, але раней быў генератар нацыянальнай мовы — сялянства, якое карысталася сваёй нацыянальнай мовай. Цяпер сялянства знікла, у Беларусі няма сялянства. Нацыянальная інтэлігенцыя таксама знікае. Ну, а горад заўсёды быў носьбітам імперскай мовы. Імперскай мовай у нас з'яўляецца расійская мова.

«Курапаты навек у гісторыі Беларусі»

13 кастрычніка 2001

Пазняк — Шмыгалёў — Мазай — Шаранговіч — Тарнаўскі — Восіпава

Ужо 13 гадоў — пасля публікацыі артыкула Зянона Пазняка і Яўгена Шмыгалёва «Курапаты — дарога смерці» ў газеце «Літаратура і мастацтва» з прадмовай Быкава — ідзе барацьба за Курапаты. Я пазваніў у Франкфурт-на-Майне і папрасіў аўтара прадмовы згадаць, што яго тады ўразіла найбольш у старонках рукапісу, якія перадаў яму Пазняк.

— Канечне, уразіла не тое, што ў той час — 1930-я гады — адбываліся рэпрэсіі й вынішчэнне людзей, бо гэта было агульнавядома. Я якраз у той час на ўласную ініцыятыву займаўся рэабілітацыяй шмат якіх рэпрэсаваных пісьменнікаў, дзеячоў культуры, меў справу з Вярхоўным Саветам. Усё гэта было вядома. Невядома было толькі тое (і гэта было адкрыццём Пазняка і Шмыгалёва), што ў такіх маштабах рэпрэсіі, па сутнасці — вынішчэнне, адбывалася ў ваколіцах Мінска, што ўсё гэта пахавана зусім блізка, за кальцавой дарогай. Вось гэтага ніхто не ведаў. І вось праз некалькі дзесяцігоддзяў тое ўпершыню адкрылася, стала вядома грамадскасці.

— Васіль Уладзіміравіч, неўзабаве пасля публікацыі была створаная дзяржаўная камісія ў справе Курапатаў, і ў яе складзе былі прадстаўнікі тагачаснага кіраўніцтва Беларусі, у першую чаргу партыйнага кіраўніцтва Беларусі, але таксама і ўрадавага. Былі ў яе складзе і вы. Скажыце, як прадстаўнікі тагачаснай наменклатуры ўспрымалі сваю працу ў камісіі?

— Старшынёй камісіі, наколькі я памятаю, была спадарыня Мазай. Яна тады была віцэ-старшынёй урада. Адносіны былі ўвогуле насцярожаныя, бо ўсё ж розныя людзі і па-рознаму да гэтага адносіліся. Я памятаю, што ў гэтую камісію ўваходзілі і генпракурор Тарнаўскі, і таксама старшыня КГБ. Памятаю, аднойчы мы засядалі нават у памяшканні КГБ, у кабінеце менавіта старшыні КГБ, які нам даказваў, што дакументаў ніякіх няма, усё знішчана, і таму нічога, што прасвятліла б тыя факты, знайсці немагчыма. Тым не менш, большасць камісіі тады прыняла рашэнне пачаць раскопкі, якія і былі распачатыя пад кіраўніцтвам археолага (як тады гаварылі) Зянона Пазняка.

— Неўзабаве пасля таго, як праўда пра Курапаты была пацверджаная, была створаная камісія ў справе ўвекавечання памяці ахвяраў рэпрэсіяў, і вы таксама

бралі ўдзел у той камісіі. Маё пытанне такое — чаму не ўдалося паставіць помніка ў Курапатах?

— Вельмі проста. Па-першае, мяняўся час. Пасля першага вялікага спалоху камуністы апамяталіся і зразумелі, што яны не толькі могуць захавацца, але і ўзяць рэванш. Сапраўды, тады была створаная камісія пераважна з дзеячоў мастацтва. Яе ўзначальваў мастак Васіль Шаранговіч. У якасці прапановы было прадстаўлена ці не 15 праектаў помніка, якія разглядаліся, абмяркоўваліся. Яны былі розныя па мастацкіх якасцях, але нешта там адабраць можна было. Аднак жа я вельмі хутка зразумеў, што гэты помнік з удзелам прынамсі гэтай камісіі пастаўлены не будзе. Таму што сама камісія, і асабліва яе старшыня — хоць ён аб гэтым не гаварыў — адчулі на сабе прэсінг партыйнага кіраўніцтва, якое сабатавала гэтае ўвекавечанне. Для гэтага выкарыстоўваліся розныя сродкі. Найперш сцвярджалася, што мастацкія якасці праектаў недасканалыя, што трэба ўдасканальваць, перарабляць, трэба, маўляў, адкласці на наступны раз, прычым гэтыя адкладанні рабіліся ўсё больш доўгімі. І ўрэшце ўсё і пайшло як вада ў пясок.

— *Хто вінаваты ў тым, што сёння робіцца з Курапатамі?*

— Найперш, канечне, вінаватая ўлада. Таму што ўлада па сутнасці сваёй была камуністычная з самага пачатку адкрыцця Курапатаў і працягвае цяпер быць — яна не можа пайсці на прызнанне злачынстваў камуністычнай улады ў 1930-я гады. І гэта нягледзячы на тое, што прадстаўнікі той улады, якія былі ў камісіі афіцыйна, пацвердзілі факт гэтага ўдзелу ў вынішчэнні людзей. Вядома, напрыклад, што генеральны пракурор Беларусі Тарнаўскі са следчымі выдаў у Маскве кніжку пра Курапаты, дзе вельмі дакладна, выкарыстоўваючы вялізны фактычны матэрыял, у тым ліку і вынікі раскопак, і сведчанні сведкаў (нават тых сведкаў, якія ўдзельнічалі ў расстрэлах —

былі і такія!) — гэта ўсё там прыводзілася, — паказаў праўду пра Курапаты. Ну, і пасля ўлады зрабілі выгляд, што нічога гэтага няма, пачалі аспрэчваць сам факт адкрыцця гэтага злачынства. Тады стала зразумела, што яны не хочуць прызнаць, прынамсі, узяць на сябе адказнасць, бо прыйшлося б адказваць, калі не персанальна, дык камуністычнай партыі, якая тады кіравала, а таксама органам дзяржаўнай бяспекі — яны адчувалі адказнасць за свой удзел у гэтым генацыдзе. Таму яны не маглі пагадзіцца, каб прызнаць гэта ўсё. Я ведаю, што тады некаторыя з сяброў гэтай камісіі выйшлі афіцыйна са складу камісіі, надрукавалі свае асобныя меркаванні, як напрыклад «гераіня» беларускага народу Восіпава, якая першая пачала гуляць у інтарэсах органаў бяспекі 1930-х гадоў і цяперашніх. Ну і некаторыя іншыя... І вось пачалі ствараць новыя камісіі, ініцыяваць новыя раскопкі... Гэта было зроблена для таго, каб праўду пра Курапаты схаваць назаўсёды. Ну а цяпер, як бачым, яе канчаткова закопваюць пад асфальт.

— Васіль Уладзіміравіч, нас не можа здзівіць пазіцыя беларускіх уладаў — ні мінулых, камуністычных, ні цяперашніх іх спадкаемцаў... Але вось пазіцыя грамадскасці — ці ёсць падставы для папрокаў на адрас беларускай грамадскасці?

— Ну, грамадскасць можна папракаць, канечне. Але гэтыя папрокі, як заўсёды, будуць павісаць у паветры. Бо што такое грамадскасць? Гэта нешта вельмі няпэўнае... Апроч таго, тут справа яшчэ ў адным моманце, а менавіта ў адносінах грамадскасці да Беларускага Народнага Фронту і, у прыватнасці, да яго лідэра Зянона Пазняка. Паколькі менавіта ён быў ініцыятарам адкрыцця Курапатаў, то яго праціўнікі і палітычныя апаненты не маглі пагадзіцца на яго авангардную ролю ў гэтай справе. Магчыма, яны хацелі самі ўдзельнічаць у гэтым, або наадварот — замаўчаць.

— Што можа азначаць для беларускай нацыі страта Курапатаў?

— У маральным сэнсе страты не будзе. Таму што незалежна ад таго, ці будзе ў Курапатах пампезны ці шыкоўны мемарыял, ці яны будуць закатаныя пад асфальт, усё ж праўда ўжо выйшла з падзямелля, яна жыве, і ў гісторыі Беларусі яна ўжо прапісаная навек. Але было б вельмі добра, каб гэтая праўда знайшла нейкае матэрыяльнае ўвасабленне, каб людзі бачылі нейкі знак, сымбаль таго, што там адбывалася ў 1930-я гады, і задавалі сабе пытанне — хто вінаваты? Але, відаць, гэтага не будзе, і ў тым страта для грамадства. Але для гісторыі Беларусі яны знойдзеныя і ўпісаныя ў яе, я думаю, навек.

«Я хачу напісаць хоць бы пра ўласны вопыт»

3 студзеня 2002

Мемуары — фальсіфікат — Грамыка — Стучэнка — Анікейчык — Ушчапоўскі — Кіт — свае ўспаміны

— Васіль Уладзіміравіч, падчас сустрэчаў з чытачамі, падчас інтэрв'ю з журналістамі вы заўжды адмаўляліся ад напісання сваіх мемуараў, заўсёды даволі неахвотна на гэтую тэму гаварылі. Што ў гэтым жанры вас не задавальняе, што вы думаеце пра гэты жанр у беларускай літаратуры?

— Я даволі высокай думкі пра гэты жанр. Асабліва ў наш час гэты жанр літаратуры зрабіўся самы папулярны і самы распаўсюджаны: друкуюць мемуары і выдатных людзей, і мастакоў, і літаратараў, і не толькі. Гэтая тэндэнцыя была заўважная ў савецкай літаратуры

даўно. Памятаеце, колькі пасля вайны выходзіла мемуараў военачальнікаў, генералаў, маршалаў? Іх мемуары пісалі вайсковыя журналісты. Гэта значыць, пісалі за іх брыгады спецыялістаў ад літаратуры, ад журналістыкі — і там, канечне, апроч казёншчыны, цяжка было што-небудзь знайсці. У тым ліку ў такіх аўтараў, як, скажам, Жукаў або нават Грамыка. Я некалі перачытаў два тамы мемуараў Грамыкі, якія адносяцца да 1930-х гадоў. І што вы думаеце — там я не знайшоў ніводнага слова пра тое, што адбывалася ў краіне: пра гэтыя рэпрэсіі, пра пасадкі — нічога гэтага няма, вось такія былі мемуары. Вядома, гэта не мемуары, не літаратура.

— А што гэта? Як бы вы вызначылі гэты феномен: што, якая задача і мэты?

— Гэта фальсіфікацыя гісторыі. Інакш да гэтага ставіцца нельга. Менавіта фальсіфікат, які выдаецца, як у таго Оруэла, каб заднім числом выправіць былое, выправіць гісторыю.

— Гэтыя людзі, той жа Грамыка ці Жукаў — яны выконвалі нейкую ідэалагічную звышзадачу? Ці яны проста нічога сабой не ўяўлялі і не маглі гэтага запомніць? Якая тут роля індывідуальнасці? Гэта ж індывідуальная справа — мемуары, ці не так?

— Гэтак здаецца, і ўвогуле павінна быць у ідэале, што мемуары — індывідуальная справа. Але ў той час, пры савецкай уладзе, у савецкай краіне, відаць, улада не разглядала мемуарыстыкі як індывідуальнай, прыватнай справы. Гэта была справа калектыўная, дзяржаўная, і гэта відаць хоць бы з таго, як выдавецтвы да іх ставіліся, як іх рэдагавалі, як выпраўлялі ў свет. Я чытаў мемуары многіх военачальнікаў, і калі я параўноўваў свой уласны вопыт, я бачыў, што там столькі няпраўды — за выключэннем, можа, аднаго генэрала Стучэнкі, яго ўспаміны я прачытаў і знайшоў там шмат праўды пра вайну, але і сам Сту-

чэнка, і яго мемуары некуды сышлі — незаўважныя ні ў літаратуры, ні ў нашай гісторыі.

— Васіль Уладзіміравіч, вядома з гісторыі літаратуры, што дакладныя прыватныя ўспаміны становяцца вельмі часта грунтам для стварэння літаратурных твораў. Класічны прыклад — «Вайна і мір» Талстога, які ў значнай ступені пабудаваны на дзённікавых мемуарных запісах ягоных сваякоў ды іншых удзельнікаў вайны 1812 года. Вы не ўдзельнічалі ў партызанскім руху ў Беларусі. Ці карысталіся вы велізарнай партызанскай мемуарнай літаратурай, якая выдавалася ў Беларусі дзяржаўнымі выдавецтвамі? Што вы пра гэтую літаратуру, пра гэтыя ўспаміны думаеце?

— Так, я што-нішто чытаў з партызанскай мемуарыстыкі, але я скажу — з яе я амаль нічым не пакарыстаўся, абсалютна. Таму што мяне ўсе гэтыя аператыўныя справаздачы военачальнікаў партызанскіх не цікавілі. Мяне цікавіла зусім іншае — галоўным чынам гэта псіхалогія вайны, таго часу, псіхалогія партызанкі. А вось гэтага якраз не было. Некаторыя дэталі, падрабязнасці, якіх я не ведаў з уласнага вопыту, я браў дзе было магчыма, з нагоды: з размоваў з некаторымі партызанамі, радавымі найбольш, з якімі я спатыкаўся і ў сябе на радзіме на Вушаччыне, і на Гарадзеншчыне. Я ўбачыў, што партызанская вайна ў іх зусім не такая, як афіцыйна. Яскравы прыклад — я прывяду старонку вушацкага прарыву, з якога зрабілі вялікую перамогу ў партызанцы ў Вялікай Айчыннай вайне.

— І там жа ж помнік стаіць, «Прарыў?»

— Помнік грандыёзны, дарэчы, даволі бяздарны, яго зрабіў беларускі скульптар Анатоль Анікейчык. А я ведаю, як гэта ўсё там адбылося, я сам з тых мясцінаў. І калі я туды прыязджаў, мне паказвалі, мне расказваў не адзін чалавек, а многія. Расказвалі, як усё гэта адбылося, які гэта быў жахлівы разгром. Дык вось, як раз-

гром — ён абсалютна закрэслены, гэта яшчэ невядома, застаўся толькі трыумф прарыву, якога не было.

— Васіль Уладзіміравіч, я разумею, што тыя мемуары не адпавядаюць крытэру праўды, але крытэры праўды і дакладнасці можна прыкласці й да навуковых даследаванняў. Што ў жанры мемуараў родніць яго з літаратурнай з'явай, па-вашаму?

— Усё ж такі для таго, каб напісаць добрыя мемуары, трэба мець аўтару нейкі літаратурны дар. Я не скажу, што талент, — таленту, мажа, і не трэба вялікага. Я магу прывесці адзін прыклад: недзе ў 1960-я гады, калі я жыў у Горадні, я пазнаёміўся з адным ветэранам — Іванам Ушчапоўскім. Гэта ветэран вайны, артылерыст, які пражыў сваю вайну ў Падмаскоўі, якраз у гэтых мясцінах, дзе адбываліся жахлівыя баі пасля маскоўскага наступлення ў 1942 годзе. Гэта таксама разгром некалькіх савецкіх арміяў. І вось ён усё гэта апісаў, прычым ён, канечне, не валодаў літаратурнай мовай, але ён, па-першае, памятаў усё гэта ў драбніцах і не адышоўся ад сваёй памяці, ад праўды. Ён апісаў усё падрабязна і вельмі многа, гэта быў фаліянт рукапісны больш за тысячу старонак. Я хацеў яго надрукаваць, для гэтага я зрабіў яму літаратурны запіс, я сядзеў цэлую зіму і пісаў усё, нічога не папраўляючы з фактычнага боку, але проста апрацаваў у літаратурным сэнсе. І пасля я, канечне, спрабаваў яго надрукаваць у Маскве, а таксама ў Мінску. З гэтага нічога не атрымалася — так давялося адмовіцца ад гэтага твора, а гэта сапраўды быў бы літаратурны твор, бо гэта была праўда, трагічная праўда вайны, якая не так часта з'яўлялася ў літаратуры мастацкай і мемуарнай таго часу.

— Выходзіць, мемуары сапраўды павінны быць літаратурай. Мяне вельмі ўразіла, што вы сказалі — вы аддалі частку свайго жыцця на перапісванне нечых успамінаў. Чаму вы заняліся гэтай справай, ці не было гэта марнаваннем вашага літаратурнага часу?

— Можа быць — так, але мне проста было шкада, што марна прападае такая вельмі значная праўда жыцця. Я ведаў, што калі я гэтага не зраблю, або яшчэ хто не зробіць, то гэта ўсё і прападзе. Тым самым проста сыдзе ў нябыт кавалак народнай гісторыі. Мне было гэтага шкада, і я, канечне, без усялякай карысці, без усялякай дамоўленасці на якую-небудзь плату ўзяўся, проста са спартыўнага інтарэсу, як кажуць. З гэтага мала што атрымалася. І цяпер я ўзяўся за ўспаміны Барыса Кіта. Я сам яму прапанаваў зрабіць такія ўспаміны, я запісаў іх на магнітафон, пасля ішла мая праца — вывядзенне на паперу. Як вядома, пра Кіта напісана ўжо некалькі кніжак, у тым ліку і на беларускай мове, і ў Беларусі яны выдадзеныя. Але ўсё ж быў вельмі важны яго суб'ектыўны погляд на многія рэчы. І каб найбольш наблізіцца да гэтай ісціны яго жыцця, я падумаў, што патрэбна, каб загучаў яго голас — менавіта з яго інтанацыямі, з яго ацэнкамі, асабліва што датычыць іншых людзей, гістарычных постацяў, якія не знайшлі справядлівай ацэнкі ў гісторыі Беларусі, у мінулым Беларусі. А Кіт быў апошні або ёсць апошнім, хто можа засведчыць праўду на гэты конт. І вось, калі вы чыталі яго ўспаміны, там ёсць шмат персанажаў, і ацэнка, якая даецца ім, яна абсалютна іншая, чым ужо ўсталяваная ў беларускай нацыянальнай гісторыі.

— *Ці працуеце вы над аўтарскімі мемуарамі, над сваім цэласным поглядам на ХХ стагоддзе?*

— Калі ўжо зачапілася гэтае, я мушу прадоўжыць, наколькі гэта мне будзе дадзена. І я хачу напісаць, можа быць, не пра ўсё стагоддзе, не пра ўсё жыццё, а хоць бы пра ўласны вопыт пры канцы ХХ стагоддзя.

Перапіска

Пасылаю новую аповесць — не ведаю, што атрымалася — марнасці хапае ўсюды — літаратура дажывае апошнія дні — аддаю перавагу класічнай форме — трэба перажываць усё, што наканавана — адзіна важны змест — але цяпер і змест страчвае сэнс — працую нерэгулярна, калі нахлыне — чытач страціў густ — мусіць, я ўжо надакучыў — можа, гэта і не тое, што трэба — абяцаю новы, цікавейшы твор — гляджу ў вакно і чакаю лістоў

Манна нябесная

Мой адрас на канвертах Быкаў пісаў на чатырох мовах адразу. Назву сталіцы Чэхіі — па-ангельску, «Prague», назву вуліцы — па-нямецку, «Winogradska», назву ўстановы — лацінкай, «Radio Liberti», маё прозвішча — па-чэшску, «Lukašuk». Старанна выпісаныя разборлівыя літары меліся палегчыць працу еўрапейскіх паштароў і, сапраўды, ягоныя лісты, нягледзячы на полілінгвізм, заўсёды знаходзілі адрасата.

Нашая перапіска пачалася летам 1998 года пасля ад'езду Васіля Уладзіміравіча і Ірыны Міхайлаўны ў Фінляндыю. Ужо пяць гадоў перад тым я жыў за мяжой, спачатку ў Мюнхене, пасля ў Празе, і рэгулярна пасылаў Быкавым калядныя віншаванні, паштоўкі да дня нараджэння, мы гаварылі па тэлефоне, запісвалі інтэрв'ю. Калі я бываў у Мінску, заўсёды заходзіў у іх гасцінную хату, В.У. бываў у Празе, і частата і рэгулярнасць гэтых кантактаў выключала неабходнасць ліставання.

Пасля пераезду ў Швецыю, а затым у Фінляндыю паходы на пошту для Быкавых сталі часткай жыцця. Быкаў не карыстаўся E-Mail, ягонае знаёмства з інтэрнэтам было яшчэ наперадзе, лісты сталі асноўным спосабам падтрымання сувязі з сябрамі, часопісамі, выдавецтвамі, калегамі ў ПЭН-цэнтры, лідэрамі народнага фронту, і нават формай

літаратурнай працы, — кніга Рыгора Барадуліна так і называецца «Лісты ў Фінляндыю з Мінску і з Вушачы».

Біблійная туга раптам выслізне з адкрытага канверта: «Лісты цяпер для мяне – манна нябесная», і непасрэднае, як выдых, прызнанне: «Гляджу ў вакно і чакаю лістоў».

У чэрвені 1998 я пазваніў у Хельсінкі і зрабіў інтэрв'ю з нагоды дня нараджэння В.У., а таксама прасіў прысылаць новыя творы.
У той час мы шукалі сваё аблічча для перадачы «Чытальная заля» — чытанне літаратурных твораў ёсць класікай жанру для кароткахвалёвага радыё. Але што, чаму, калі, як чытаць — на гэтыя пытанні пры ўсёй іх прастаце нялёгка знайсці адказ. Урэшце, пасля некалькіх спробаў і дыскусіяў мы пастанавілі спыніцца на арыгінальных творах дакументальнага (мемуарнага) жанру, — фактычна, замаўляць будучым аўтарам пісаць свае ўспаміны. Мастацкія творы збольшага мелі шанец дайсці да чытача і без нас, праз дзяржаўныя і незалежныя часопісы і выдавецтвы, а бесцэнзурная дакументалістыка, апроч таго, найпрост адпавядала статутным задачам вяшчання — свабоднаму распаўсюду інфармацыі і ідэяў.

Але Быкаў быў выключэннем.

Не толькі з прычыны таго, што яго не друкавалі ў Беларусі. Перадусім — з прычыны ягонага пісьменніцкага і чалавечага маштабу. Да 2003 года беларусы мелі тое, што з еўрапейскіх народаў мелі толькі чэхі — бясспрэчны маральны аўтарытэт нацыі.

У жніўні 1998 пошта прынесла бандэроль з рукапісам, да якога быў далучаны ліст.

13 жніўня 1998.

Саша, дарагі дружа,

Пасылаю новую аповесць, якую толькі што скончыў. Не ведаю, што атрымалася — тое заўжды даведваесся толькі пасля. Зноў жа надрукаваў на машынцы і на наркомаўскай граматыцы, бо ўсё ж галоўная надзея на друкаванне — Мінск. Хаця можа так стацца, што марная надзея. Але марнасці цяпер хапае ўсюды, так што гэтая — не самая вялікая.

Паглядзіце, што там можна зрабіць з яе на «Свабодзе».

Казку, пра якую я гаварыў па тэлефоне, дашлю крышку пазней.

Я тут жыву добра, спакойна, (нават аж залішне спакойна), слухаю «Свабоду» — галоўную крыніцу маёй інфармацыі пра радзіму. Выдатна выступае Сяргей* з Ню Ёрку, — правільна, глыбока, разумна...

З прывітаннем
Васіль.

P.S. Калі што — тэлефануйце. Мой тэл. 341-23-12.

Прыкладна палова лістоў ад В.У., якія я захоўваю, — роўныя аркушы, без згібаў на тры ці чатыры разы, як звычайна робяць, каб укласці ў канверт. Гэта лісты, якія прыходзілі разам з новым рукапісам у вялікай бандэролі памерам А4. Амаль усе свае творы пасля ад'езду з Беларусі Быкаў дасылаў на нашыя просьбы ў Прагу.

* Журналіст Сяргей Навумчык, дэпутат Вярхоўнага Савета 12 скл., ад 1996 у палітычнай эміграцыі.

16 верасня 1998.

Добры дзень, Саша!

Тут я дапоўніў аповесць новым раздзелам — 8 старонак — якія дасылаю. Вельмі прашу, калі няпозна:

Выняць з кампутарнага тэксту маю 19 старонку

Замест яе ўставіць 8 старонак.

І гэта — усё.

Ня ведаю, як быць з «Нашай Нівай». Калі кампутарны мой тэкст ужо ў Мінску, дык прыдзецца мне дадатак слаць туды. Але калі яшчэ не, — тады я папрашу, каб і ў той тэкст уклясці гэтыя 8 старонак.

Чытанне слухаю. Усё добра. Дзякуй чытачам — разам з маім прывітаннем.

Удачы Вам.

Ваш Васіль Быкаў.

Аповесць, пра якую піша Быкаў, «Воўчыная яма», была першай, напісанай на тарашкевіцы. І першым з быкаўскіх твораў, цалкам набраных на кампутары. У 75 гадоў В.У. узяўся асвойваць таямніцы аперацыйных сістэмаў лэптопа і праграмы Word, і гэта ашаламляла. Рэдактар «Нашай Нівы» Сяргей Дубавец яшчэ больш быў уражаны быкаўскай тарашкевіцай. «НН» надрукавала аповесць з устаўкамі. Мы ў Празе чыталі аповесць у эфіры, звычайна на некалькі галасоў. Часцей за ўсё агучвалі аўтарскі тэкст Алена Ціхановіч і Сяржук Сокалаў-Воюш, В.У. любіў іх галасы, заўсёды перадаваў ім свае падзякі*.

Якраз тады заканчвалася праца над маёй кніжкай дакументальнай прозы, якая мелася выйсці ў Вільні ў

* У аўтографе на кнізе «Пахаджане» для Алены Ціхановіч у верасні 2001 В.У. пісаў «з удзячнасьцю да яе салаўінага голасу, які гучыць у гэтай кніжцы».

заснаванай Сяргем Дубаўцом серыі «Вострая Брама». Я вагаўся наконт назвы і пытаўся ў Быкава парады. У ліст у Хельсінкі таксама паклаў паперы на ангельскай мове аб заключэнні аўтарскай дамовы.

Кастрычнік 1998.

Дарагі Саша,

паперы падпісаў і высылаю, хаця мала што з іх зразумеў. Але — давяраю Вам. Што ж да кніжкі, дык даўно пара, хаця зноў жа, — пара для таго — не самая лепшая. Здаецца, літаратура ўвогуле дажывае апошнія гады і не пяройдзе рубеж стагоддзяў. Пяройдуць іншыя мастацтвы, што ўвальюцца ў магутны, мутны і смярдзючы паток маскульту. Ну, але гэта — у якасці NB.

Назва — даволі складаная праблема, якая паўстае перад кожным аўтарам. Здаецца, яна ў адваротнай залежнасці ад якасці твора. Чаму так? — не ведаю. Але дужа распаўсюджаная такая сітуацыя, калі ў добрых твораў — кепская назва. І наадварот. Што ж да мяне, дык я аддаю перавагу класічнай форме: найлепшая назва тая, якая ўвасабляецца ў адным-двух словах. Але тое цяпер састарэла. У модзе — мадэрновыя назвы, сэнс якіх так зашыфраваны, што ніхто, апроч аўтара, не зразумее. Або надта прэтэнцыёзныя, што сведчаць ужо не пра твор, а пра характар аўтара.

Жадаю, Вам, Саша, удачы ў сямейных клопатах. Як кажуць: Дай Божа!

Прывітанне мілым чытачам «Ямы».

З прывітаннем
Васіль Быкаў.

«Ваўчыная яма», у цэнтры якой самотныя лёсы людзей, закінутых у Чарнобыльскую зону, зацікавіла таксама Расійскую службу Радыё Свабода. Вядучы літаратурнай праграмы «Экслибрис» Сяргей Юр'енен быў даўнім прыхільнікам Быкава. У 1965 годзе ён, тады дзесяцікляснік 2-й сярэдняй школы Мінска, з дапамогай дырэктара сваёй школы паэта Ляпёшкіна патрапіў на з'езд пісьменнікаў і пачуў выступ Быкава, які потым распаўсюджваўся ў самвыдаце. У школе тады выкладалі курс стэнаграфіі, і малады чалавек шмат што сабе запісаў. Калі Юр'енен эміграваў у канцы 70-х, з-пад яго пяра выйшла шмат артыкулаў і цёплых згадак пра Быкава ў эміграцыйных літаратурных часопісах. Сяргей прачытаў аповесць, прыйшоў да мяне ў кабінет і сказаў, што ёй будзе прысвечана гадзіна эфіру ў «Экслибрисе».

Ён здзівіў мяне сваім вызначэннем галоўнага героя «Ямы» — на думку Юр'енена, ім была беларуская прырода. Жывапіс Тургенева ў аповесцях Быкава спалучаўся з псіхалагізмам прыроды Хэмінгуя часоў «Старога і мора» — беларускі лес, зіма, мокрыя галіны фізічна адчувальныя і жывыя, чалавек толькі частка гэтай таямнічай сілы.

Я пазваніў у Хельсінкі, Быкаў не быў супраць, неўзабаве фрагменты «Ваўчынай ямы» ў аўтарскім перакладзе прагучалі па-расійску.

Ірына Міхайлаўна, разбіраючы быкаўскі паштовы архіў, сярод сотняў адрасаваных В.У. лістоў знайшла стос маіх. Некаторыя ў скароце змяшчаюцца тут, каб лепш зразумець ягоныя ўласныя допісы.

11 лістапада 1998.

Прывітанне, Ірына Міхайлаўна, Васіль Уладзіміравіч,

Спадзяюся, у вас усё ў парадку, як і належыць быць у Фінляндыі. Хаця ўсякае бывае.

Беларускія навіны вы, калі чуваць радыё, ведаеце; у нас у карпункце пабывалі «госці» ў пагонах, пачынаецца нейкае следства. Будуць перашкаджаць, ну ды чаго іншага трэба было спадзявацца. Мы да гэтага арганізацыйна гатовыя, наколькі гэта магчыма.

Думаем над пераменамі ў праграме, дамагаемся, каб нас рэтраслявалі з Літвы, Польшчы, Украіны, але там не надта хочуць. І сварыцца з Лукашэнкам не хочуць, бо ўсім патрэбныя памежныя пагадненні — так ён трымае Кучму, без такога пагаднення Ўкраіна не можна ўступаць у Эўразвяз. Ну, і з ахвотай, як Адамкус літоўскі, яны выступаюць у ролі пасярэднікаў, зарабляючы ачкі на Захадзе. Ды і фон такі ім выгадны.

Тут у Празе скандал з прычыны таго, што мы пачалі вяшчанне на Іран і Ірак — Тэгеран адклікаў пасла, газэты пішуць пра тэрарыстаў, на радыё ўзмацнілі ахову. Што яшчэ — пасылаю Вам часопіс «Transition» (Пераходны пэрыяд), з артыкулам пра «Сцяну» і Вас. Ян Максімюк* казаў, што зараз «Сцяну» перакладаюць на польскую; таксама, здаецца, праявілі цікавасць у Амерыцы.

Прачытаў нейкія дзіўнаватыя нататкі старога Адамчыка пра Твардоўскага: намякае, што той быў гомасексуаліст і папракае Салжаніцына ў «зласлівым слове». Дарэчы, гэты нумар прыкла-

---

* Перакладчык на беларускую, супрацоўнік Радыё Свабода.

даю. У Салжаніцына выйшла новая кніга, «Россия в обвале», тыраж 5000.

Спадзяюся, Сяргей Дубавец ужо пераслаў Вам «НН»*, як абяцаў мне. Тым часам перадаю Вам найлепшыя пажаданні і прывітанні ад Беларускай службы.»

Зборнік «Сцяна» выпускаў рэдактар «Нашай нівы» Сяргей Дубавец, гэта была першая кніга Быкава пасля паўзы ў некалькі гадоў — дзяржаўныя выдавецтвы спынілі друкаванне яго твораў. Была абвешчана падпіска на будучую кнігу народнага пісьменніка, якую выдавец хацеў зрабіць «народнай кнігай» — выдаць на сабраныя грамадой грошы.

У Празе, напрыклад, адзін з самых прыгожых будынкаў, тэатр оперы і балета на беразе Влтавы, называецца «Narodni divadlo» — нацыянальны тэатар, бо грошы на яго збірала ўся нацыя. Праз «Нашу ніву» ў Беларусі ўдалося сабраць сродкаў на паўтары тысячы асобнікаў. Выданне атрымала розгалас, і мяне папрасілі напісаць пра кнігу і аўтара ў часопіс «Transition». Калі часопіс выйшаў, паслаў у Хельсінкі пару экзэмпляраў, а таксама выразку з «ЛІМа» з публікацыяй беларускага празаіка Уладзіміра Адамчыка. Быкаў адразу сеў пісаць адказ.

18 лістапада 1998.

Дарагі Аляксандр Міхайлавіч,

Атрымаў ваш ліст ад 11 лістапада, вялікі дзякуй за ўвагу і навіны. Лісты цяпер для мяне — манна нябесная, чакаю кожнага дня і радуюся, атрымаўшы. Відаць, тут мае месца банальная хвароба — насталь-

* Газета «Наша Ніва».

гія, якой рэдка каму на чужыне ўдавалася пазбегнуць. А зрэшты, нашто і пазбягаць? Трэба перажываць усё, што наканавана лёсам. Ужо хоць бы таму, што тое не ад цябе залежыць.

Дзякуй за часопіс таксама. Не надта разабраў, што там Вы пра мяне напісалі, але, спадзяюся, зрабілі тое няблага. Не так як Адамчык пра Аляксандра Трыфанавіча Твардоўскага*, а яшчэ раней і куды больш з’едліва — пра Бажка і Брыля. Бажку так і трэба, чалавек гэты паскудны ва ўсіх адносінах, а вось Брылю будзе дужа пакутна. Хоць у тым яго жыццёвым эпізодзе, на мой пагляд, ніякай крамолы, ды ўсё ж… з ягоным самалюбствам гэта будзе амаль катастрофа.

Ну і Чэсь! Таленавіты пісьменнік, але з пароды тых, якія, паводле расійскага выслоўя «раді красного словца не пожалеют і отца». Што ж датычыць Твардоўскага, дык гэта ўжо не толькі неэтычна. Гэта палітычна падслепавата, бо Чэсь не ведаў Твардоўскага, не знаёмы з той атмасферай, у якой жыў гэты чалавек. Але ж ён не надрукаваў Чэсеў раман і, мабыць, таго факта раманіст не мог даравацъ яму. Хаця наконт Салжаніцына** Чэсь мае рацыю. Усё ж не трэба было Салжаніцыну пляваць яшчэ ў свежую магілу Твардоўскага.

Я ведаю, той надта перажываў за лёс будучага набеліста, іншая справа, што не мог усё для яго зрабіць. Зрэшты, пра іхныя адносіны ёсць шмат сведчанняў Кандратовіча, Лакшына ды іншых, якім можна болей верыць, чым наскокам аднаго мінчука, які, калі і бачыў Твардоўскага, дык толькі ў прэзідыумах пісьменніцкіх пленумаў. А піша пра калідоры ЦК і яго з дрыготкай цыгарэткай. Зда-

* Аляксандр Трыфанавіч Твардоўскі, рэдактар часопіса «Новый мир», дзе друкаваўся Быкаў і Салжаніцын.

** Аляксандр Салжаніцын.

ецца, у той час Адамчык быў яшчэ беспартыйны, выключаны з БГУ. Гэта пасля ён стаў парторгам СП БССР.

Наконт удасканалення трансляцыі Беларускай службы Радыё Свабода даўно і надта трэба паклапаціцца, бо не чуваць. Не чуваць было ў Беларусі, кепска чутно і тут, у фінах. Затое і там і тут выдатна чуваць украінская служба — у чым справа? Ці ў вас і ва ўкраінцаў на «Свабодзе» розныя тэхнічныя ўмовы? Тое я шмат год не магу зразумець. А цяпер дык на хвалі 41 мэтар у 18:30 накладваецца нейкая гарластая арабская станцыя і ўсё. Не чутно нічога. А тут яшчэ мілыя, але слабенькія дзяўчачыя галасы вашых дыктарак. Адно ратуе становішча Галіна Айзенштадт, гэтую заўсёды добра чутно — праб'ецца праз любыя глушылкі. І гэта добра.

Званіў з Ню Ёрку Сяргей Навумчык, казаў, што хутка будзе ў Празе. Дай Бог! Я люблю Сярожу і вельмі жадаю, каб справы яго на замежжы неяк наладзіліся. Відаць, у гэтым сэнсе Прага — найлепшы з магчымых варыянтаў. І для справы таксама. Сардэчнае вітанне ўсім вашым беларусам!

Ваш Васіль Быкаў.

Ірына Міхайлаўна і я таксама шлем найлепшыя пажаданні Вашым дзяўчаткам — дома. Дай Бог ім удачы. Васіль.

Толькі апошнія два сказы дапісаныя ад рукі — гэта, здаецца, першы ліст з Хельсінкі, які аўтар акуратна адолеў на кампутары.

У снежні спаўнялася 80 гадоў Аляксандру Салжаніцыну. Я пазваніў у Хельсінкі , і В.У. падрыхтаваў кароткае слова з нагоды юбілею, якое прагучала ў эфіры ў дзень нараджэння аўтара «Архіпелагу». У снежні Быкаў праслаў новую прыпавесць, у студзені яшчэ адну.

10 студзеня 1999.

Шаноўны Алесь Міхайлавіч,

Дасылаю Вам свой новы невялічкі твор. Можа, спатрэбіцца. А калі не, дык вельмі папрашу пераслаць у «Нашу ніву». Спадзяюся, у Вас усё добра? Прывітанне ўсёй Вашай цеснай беларускай сямейцы.

Сардэчна

Васіль Быкаў.

Мой тэл: 3412312. Хэльсінкі.

Я пазваніў у Хельсінкі, падзякаваў, прыпавесць прагучала ў эфіры. Наступнае ліставанне адбылося напрыканцы месяца, калі я нарэшце сабраўся падрабязней напісаць пра нашыя пражскія навіны.

25 студзеня 1999.

Шаноўны Васіль Уладзіміравіч,

Даўно не пісаў Вам, быў надта заняты ў гэты час, калі не было дырэктара*, адсутнічала шмат людзей на Каляды, мелі нашу гадавую справаздачу ды пачыналі перамены ў праграмах і рабілі інтэрнэтную старонку.

Спадзяюся, што атрымалі навагодняе віншаванне. Вялікі дзякуй за прыпавесць, мы адразу прачыталі цалкам у эфіры. Як Вы і даручалі, я пераслаў у «Нашу ніву» — яны ўжо надрукавалі ў апошнім нумары. Дубавец пачынае выдавецкі праект, біб-

* Дырэктар Беларускай службы Радыё Свабода Вячка Станкевіч пайшоў на пенсію ў кастрычніку 1998, я выконваў ягоныя абавязкі.

ліятэку «Вострая брама», і прасіў пацікавіцца, ці не пагадзіліся б Вы выдаць новыя, пасля «Сцяны», творы ў гэтай серыі. Сярод першых там, здаецца, Славамір Адамовіч, Уладзя Арлоў і я.

Доўга змагаўся за назву — мая была «Перад свабодай. Нататкі перабежчыка», але прайграў. Дубавец выносіць на вокладку назву асобнай навэлкі, якая стаіць у канцы кніжкі цалкам асобна і нічога не мае агульнага з асноўным тэкстам: «У фіялетавай ночы вугал крыла». Супольнае хіба ў тым, што гэта мэтафара ўсяго папярэдняга. Аргументы Дубаўца — мой варыянт сведчыць пра публіцыстыку-журналістыку, ягоны — пра літаратуру. Я разгубіўся, бо ў мяне ўсё ж інстынкты больш моцныя на журналістыку, і мусіў даверыцца крытыку. Навэлкі пра журналісцкае жыццё ў 80-я ў кніжцы перамяжаюцца цытатнікам — фразамі са «Звязды» 1982 году. Яны нуднаватыя, разрубаюць аповед, але і не прызначаюцца для чытання адразу — гэта як ілюстрацыі, карцінкі ў форме словаў. Захочацца — можна будзе ўгледзецца больш пільна (так я памылкова думаю).

У нас навіна — нарэшце прыяжджае Сяргей Навумчык. Яшчэ адна навіна — ад 1 студзеня я зацверджаны на пасадзе дырэктара Беларускай службы. У нас увогуле толькі добрыя навіны тут у Празе, і на працы і дома.

Мы атрымліваем падборкі расійскай прэсы на тэмы культуры — там часта ёсць цікавыя публікацыі. Для прыкладу пасылаю Вам адну такую падборку, калі зацікавіць, магу пасылаць рэгулярна».

Быкаў шмат чытаў, прычым велькі хутка і добра запамінаў прачытанае. На часопісным століку ў ягоным працоўным кабінеце ў Мінску адна гара часопісаў, кніг, газет пастаянна змянялася іншай. У Хельсінках інфармацыйны асяродак быў разрэджаны, апроч слухання радыё і лістоў амаль нічога не было, і В.У. і

Ірына Міхайлаўна радаваліся ўсяму, што прысылалі пачытаць. На «Свабодзе» нават у даінтэрнэтны час мы мелі надзвычай шырокі доступ да рускамоўнай прэсы і маглі раздрукоўваць сабе любыя артыкулы.

Здаецца, якраз на свой дзень нараджэння на пачатку лютага я атрымаў новы ліст з Хельсінкі.

1 лютага 1999.

Дарагі Саша!

Найперш — маё Вам віншаванне з высокай і вельмі важнай пасадай, якая па цяперашнім часе робіцца ўсё болей важнай.

Добра, што і Сяргей Навумчык урэшце дабрыў да «Свабоды», яшчэ б туды (хоць бы ў Прагу) мілую Галю — і беларуская сямейка экзыльных была б разам. Гэта было б выдатна, бо, як пагляджу здаля, сапраўды — то магутная кучка, роля якой у беларускай гісторыі вельмі проста можа апынуцца большай, чым тыя, што мітусяцца на радзіме. Во і Сяржук вырастае такім разумным і артыстычным, што я заўжды слухаю яго з большым задавальненнем, чым якога сучаснага барда. А і разумныя яго адказы (як у праграме Сяргея Дубаўца) на пытанне: што аб’яднае беларусаў? Самы лепшы, самы трапны адказ Сяржука. Дай Бог яму ўдачы. І яго дзеткам таксама.

Наконт бібліятэкі «Вострая брама» — вельмі магчыма. Я ж тут не дарма ем фінскі хлеб (дарэчы, нясмачны), напісаў за восень і зіму 12 апавяданняў і прытчаў + аповесць. Так што збярэцца на невялікі зборнік.

Наконт назвы, Саша, я магу толькі сказаць, што назва мае другараднае значэнне; раней гэта было прадметна, цяпер болей метафарычна (такая мода),

але адзіна важны змест. Хаця цяпер і змест страчвае сэнс і называецца — тэкст. Пісьменнікі Расеі пішуць не аповесці або раманы, а тэксты. Не ведаю, як на Захадзе, але думаю — гэтак жа. Бо Ўсход пераймае Захад. Ну, а мы ўсё яшчэ старамодныя — раман, аповесць, апавяданне... Хаця... Усё вырашае густ аўтара. Чытач жа сучасны, здаецца, даўно ўжо страціў які-небудзь густ. Ён упёрся ў тэлевізар або кампутар.

А мне тут пераслалі з Мінску маю новую кніжку артыкулаў і выступленняў, якая выдавалася 2 гады і, канечне, састарэла, бо апошнія артыкулы пазначаныя 1996 г.*. Але аформлена добра, па-сучаснаму, што, вядома, найперш грэе аўтарскае самалюбства.

Ну, а ў астатнім усё звычайнае. Чытаю расійскія часопісы (ёсць у адной бібліятэцы, з беларускіх там толькі «Неман» і «Мастацтва».) Сёння першы за зіму вельмі лагодны сонечны дзень, хадзілі з Ірынай Міхайлаўнай у зімовы лес. Гэта блізка да хаты. Хораша ўжо тым, што неяк нагадалася ўласнае дзяцінства і зімовую (штодзень) дарогу (сцежку) праз лес у школу.

Ну, а ў 18:00, як заўжды — транзістар да вуха і — навіны з Прагі пра Беларусь. Тэлевізіі ў мяне, дзякаваць Богу, няма.

Дык шчасцейка Вам, дарагі Саша, на новай пасадзе. Удачы Сяргею і Сяржуку і ўсім вашым дзяўчаткам.

Ірына Міхайлаўна таксама кланяецца ўсім.

Абдымаю,
Васіль Быкаў.

* «Крыжовы шлях», Мінск, 1998, выданне фонда «Гронка» пры ўдзеле Беларускага ПЭН-цэнтра, аўтар вокладкі — Алена Законнікава.

Яшчэ не атрымаўшы адказ з Фінляндыі, я сеў за новы ліст, пра перамены й планы ў рэдакцыі: імкнемся да лаканічнасці, аператыўнасці, мяняем перадачы, шукаем новых аўтараў. У тым лісце я прасіў парады і задаваў Быкаву некалькі літаратурных пытанняў.

«Сёння гаварыў з Барадуліным, ён прапанаваў свае варыяцыі на псалмы Давіда, а таксама пагадзіўся паўдзельнічаць у перадачы «Слоўнік Свабоды». Пачаў я сам нешта пісаць для сябе, але ў пераходны дырэктарскі перыяд закінуў — думаю вярнуцца, калі ўдасца. Цікава, з Вашай практыкі, — як у Вас з перапынкам, як удаецца аднаўляць дыханне, рытм, ці Вы не прыпыняецеся? І яшчэ — што Вы чытаеце падчас актыўнага пісання — у сэнсе, як уплывае на Вас у такі перыяд напісанае іншымі?»

Пакуль ішла пошта, В.У. падрыхтваў да адпраўкі ў Прагу новую бандэроль з рукапісам.

9 лютага 1999.

Дарагі Аляксандар Міхайлавіч,

Пасылаю яшчэ адну прыпавесць, можа скарыстаеце яе, як і папярэднюю. Калі не надакучыў Вам гэты мой жанр, дык праз месяц магу прыслаць новую, а затым і яшчэ. Прывітанне абодвум Сяржукам і вашым дзяўчатам. Ваш Васіль Быкаў.

P.S. Напісаў, але яшчэ не адправіў гэты ліст, як атрымаў Ваш ад 3 лютага. Таму дзякую. Зразумела акцыя Сяргея Навумчыка*— што зробіш.

Стараюся слухаць беларускую службу штодня.

---

* Паводле правілаў РСЭ/РС, С. Навумчык мусіў прыпыніць членства ў БНФ на час працы на радыё.

Амаль заўжды тое ўдаецца — або ў 18 г. або ў 22. Самая цікавая (для мяне, прынамсі), канешне, першая палова перадачы — навіны, падзеі і г.д. Пасля трохі горш. Мне здаецца, вашыя хлопцы (і дзяўчаткі) трохі злоўжываюць часам — усім хочацца гаварыць даўжэй. Але не заўжды змест вымагае таго. Часам даволі кароткай інфармацыі, але не даўгога тлумачэння вядомага.

Канешне, лепш пісаць рэгулярна, не прыпыняючыся (як Шамякін), хаця тое не заўжды на карысць творам. Я працую нерэгулярна, калі ўжо нахлыне. Але з гадамі тое нахланнё ўсё радзей. Таму асабліва тут, у Хельсінках, стараюся пісаць штодня — пісаць ці перакладаць. Перакладаць — асабліва нялюбая праца. Але трэба.

Чытаць у час працы (у якасці адпачынку) трэба. Не абавязкова што блізкае, роднаснае. Як я цяпер дык аддаю перавагу дакументалістыцы. Але добра і белетрыстыку (чытаю апавяданні Джэрома Сэлінджэра). Стымулюе, у сэнсе — падганяе. І дае зразумець, наколькі ты малы ў параўнанні... Або як асалода.

А наконт папулярнасці перадачаў — зрабіце рэгулярны агляд пісьмаў слухачоў з Беларусі (як у Стрэлянага), будуць слухаць і пісаць. Перадачы ж Дубаўца — самі сабой разумныя і вартыя, але для вузкага кола. Хаця, канешне, трэба і такія. Я хоць не маю Інтэрнэта, але заўжды з цікавасцю слухаю Сяргея Н. — тое таксама вельмі патрэбна. Дарэчы, прывітанне яму і дай Бог удачы.

Ірына Міхайлаўна дзякуе за выпуск «Культуры». Ужо чытае, пасля я...

Бывайце — Васіль Быкаў

На пачатку красавіка пошта прынесла новую бандэроль.

29 сакавіка 1999.

Шаноўны Аляксандр Міхайлавіч,

пасылаю новы сатырычны твор. Можа, скарыстаеце? А калі не, дык перашліце, калі ласка, «Нашай Ніве».

Слухаю беларускую «Свабоду» на дадатковых хвалях. Стала куды лепш чуваць. У Беларусі, кажуць, таксама. Дай Бог вам!

З прывітаннем

Васіль Быкаў.

Хвалі «Свабоды» мяняюцца двойчы на год — напрыканцы сакавіка і напрыканцы кастрычніка, адначасна са зменай часу. Гэта звязана з распаўсюджаннем сігнала на кароткіх хвалях, які залежыць ад сонца, ад працы іншых станцыяў па суседству, ад наяўнасці рэтранслятараў. Частоты размяркоўвае Міжнародны звяз электрасувязі, і двойчы на год радыёстанцыі розных краінаў вядуць барацьбу за больш магутныя перадатчыкі, стабільныя ўмовы, лепшыя хвалі. Удзельнічаем у гэтым змаганні з пераменным поспехам і мы.

На пачатку красавіка мы чыталі фрагменты новых прыпавесцяў Быкава, цалкам тэксты я пераслаў у «Нашу ніву», Сяргей Дубавец надрукаваў. Чарговы ліст у Хельсінкі я адаслаў 12 красавіка.

«Пішу Вам з вялікімі паўзамі — цяжкая навука бюракратыі даецца марудна. Ваюю за хвалі, за бюджэт, за абсталяванне і г.д. Не дужа цікава, ды патрэбна. Збіраюся праз тыдзень у Бостан. Гарвардскі ўніверсітэт праводзіць канферэнцыю пра Беларусь, першую такога маштабу, будуць даследчыкі й палітыкі з ЗША, Канады, Францыі, Нямеччыны, дык сяджу, рыхтую даклад пра магчымасці перамены рэжыму

палітычнымі элітамі і недзяржаўнымі арганізацыямі. Так мне акрэслілі тэму. А магчымасці гэтыя самі ведаеце якія — як у элітаў Паўночнай Карэі і грамадскіх арганізацыяў Кубы.

Сёлета без Вас адбылося ўручэнне ПЭН-цэнтраўскіх прэміяў — ды хіба Карлас* Вам усё напісаў. Сяргей Навумчык, Вам, мабыць распавёў пра асаблівасці цяперашняй выбарчай кампаніі і пазіцыю Зянона. Быццам слушна, ды толькі нагадвае сітуацыю ў Расеі ў 1916-м ці ў Нямеччыне пачатку 30-х, калі тагачасныя «дэмакраты» паміж сабой бескампрамісна ваявалі за прынцыпы. Калі цуда не будзе, дык будучыня ва ўсіх сумная.

Дарэчы, ці чыталі Вы «Узлы» Салжаніцына? Цікава было б пачуць Вашую ацэнку. А тым часам пасылаю свой «вузельчык»**, які толькі сёння атрымаў сам. Тэкст напісаны так даўно, што не выклікае ніякіх эмоцыяў у форме кнігі. Пачаў мінулай восенню пісаць зусім іншае, ды пакуль завісла».

Я звярнуў увагу, што ў некалькіх лістах напачатку году В.У. змяніў зварот да мяне — замест звычайнага «Саша» з'явілася «Аляксандар Міхайлавіч». Я быў падумаў, што гэта звязана з далікатнасцю В.У., які такім чынам надае ўвагу маёй новай пасадзе. Не ведаю, ці ў гэтым прычына — Быкаў не раз казаў, што мы поўныя цёзкі з ягоным сябрам Алесем Адамовічам, якога ён часта называў Сашам. Але якраз выйшла мая кніжка, пра якую я згадваў раней, я паслаў яе ў Хельсінкі і зрабіў прыпіску пра змену звароту. Быкаў адказаў па-быкаўску.

* Карлас Шэрман, віцэ-прэзідэнт Беларускага ПЭН-цэнтра.

** Кніга «У фіялетавай ночы вугал крыла» выйшла ў Вільні ў серыі «Вострая Брама».

24 траўня 1999.

Мілы Саша, шаноўны Аляксандар Міхайлавіч,

Даўно прачытаў Вашае «Крыло» (даруйце, але, як я ўжо і казаў Вам, поўная назва — «У фіялетавай ночы вугал крыла» — здаецца мне занадта прэтэнцыёзнай і малавыразнай), кніжка ўвогуле харошая — ва ўсіх адносінах. Яно і вядома: у тым часе, дзе палягаюць аўтарскія зацікаўленні, безліч матэрыялу менавіта такога кшталту — гумару, сатыры, сарказму. Вы гэта адчулі ўласным талентам і добра зрэалізавалі задуму.

Гэта яшчэ ў тыя часы сумленныя пісьменнікі казалі, што найлепшы стыль для іх — стыль прозы Салтыкова-Шчадрына. Але тады тое было маладаступна. Цяпер — увакурат. Выдатна таксама, што ў тэкст урэзаны вытрымкі з тагачаснага друку — гэта лепей за ўсе малюнкі ілюструе сутнасць і характар тагачаснай журналістыкі. Чытаецца ўсё гэта нават з цікавасцю, — тут, вядома, спрацоўвае настальгічнае ўспрыманне (гэта калі ў старэйшых чытачоў), а маладзейшых падкупляе добры, дасціпны гумар, якога шмат рассыпана па старонках кніжкі.

Апошняе апавяданне ў іншым стылі, тут у мяне няма пэўнай думкі. Але то спроба постмадэрновага стылю, я так разумею, — стылю, які, як вядома, захапіў немалую частку сучаснай літаратуры. Але тут патрэбныя нейкія іншыя крытэрыі, якімі я не валодаю, таму баюся даваць ацэнку. Чытаецца, аднак, добра, ідэя ж, само сабой — беззаганная. Дай Божа Вам, мілы аўтар.

А я, трохі папрацаваўшы ўвосень і ўзімку, відаць, прытаміўся на вясну і цяпер болей чытаю. Зноў жа некаторая няпэўнасць майго тут пражывання трохі гняце. Павінны ўжо быў паехаць дадому, ды тут прапанавалі яшчэ пабыць. Канешне, тая пра-

панова дужа спакушае, тым болей, што дома ў нас Вы ведаеце што і як. А тут яшчэ гэтыя дэмакраты (ды і БНФ таксама) наблыталі так, што немагчыма даўмецца*.

Ці то такая глыбакадумная, хітрая палітыка, ці элементарная шызафрэнія — не магу зразумець адсюль з майго скандынаўскага далёка. Часам думаю: а можа, і не варта, марна спрабаваць тое? Але тады таксама не лягчэй — адчуваеш сябе блазнам. Асабліва пачытаўшы Сеўруковы опусы ў мінскіх газетах . Ледзьве ўстрымаўся, каб на прыклад Матукоўскага*** не пачаць гарачыцца-апраўдвацца. Здаецца, правільна стрымаўся, але ж поўнай задаволенасці ад таго не маю. Дый то зразумела.**

У пачатку траўня быў у Берліне на літаратурных сустрэчах. Былі таксама хлопцы-дзяўчаты з Беларусі, выступалі перад нейкай аўдыторыяй чалавек з 30. Нікога цяпер літаратура не цікавіць, шкада толькі высілкаў арганізатараў гэткіх шоў. Ну, але Берлін — горад выдатны, асабліва яго заходняя частка, Курфюрстэндам, Кудам, якую я ведаю даўно і люблю. Да таго ж там была вясна ў разгары. А тут — толькі на самым пачатку. Усё ж Фінляндыя — сцюдзёная краіна, нават у параўнанні з нашай Беларуссю.

Вашую «Свабоду», вядома ж, слухаю штодзень, і адчуваю, у якое вы трапілі становішча з гэтымі «пацешнымі» выбарамі. Але што зробіш...

---

* У траўні 1999 у сувязі са сканчэннем пяцігадовага тэрміну прэзідэнцтва А. Лукашэнкі была зроблена спроба правесці альтэрнатыўныя прэзідэнцкія выбары сіламі апазіцыі.

** Аляксандар Сеўрук, былы намеснік загадчыка аддзела прапаганды ЦК КПСС, затым супрацоўнік адміністрацыі А. Лукашэнкі, адзін з арганізатараў цкавання пісьменніка.

*** Мікалай Матукоўскі — карэспандэнт газеты «Известия», драматург.

Удачы Вам, Саша, і поспеху! Прывітанне Сяргею Навумчыку.

Ваш Васіль Быкаў.

Гэты ліст быў аддрукаваны на кампутарным прынтэры, але Быкаў па звычцы яшчэ ўносіў праўкі ручкай — ставіў двукоссі, коскі, дадаваў працяжнікі, мяняў словы месцамі, упісваў новыя — адным словам, працаваў так, як ён прывык працаваць з тэкстам. Хаця, канечне, лісты ў гэтым сэнсе не параўнаць з ягонымі рукапісамі ці перакладамі ўласнай прозы. Неяк В.У. паказаў мне першую старонку свайго «Кар'ера» — там пачатковая версія расійскага аддрукаванага тэксту была проста нечытэльная з-за шматлікіх аўтарскіх паправак.

Праз пяць дзён В.У. адправіў яшчэ адзін ліст на адрас «Свабоды».

29 траўня 1999.

Дарагі Саша,

пасылаю два невялічкія творы на тэму інтэграцыі. Можа, спатрэбяцца — для радыё ці публікацыі.

Я — пакуль што на старым месцы ў Хельсінках. Можа, застануся тут да лета. Але не пэўна. Калі не — дык вярнуся (хутка) у Мінск. А пакуль што — гляджу ў вакно і чакаю лістоў. Надвор'е халаднаватае, і гэта таксама не суцяшае.

З найлепшымі пажаданнямі

Васіль Быкаў.

У 1999 працягваліся нашыя тэлефонныя гутаркі. 19 чэрвеня Васілю Уладзіміравічу споўнілася 75 гадоў. Я падрыхтваў пытанні і запісаў працяглую, хвілін на 40, гутарку. Менш чым праз месяц быў яшчэ

адзін літаратурны юбілей — 100 гадоў Хэмінгуэю, я рыхтаваў перадачу і папрасіў Быкава паўдзельнічаць. Паводле практыкі, якая замацавалася гадамі, звычайна мы званілі В.У., абмяркоўвалі тэму і дамаўляліся на час запісу. Калі Быкаў быў дома і нічога не замінала, можна было пазваніць праз паўгадзіны, ён за гэты час ужо накідваў тэкст і мы рабілі запіс. Інтэрв'ю, натуральна, запісваліся ў свабоднай гутарцы, без падрыхтоўкі.

7 верасня 1999.

Дарагі Саша,

Калі я яшчэ не надакучыў «Свабодзе», дык пасылаю новую прыпавесць. Можа прачытаеце ў эфіры і дашлеце ў «Нашу ніву».
З шанаваннем

Васіль Быкаў.

Прыпавесць прагучала ў эфіры, я пераслаў яе таксама ў «НН», дзе яна была надрукавана. Тым часам скончаўся тэрмін знаходжання ў Хельсінкі, ішлі, як заўсёды ў такіх справах, даўгія і не надта пэўныя перамовы пра працяг побыту ці пераезд у Нямеччыну. Новая бандэроль з Фінляндыі прыйшла праз два месяцы.

3 лістапада 1999.

Шаноўны Аляксандар Міхайлавіч,

Пасылаю дзве апошнія прыпавесці, болей не буду, бо, мусіць, я ўжо надакучыў імі і «Свабодзе» і «Нашай ніве». Трэба ведаць і меру.

Дажываю апошнія тыдні ў Хельсінкі, а затым прыдзецца вяртацца дамоў. Не надта прыемная перспектыва, але і неабходная. Што будзе пасля — невядома.

Але што ўжо мне разлічваць на якое пасля...

Усяго Вам здатнага, з прывітаннем

Васіль Быкаў.

Віншаванні з новым 2000 годам я пасылаў на мінскі адрас Быкавых — на непрацяглы час яны вярнуліся ў Беларусь. В.У. ездзіў у Маскву, дзе атрымаў прэмію «Трыумф», выступаў па тэлебачанні, затым вярнуўся ў Мінск. Напрыканцы студзеня мы запісалі інтэрв'ю пра Джорджа Оруэла. Праз некалькі дзён, пасля кампаніі цкавання ў афіцыйных СМІ, Быкавы пакінулі Беларусь.

12 лютага 2000.

Дарагі Саша,

Ужо тыдзень, як мы з Ірынай Міхайлаўнай у Нямеччыне. Жывем у нямецкім доме творчасці між Берлінам і Лейпцыгам, у старым маёнтку графоў фон Арнімаў. Увогуле тут добра: сельская ідылія, стары парк, цішыня, свежае паветра. А галоўнае — надвор'е, якое ў нас не заўжды бывае ў красавіку. Ну ды і ў Вас такое ж...

Беларуская «Свабода» гучыць тут выдатна, чаго нельга сказаць пра расійскую. Не ведаю, чаму так.

Працаваць яшчэ не браўся (у сэнсе літаратурным), рабіў малюнкі для кніжкі паэзіі Рыгора Барадуліна «Лісты ў Фінляндыю з Мінску і з Вушачы». Колькі разоў тэлефанаваў Вам, але Ваш тэлефон маўчыць. Мой тэлефон тутэйшы: 0049-33-746-699-31. Вельмі прашу, Саша, паведаміць яго сп. Елене Корці, да

якой я таксама чамусь не магу дазваніцца. Мы тут да 1 мая.

Сардэчнае вітанне Сяргею Навумчыку, без пакетаў якога мне тут сумнавата...

Са шчырасцю і вітаннем да ўсіх,

Васіль Быкаў.

У канцы сакавіка Быкаў прыехаў у Прагу на святкаванне Дня Волі 25 сакавіка. Прыездам апекавалася чэшская праваабарончая арганізацыя «Людзі ў бядзе» — яе супрацоўнік нават паехаў у Франкфурт, узяў пашпарт В.У., завёз яго ў чэшскую амбасаду ў Боне і разам з Быкавым прыехаў у Прагу. Тыдзень Быкава быў надзвычай насычаным: сустрэчы ў чэшскім парламэнце, са студэнтамі, з грамадскасцю, з удзельнікамі святкавання ўгодкаў БНР, якія прыехалі з дзясятка краінаў свету. У Беларусі святкаванне было жорстка разагнанае, Быкаў выказаў сваё стаўленне да падзеяў у эфіры. В.У. разам са старшынёй Рады БНР Івонкай Сурвілай і сенатарам Уладзімірам Румлам пасадзілі «Дрэва дэмакратыі» на адным з астравоў на Влтаве.

У В.У. была сустрэча з кіраўніцтвам чэшскага ПЭН-цэнтру, на якую мы пайшлі разам. Размова была вельмі падобная да тых, што адбываюцца і ў Мінску: цяжка друкавацца, страчваецца цікавасць да літаратуры, маскульт перамагае. Гэта пацвярджала адчуванні самога В.У., які ахвотна ўдзельнічаў у гутарцы. Калі мы вярталіся на радыё па Вацлаўскай плошчы, я прапанаваў Быкаву зазірнуць у кніжную краму: багацце чэшскай і перакладной літаратуры ашаламляла і неяк не вязалася да скаргаў былых дысідэнтаў. Правільна кажуць, што ўсё пазнаецца ў параўнанні, падсумаваў В.У., але ягоны погляд на культурны працэс застаўся нязменным.

У гэты прыезд мы ў рэдакцыі папрасілі В.У. выбраць і запісаць для нашага архіву ўрыўкі з ягоных аповесцяў. Ён сам адабраў і запісаў чатыры фрагмен-

ты з «Альпійскай балады», «Мёртвым не баліць», «Сотнікава», «Знака бяды»*.

У гэты ж прыезд мы з В.У. хадзілі ў госці да перакладчыцы яго твораў на італьянскую мову Элены Корці, жонкі тагачаснага дырэктара Рускай службы Свабоды Марыё Корці. Гаспадыня прыгатавала сапраўдную «пасту», гаспадар адкаркаваў нейкае спецыяльнае віно, і ўвесь вечар гаворка пра літаратуру перамяжалася кулінарнымі адступленнямі. Быкаў, які ўвогуле быў непатрабавальны ў ежы, любіў італьянскую кухню, хваліў і гаспадыню, і віно. Той самай вясной, калі ягоная кніга выйдзе, В.У. разам з жонкай паедзе ў Рым, пасля ў Мілан, будуць інтэрв'ю ў друку і сустрэчы з чытачамі.

Пошта прыносіла новыя бандэролі з Нямеччыны і ў эфіры гучалі новыя тэксты Быкава: «Труп», «На балотнай сцяжыне», «Кароткая песня», «Велікоднае яйка». Нягледзячы на тое, што я званіў і прасіў прысылаць новыя творы, ён кожны раз рабіў далікатную прыпіску, што калі не зацікавіць, тады не чытайце.

Памятаю, мяне моцна ўразіла аповесць «Маладая і прыгожая» — у ёй рамантычны Быкаў часоў «Жураўлінага крыку» спалучаўся з класічнай трагедыйнасцю «Сотнікава», і ўсё гэта нагадвала лепшыя прыпавесці. Уражаны, я пазваніў яму адразу па атрыманні. Быкаў, як любы аўтар, чакаў рэакцыю на свае творы, хаця і ніколі не выказваўся з гэтай нагоды. Мне падалося, што аўтар крыху «перапісаў» аповесць — яна скончалася на паўтары старонкі раней, і я сказаў пра гэта таксама. Быкаў выслухаў, быццам пагадзіўся, пасля перапісаў і прыслаў іншы варыянт — але свой.

Летам 2000-га Быкаў узяў удзел у нашай штодзённай гадавой перадачы «Галасы стагоддзя» — ягоны ўспамін пра пачатак вайны прагучаў 22 чэрвеня.

* Упершыню яны прагучалі ў эфіры а 10-й вечара 22 чэрвеня 2003, праз паўтары гадзіны пасля смерці В.У.

Тады ж я папрасіў яго напісаць прадмову да яшчэ адной нашай «вялікай» перадачы — «Слоўніка Свабоды». Быкаў яе добра ведаў, эсэ на тэму знакавых для мінулага стагоддзя словаў штодня выходзілі ў эфір ў 1999 годзе. Часопіс «Архэ» рыхтаваў выдаць перадачу асобным выпускам. Я сабраў і паслаў у Франкфурт пакет з інфармацыяй пра гісторыю радыё, пра ўмовы і расклад вяшчання, ацэнкі слухачоў. Прадмова Быкава была ягоным першым вялікім тэкстам, прысвечаным Радыё Свабода — і заканчвалася нечакана:

«Свабода», «Свабодная Еўропа» даўно сталі надзейнымі апірышчамі сучаснай еўрапейскай дэмакратыі. Вядома, як высока ацаніў іх прэзідэнт Эстоніі Ленарт Мэры, вылучыўшы на Нобелеўскую прэмію. Беларусы горача падтрымліваюць яго ініцыятыву і будуць шчыра віншаваць нашую «Свабоду», калі тая ініцыятыва спраўдзіцца. «Свабода» таго заслугоўвае.

Наступны ліст прыйшоў з Франкфурта-на-Майне.

17 ліпеня 2001.

Шаноўны Аляксандр Міхайлавіч,

Пасылаю абяцаны твор — вялікае (адносна, вядома) апавяданне. Можа, гэта і не тое, што трэба, але такое атрымалася. Чытайце, рашайце. Заўтра еду ў Кёльн, на «Нямецкую Хвалю», дзе штосці прыдзецца вяшчаць. Да таго ж — на расійскай мове, такія ўмовы-дамовы. Прывітанне свабодным хлопцам, і дзяўчаткам — таксама.
З прывітаннем

Васіль Быкаў.

У верасні Быкаў быў у Празе. На другую палову дня 11 верасня была прызначана сустрэча з прэзідэнтам Гавалам. Раніцай ад udараў тэрарыстаў загінулі тысячы людзей у Амерыцы. Я запісаў кароткую гутарку з В.У. з гэтай нагоды, пасля ён пайшоў на сустрэчу ў прэзідэнцкі палац на Пражскі Град, і ў наступныя дні, да вяртання ў Франкфурт, мы запісалі яшчэ некалькі перадачаў.

У наступным лісце В.У. пазначыў дату адметным чынам:

2 лістапада. Дзяды.

Шаноўны Аляксандар Міхайлавіч,

Пасылаю абяцаны твор. Але адначасна абяцаю новы, цікавейшы. А яшчэ хацеў бы парэкамэндаваць аповеды Барыса Кіта, якія я канчаю апрацоўваць. Там сапраўды шмат цікавага. Са згоды Барыса Уладзіміравіча тыя можна было б Вам выслаць напрыканцы года. Патэлефануйце яму.

Усяго найлепшага. З прывітаннем да ўсіх

Васіль Быкаў.

Мяне ўразіў сам факт быкаўскай працы над чужымі ўспамінамі*. Мы настойліва працягвалі агітаваць В.У. пісаць свае ўспаміны. Ён уважліва слухаў перадачы нашай новай рубрыкі «Сучасныя мемуары», часам каментаваў пачутае. У нашай просьбе быццам і не адмаўляў, але нічога пэўнага і не абяцаў.

На пачатку новага 2002 года я рабіў тэлефоннае інтэрв'ю пра мемуарную літаратуру і напрыканцы гутаркі, пад запіс, спытаўся, ці працуе В.У. над сваімі ўспамінамі. І Быкаў раптам пацвердзіў:

---

* Кніга «Дыялёгі з барысам Кітом...» была выдадзеная ў 2003.

«Я мушу прадоўжыць, наколькі мне гэта будзе дадзена. Я хачу напісаць. Можа быць, не пра ўсё стагоддзе, не пра ўсё жыццё, а хоць бы пра ўласны вопыт пры канцы XX стагоддзя».

На гэты момант кніга, верагодна, была амаль закончана. Пасля некалькіх тэлефонных размоваў пошта прынесла невялічкі пакунак.

19 сакавіка 2002.

Шаноўны Аляксандр Міхайлавіч,

Як і дамаўляліся, пасылаю дыскету з успамінамі. Але я дужа няўпэўнены, што перапісалася. Можа, Вы там праверыце. Калі ж не, тады буду друкаваць на прынтэры. Гэта каля 300 стар.

Патэлефануйце калі ласка.

З прывітаннем

Васіль Быкаў.

Тэлефанаваць давялося з не надта прыемнай звесткай — дыскета пустая, нічога не запісалася. Пасля некалькіх спробаў В.У. зрабіў як заўсёды: аддрукаваў увесь тэкст, запакаваў, пайшоў на пошту, і праз некалькі дзён аб'ёмісты рукапіс пад загалоўкам «Мае ўспаміны» прыйшоў у рэдакцыю.

Я быў першым чытачом (пасля Ірыны Міхайлаўны, зразумела), і адразу стала ясна, што трэба пераконваць аўтара начытаць успаміны самому. Усе мастацкія творы Быкава ў эфіры гучалі ў выкананні журналістаў «Свабоды», сам ён быў неахвочы да дыктарскай працы. Ды й па тэлефоне такія запісы не робяцца, патрабуецца студыйная якасць гуку. Толькі аднойчы, здаецца, у перадачы паводле інтэрв'ю Алеся Адамовіча

з В.У. ён пагадзіўся начытаць кароткія фрагменты свайго тэксту, якія былі ўмантаваныя ў праграму.

Спярша В.У. спрабаваў адмовіцца, прапаноўваў, каб і ўспаміны начытаў хто-небудзь іншы, але я стаяў на сваім, прыводзіў розныя аргументы, і ўрэшце аўтар пагадзіўся. Тым часам сам працягваў працаваць з тэкстам, шукаў іншую назву, дасылаў нейкія ўстаўкі, папраўкі.

17 красавіка 2002.

Дарагі Саша,

Я нічога болей у рукапісу перарабляць не буду, апроч старонкі 208, якую дасылаю ў новай рэдакцыі. Вельмі прашу замяніць яе на гэтую, а старую выкінуць.

Наконт дакументаў на Прагу:

— замовіў даведку ў паліцыі, якую дашлюць пад канец месяца;

— замовіў даведку з банку, якую таксама чакаю;

— зрабіў ксэракс пашпартоў.

Як усё збяру, дашлю. Толькі куды*?

З прывітаннем

Васіль Быкаў.

Гэта апошні ліст В.У., які ў мяне захаваўся. У новай рэдакцыі падаваўся эпізод з лістом супраць Салжаніцына, пад якім без згоды аўтара быў пастаўлены быкаўскі подпіс. Змены ў тэксце насамрэч былі нязначныя, але, верагодна, В.У. хацелася быць як мага больш дакладным у гэтым эпізодзе.

* Пераездам Быкавых на стала з Нямеччыны ў Прагу непасрэдна займаліся чэшскі фонд «Людзі ў бядзе» і Сяргей Навумчык.

6.22

У чэрвені нам удалося арганізаваць прыезд Быкава з жонкай на тыдзень у Прагу на запіс успамінаў. Мы вырашылі ўзяць для эфіру пасляваенны перыяд, прыкладна палову кнігі. В.У. на нашу просьбу крыху скараціў тэкст, разбіў яго на 40 частак.

Ён гучаў у эфіры, яго можна паслухаць на сайце Свабоды, запіс выдадзены асобна на дыску, да якога я напісаў уступ:

Як стрэл у сэрца, адзіны

«Доўгая дарога дадому» стала апошняй кнігай Быкава — бліскучае стратэгічнае планаванне творчага шляху і яго класічнае завяршэнне. З той розніцай, што аўтар нічога не планаваў, доўга адкладаў аўтабіяграфію, якую скончыў за год да смерці і толькі пасля нашых настойлівых угавораў у чэрвені 2002 пагадзіўся прыехаць у Прагу, каб зрабіць запіс.

Штодня ён прыходзіў у студыю, сядаў перад мікрафонам, і пачыналася магія чытання, паўзаў і акцэнтаў, крыху напружанага дыхання, шоргату перагорнутага аркушу, глытка вады...

І, канечне, непаўторнага і незабыўнага, стрыманага як боль па незваротнай страце і адзінага як стрэл у сэрца быкаўскага голасу, які цяпер заўсёды будзе вяртаць нас у час, дзе ён жыве».

На дыску пазначаны час гучання — 6 гадзінаў 22 хвіліны.
Лічбы пачатку галоўнай падзеі яго жыцця і апошняга яго месяца і дня.

Чатыры ўсмешкі
і адзін малюнак

Пражскія прагулкі — свабода ціску — радасць прыроды — прадмова як артпадрыхтоўка — загадка меніска —«Smirnoff», «Absolut», «Finlandia» — піца па-быкаўску — пеперороні на вынас — подпіс, якога не было — усё мінецца

Ці меў Быкаў пачуццё гумару?

Гэта няправільнае пытанне (усё адно як пытацца, ці ўмеў ездзіць на ровары Леў Талсты) – не ў гэтым справа. Ён меў усе пачуцці, не ўсе толькі лічыў вартым заўсёды выказваць і дэманстраваць. Побач з ім ніколі не адчувалася нейкая забарона на жарт, іронію, нават анекдот, як гэта часам бывае з некаторымі важнымі персонамі.

У адным з лістоў да мяне ён пісаў пра стыль Салтыкова-Шчадрына як найбольш прыдатны для нашага часу, цаніў досціпы Рыгора Барадуліна і сарказм Алеся Адамовіча, мог і сам прынагодна адпусціць рэпліку, якая пераводзіла сцверджанне суразмоўцы ў абсурд. Яго першае апавяданне было надрукавана ў сатырычным часопісе «Вожык», і першая кніжка выйшла ў бібліятэцы «Вожыка» – зборнік фельетонаў і сатыры «Ход канём».

Але ягоная зорка павяла яго ў іншыя вымярэнні, дзе не было месца лёгкім парадоксам, вясёлым кпінам, змяшчэнню рэальнасці і пераходу напружанага чакання ў нішто, як вызначаў смешнае Кант – але заўсёды было месца для цёплай прыязнай стрыманай быкаўскай усмешкі.

Гарвардскі дыплом

... Дзясяты пад'езд дому на Танкавай, я знаходжу ў паўцемры паштовую скрынку і апускаю рукапіс. Памойму, другі экзэмпляр, першы — у рэдакцыі. Канец 80-х, кніжку рыхтуе часопіс «Маладосць», першапачатковая назва «Сталін цэліцца ў нас», здаецца, ужо замененая на «Здзек». Але рэдакцыя баіцца, што без аўтарытэтнай прадмовы надрукаваць не ўдасца. Праз два дні Васіль Уладзіміравіч тэлефануе забраць тэкст з класічным быкаўскім загалоўкам «Кроў і праклён». Вось тады я ўпершыню хіба і пабачыў яго зблізку.

Я працаваў у той час ў газеце «Звязда» і шмат пісаў пра сталінскія рэпрэсіі. Збіраць матэрыялы на гэтую тэму я пачаў раней, сустракаўся з вязнямі ГУЛАГу, дзецьмі рэпрэсаваных, запісваў іх успаміны. Абвешчаная галоснасць дала магчымасць пачаць друкаваць гэтыя аповеды, праводзіць круглыя сталы, а афіцыйны статус журналіста прыадчыніў дзверы ў архівы. Тое, што не ўдавалася апублікаваць у сваёй газеце (Алесь Адамовіч прыпячатаў той час тэрмінам «Вандэя»), я друкаваў у тыднёвіку «Літаратура і Мастацтва», у літаратурных часопісах. Быкава заўсёды прыцягвала тэма злачынстваў нядаўняга мінулага (калектывізацыя ў «Знаку бяды» не меншае зло за вайну), ён быў надзвычай уважлівым чытачом, і гэтым, верагодна, тлумачыцца хуткасць напісання прадмовы да зборніка незнаёмага асабіста аўтара.

(Што тычыцца зместу, дык патлумачыць, чаму ён назваў тую маю працу «подзвігам» можна хіба толькі тым, што так, як у рамане Быкаў напісаў пра даваеннае жыццё Сцепаніды і Петрука, у мяне было напісана на мове здабытых з архіваў дакументаў. Відаць, адбыўся моцны душэўны і мастацкі рэзананс, які і спрычыніўся і да высокіх словаў, і да далейшых вельмі прыязных адносінаў.)

Разам з прадмовай ён падараваў мне свой новы

раман «Кар'ер», які толькі выйшаў у выдавецтве «Мастацкая літаратура», з вельмі патрабавальным надпісам:

Аляксандру Лукашуку з сардэчнай удзячнасцю за ягоную прыхільнасць да Праўды. Васіль Быкаў. 16.03.88.

Гадоў праз пятнаццаць у Празе мы гулялі па Градчанах, у парку ля прэзідэнцкага палаца, дзе некалі хадзіў у садоўніках беларускі першадрукар. Калі пару гадоў перад тым на Градчанах адкрывалі помнік Скарыну, прыехала афіцыйная беларуская дэлегацыя, маршыраваў прэзідэнцкі аркестр, выступаў мэр. Разам з групай пражскіх беларусаў за цырымоніяй назіралі старыя чэшскія дысідэнты з «Хартыі-77», якія трымалі плакаты і час ад часу голасна патрабавалі вызваліць беларускіх палітвязняў. Потым адзін з іх нахіліўся да мяне і спытаў, якое яшчэ патрабаванне было б дарэчы. Я сказаў пра свабоду прэсы. Дысідэнты набралі паветра і дружна выгукнулі:

— Свабоду ціску ў Беларусі!

Чаго-чаго, а ціску беларускі друк (па-чэшску — *tisk*) зведаў больш чым дастаткова... Быкаў слухаў аповед, усміхаўся, быў цудоўны цёплы дзень, па алеях гуляла шмат людзей, квітнеў бэз, духмяны водар ішоў ад нейкіх жоўтых кветак. Некалі, гадоў ужо дзесяць таму, я спытаўся, што яго больш за ўсё радуе.

— Прырода.

Дакладней будзе сказаць, што прырода расчароўвала яго менш за ўсё іншае. Калі Быкавы пераехалі ў Прагу і з дапамогай чэшскай арганізацыі «Людзі ў бядзе» шукалі сталую кватэру, дык выглядала, што канчатковы выбар не надта зручнага памяшкання, які зрабіў В.У., быў абумоўлены перш за ўсё жывапісным паркам па суседству, у дзвюх хвілінах хады. Гаўлічкавы Сады — другі па велічыні парк у Празе, са сваімі вінаграднікамі на схілах стромкіх пагоркаў, ручаём,

экзатычнымі дрэвамі, цяністымі алеямі. Быкаў любіў гуляць у гэтым парку і часта ўзгадваў яго.

Мы загаварылі пра літаратуру, і я спытаўся пра жанр прадмовы і яго адметнасці.

— Пісаў, а як жа, — усміхнуўся Быкаў. — Вось некалі напісаў аднаму журналісту для кніжкі «Здзек»...

— Ну, а аднаму генералу? Здаецца, міліцэйскі дэтэктыў — зусім не Ваш жанр...

—Шмат пісаў, прасілі, — лаканічна адказаў Васіль Уладзіміравіч.

Быкаў выказаўся аб прадмове як аб характарыстыцы — часцей за ўсё фармальная, але часам патрэбная, каб дапамагчы аўтару. На вайне жанру прадмовы адпавядала артпадрыхтоўка перад атакай, калі артылерыя падаўляла агнявыя цэнтры праціўніка і давала шанцы пяхоце ўзяць яе вышыні, праклятыя і крывавыя. Калі рыхтаваўся да друку апошні прыжыццёвы збор твораў (1992 — 1994), ён перагледзеў і ўключыў у 6-ты том толькі чатыры прадмовы. Уступнае слова да артыкула Зянона Пазняка і Яўгена Шмыгалёва «Курапаты — дарога смерці», што зрабіла магчымым саму публікацыю, прадмову да кнігі Пазняка «Сапраўднае аблічча», уступ да кнігі Аляксандра Уліцёнка «Іншадумцы», які я як тагачасны галоўны рэдактар выдавецтва «Беларусь» папрасіў яго напісаць, і прадмову да майго «Здзеку».

Відаць, апошняе ўступнае слова напісанае ім для кнігі афарызмаў журналіста радыё «Свабода» Сяргея Абламейкі ў сакавіку 2003 года. А за два месяцы да таго Васіль Уладзіміравіч паставіў подпіс пад адной прадмовай, калі можна так расцягнуць паняцце жанру, для аўтара гэтых радкоў. Я падаваў дакументы на стажыроўку ў Гарвардскі ўніверсытэт — патрэбная была рэкамендацыя. Пасля пералічэння традыцыйных у такіх паперах заслуг у тэксце згадваліся і словы з той самай першай прадмовы, з якой некалі пачалося нашае знаёмства. Ад тых слоў захоплівае дух — мне

падавалася і падаецца, што Быкаў быў занадта шчодры ў сваіх ацэнках, прынамсі, да мяне.

У Гарвард я не паехаў, засталася копія ліста на бланку Беларускага ПЭН-цэнтру за подпісам Васіля Быкава.

Даражэйшая за любы ўніверсітэцкі дыплом у свеце.

Правільная гарэлка

Дома ў Быкавых гасцей заўсёды сустракалі гасцінна. Калі я прыязджаў у Мінск з Мюнхена, а пасля з Прагі, абавязкова заходзіў у знаёмы чырвоны цагляны дом, падымаўся на дзявяты паверх, і заўсёды гасцінныя гаспадары частавалі, і мы з Васілём Уладзіміравічам выпівалі па кілішку. Часам каньяк, часцей гарэлку. На гатунак я не звяртаў увагі, захоплены магчымасцю пагаварыць з гаспадаром, задаць яму пытанні — пераважна пра літаратуру. Аднойчы, у канцы 90-х, Быкаў прыехаў у Прагу, мы стаялі побач на нейкім прыёме з налітымі кілішкамі, я здзівіў Васіля Уладзіміравіча пытаннем, а што такое меніск?

Рэч у тым, што бліскучы расійскі пісьменнік Венедзікт Ерафееў, аўтар фантастычнай алкагольнай паэмы «Москва-Петушки», у адным інтэрв'ю расставіў сучасных пісьменнікаў паводле прынцыпу «каму колькі наліў бы, калі б тыя зайшлі ў госці». Бялову ні кроплі, Астаф'еву 15 грамаў, Распуціну —100.

«Васілю Быкаву — цэлую шклянку з меніскам. А тым больш Адамовічу. А больш і няма каму», — сказаў Ерафееў. Цікава, што ў першай публікацыі ў «Литературной газете» ў студзені 1990 года замест гэтага абзаца была толькі адна фраза: «А з сучаснікаў

адчуваю духоўную блізкасць з магутным беларусам Васілём Быкавым».

Праз пару гадоў быў надрукаваны поўны тэкст інтэрв'ю, які мяне і збянтэжыў. Я заўсёды думаў, што меніск — гэта нешта, што выскоквае ў футбалістаў у калене. Пры чым тут гарэлка? Быкаў засмяяўся і кажа:

— Меніск — гэта выпукласць лінзы, гэта я яшчэ з артылерыйскай вучэльні памятаю, калі прыцэлы вывучалі. А яшчэ гэта паверхневае нацяжэнне вадкасці, наліць з меніскам — значыць наліць з горкай.

З таго часу я стаў пільна сачыць, якому гатунку аддае перавагу Быкаў: «Smirnoff», «Absolut», «Finlandia»... Логіка мая тут такая: Ерафееў, безумоўны аўтарытэт што да алкаголю, найвышэйшымі аўтарытэтамі для сябе лічыць Быкава і Алеся Адамовіча. Адамовіч, як вядома, не піў, а Быкаў наліў мне, напрыклад, «Smirnoff», значыць, якая найлепшая гарэлка?

Правільна. Тая, якую налівае Быкаў.

Любімая піца

Мы сядзім у пражскай кватэры Быкавых, і Васіль Уладзіміравіч расказвае пра інтэрв'ю самай масавай нямецкай газеце «Більд», якое ён даваў, калі жыў у Франкфурце. Карэспандэнт доўга распытваў пра сітуацыю ў Беларусі, стан мовы, літаратурны працэс, гаварылі пра новую Еўропу і экзістэнцыялізм, давалі палітычныя прагнозы. Пры канцы размовы журналіст пацікавіўся, што пісьменніку падабаецца з нямецкай кухні, як увогуле ён тут харчуецца.

— Я яму кажу: «Люблю піцу. Вось амаль штодня і гатую».

— А якую? — загарэўся той.

— Піца-пепероні.
— А якой фірмы?
— «Доктар Откер», іншыя.
— А як гатуеце?
— Купляю замарожаную, потым у мікрахвалёўку. Праз 15 хвілін гатовая.

Пасля тузіна падобных пытанняў і ўдакладненняў госць развітаўся. Праз колькі дзён выходзіць газета. На першай старонцы вялікі каляровы здымак: стаіць і ўсміхаецца Быкаў з піцай у руках. Побач інтэрв'ю, у якім ні слова пра экзістэнцыялізм, сацрэалізм і білінгвізм, затое ўсе кулінарныя падрабязнасці прыгатавання піцы ў хатніх умовах.

Так, пад смех слухачоў, расказваў гэтую гісторыю сам Васіль Уладзіміравіч. Насамрэч, у газеце на здымку ён трымае свае дзве выдадзеныя ў Нямеччыне кнігі, і ў тэксце гаворка не толькі пра італьянскую кухню, і нават зусім не пра кухню.

Напрыканцы траўня пасля працы я ехаў да Быкавых у адведкі і згадаў гэтую гісторыю. Спыніўся па дарозе ля італьянскага рэстарана і замовіў піцу-пепероні на вынас. Праз дваццаць хвілінаў кардонка з гарачай піцай стаяла на стале. Васіль Уладзіміравіч шчыра ўзрадаваўся і адразу сеў за стол. Ірына Міхайлаўна адмовілася ад сваёй долі і з цёплай усмешкай глядзела, як Васіль Уладзіміравіч каштаваў свой, паводле «Більду», улюбёны прадукт.

Гэта быў апошні раз, калі я бачыў Быкава, — праз два дні ён з жонкай адляцеў з Прагі ў Мінск.

Дзве ўсмешкі

Праз некалькі дзён пасля пахавання Быкава я зноў быў у ягонай кватэры, і мілая Ірына Міхайлаўна, абяскроўленая непапраўным горам, але вонкава спакойная і прыязная, як заўсёды, разбірала пісьмовы стол і прапанавала нешта на памяць. Гальштук, які Быкаў купіў у Нямеччыне, ягоная лінза, з якой добра было разбіраць дробны шрыфт на леках, фатаздымкі ў двух экзэмплярах. У канверце ляжаў здымак: малады Быкаў і малады Салжаніцын. Злева Быкаў у цёмнай кашулі, побач сядзіць Салжаніцын у белай, абодва аўтары «Новага миру» без гальштукаў радасна глядзяць адзін на аднаго і, здаецца, зараз голасна рассмяюцца. Рэдкая абаяльнасцю быкаўская ўсмешка, на рэдкасць вясёлы выраз твару ягонага калегі.

У той жа шуфлядзе — пажоўклая выразка з «Праўды» з асуджэннем Сахарава і Салжаніцына, сярод подпісаў — «В. Быкаў». Некаторыя імёны падкрэсленыя.

У 60-я і на пачатку 70-х Быкаў слаў Салжаніцыну віншаванні з днём нараджэння, атрымліваў ад яго запросіны на ўручэнне Нобелеўскай прэміі, якое мела адбыцца ў Маскве, Быкаў і Адамовіч былі адзінымі беларускімі літаратарамі, што паставілі свае подпісы пад салжаніцынскім лістом да з'езду пісьменнікаў.

За гады знаёмства я зрабіў з Быкавым мноства інтэрв’ю. Пераважна па тэлефоне, часам у студыі ці ў яго дома. Яны ўключаныя ў кнігу «Быкаў на «Свабодзе». Але гутарка пра подпіс у кнігу не трапіла, бо не гучала ў эфіры. Мы сядзелі ў тым самым ягоным кабінеце за нізкім столікам, напалову заваленым кнігамі, альбомамі, новымі часопісамі, і я спытаўся пра подпіс. Запісу на стужку я не вёў і таму прыводжу адказ як запомніў тады і запісаў.

... Быкаў некалькі дзён быў у паездках, удзельнічаў у сустрэчах са слухачамі па лініі бюро прапаганды

Саюза пісьменнікаў. Падчас чарговай сустрэчы на заводзе ў Магілёве раптам падышоў нейкі чалавек і перадаў, што Быкава тэрмінова просяць у абкам партыі да «вяртушкі» — так называлі начальніцкія тэлефоны спецсувязі. Званілі з ЦК КПСС — пільны клопат, яго ўжо другі дзень шукаюць, рыхтуецца важная публікацыя, і патрэбны ягоны подпіс. Быкаў сказаў, што не чытаў, падпісаць таго не зможа і паклаў трубку. Праз паўгадзіны пачалася галоўная савецкая тэлепраграма «Время» — у паведамленні пра ліст-асуджэнне Сахарава-Салжаніцына сярод падпісантаў было прачытана прозвішча Быкава.

Быкаў пазваніў у Маскву даўняму знаёмаму пісьменніку Сяргею Залыгіну, чыё імя таксама стаяла пад лістом. Той папрасіў Быкава тэрмінова прыехаць. Доўга думалі, што рабіць, каму скардзіцца. Знайшлі тэлефон дачы Мсціслава Растраповіча, дзе быццам жыў Салжаніцын, але нумар не адказваў, маўчаў тэлефон будучай жонкі пісьменніка. Магчыма, трэба было пайсці да замежных карэспандэнтаў, але Залыгін як больш спрактыкаваны масквіч гэтай ідэі не падтрымаў. Быкаў напісаў ліст у ЦК КПСС, сам занёс яго на прахадную і аддаў. Ніякага адказу ён ніколі не атрымаў і ніколі не меў больш магчымасці пагаварыць з Салжаніцыным, якога неўзабаве выслалі.

— Майго подпісу пад гэтым лістом няма, — сказаў мне тады Быкаў.

Я напісаў ліст Сяргею Залыгіну, які ў той час быў ужо рэдактарам «Новага миру». Праз пару тыдняў прыйшоў адказ на афіцыйным бланку часопіса.

«Калі б Вы пабачылі арыгінал таго дакументу, дык уведалі б, што майго подпісу там няма», — пісаў Залыгін.

Гэтую гісторыю я тады ж, у 1989 годзе, пераказаў у газеце «Літаратура і мастацтва». У тым самым годзе на з'ездзе народных дэпутатаў СССР Быкаў расказаў

гісторыю свайго подпісу Андрэю Сахараву — паспеў расказаць, бо той самай ночы Сахараў памёр.

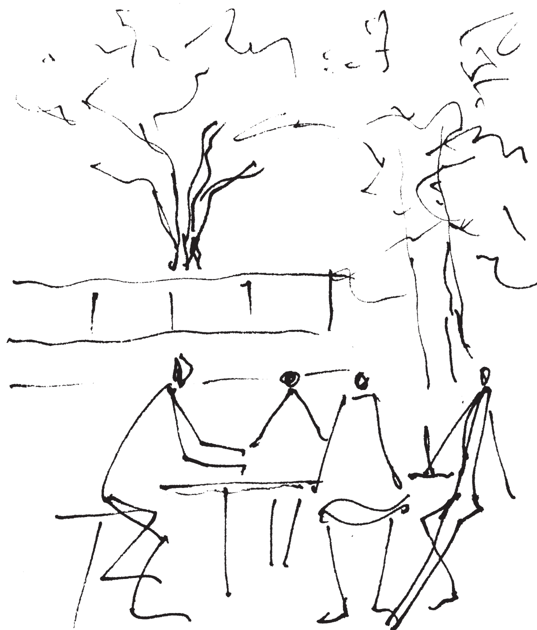
Быкаў вярнуўся да гісторыі з подпісам падрабязна, ува ўсіх дэталях у сваёй апошняй кнізе «Доўгая дарога дадому». Там прыводзіцца парада сяброў, якія раілі не апраўдвацца, — каму трэба, усё зразумеюць. Такую параду Быкаў ужо аднойчы атрымліваў — пасля публікацыі «Мёртвым не баліць». Нядаўна сярод папераў Ірына Міхайлаўна знайшла тэлеграму з «Нового мира». 8 кастрычніка 1969 года ў 17:10 тэлеграма адпраўлена з Масквы, у 19:11 атрымана ў Горадні. Я папрасіў дазволу перапісаць тэкст:

«Дорогой Василий Владимирович надеемся что вы не смущены новой попыткой обрушить на вас волну несправедливых упреков тчк будьте тверды тчк все минется правда останется обнимаем вас Твардовский Кондратович Хитров».

Адносіны Быкава і Салжаніцына, напачатку вельмі прыязныя, ужо не аднавіліся, і не толькі з прычыны сфальшаванага подпісу.

Але гэта было пазней. Я аддаў чорна-белы фотаздымак, знойдзены ў стале Быкава, на павелічэнне.

Ён цяпер вісіць у мяне на сцяне — радасныя, маладыя, прыгожыя твары з незабыўнай усмешкай, — напэўна, так тады, у 60-я гады мінулага стагоддзя, усміхалася сама свабода.

Малюнак В. Быкава. Злева направа — В. Б., Святлана Лукашук, Ірына Быкава, Аляксандар Лукашук. Падворак Льва, Градчаны, Прага. 2003 г.

Белы дзень

Адляцеў метраў на дзесяць, завіс над дарогай на вышыні метра тры, каб не перашкаджаць машынам, глянуў на сябе і трох сваіх суразмоўцаў за столікам вулічнага кафэ і пачаў працаваць.

Прыбраў: аб'ём — выпукласці, шары, калоны, плоскасці; матэрыял — камень, дрэва, пластык, метал, цела; колер — блакітны, зялёны, залаты, карычневы; рэшту — гук, вагу, цені;

Пакінуў: час — поўдзень, пару года — вясна, частку свету — Еўропа;

Падкрэсліў: рысы — мужчынскасць, жаноцкасць, узрост, характары;

Уключыў: рух — лінейны злева направа, кругавы па коле справа налева;

Дадаў: стыль — празрыстасць, яснасць, лёгкасць, спакой.

І тут якраз фыркнула белай пенай кававарка над капучына, ён хуценька вярнуў на месца ўсё, што прыбраў, пазначыў марку замоўленага марожанага — Algida, паставіў дату — 26/IV, аказаўся Чарнобыльскі дзень, але ён не стаў больш нічога мяняць, проста не паставіў год, тым больш, што гэта быў яго апошні тут.

Сцісла пра аўтара

Аляксандар Л. нарадзіўся ў 1955, пасвіў каровы на Берасцейшчыне, вучыў беларускай мове прэзідэнта ЗША, у прамежку пісаў, здымаў, выступаў, за што атрымліваў розныя прэміі і не толькі. Жыве.

Кнігі:

Здзек. 1989
За кіпучай чэкісцкай работай. 1997
Філістовіч. Вяртанне нацыяналіста. 1997
(Прэмія беларускага ПЭН-цэнтра імя Францішка Багушэвіча)
Прыгоды АРА ў Беларусі. 2005
След матылька. Освальд у Менску. 2011
(Прэмія «Гліняны Вялес» Таварыства вольных літаратарaў)

Змест

Літаратурна-мастацкае выданне

Бібліятэчка часопіса «Дзеяслоў»
Выпуск 14

Лукашук Аляксандар

Зкімбы-зымбы
Кніга люстрацыяў

Адказны за выпуск *Генадзь Вінярскі*
Рэдактар *Барыс Пятровіч*
Мастак *Генадзь Мацур*
Карэктар *Вікторыя Ляйкоўская*

Падпісана да друку 11.04.2013.
Фармат 84x108 $^{1}/_{32}$. Папера афсетная. Друк афсетны.
Гарнітура Petersburg. Ум. друк. арк. 14,18. Ул.-выд. арк. 9,9.
Наклад 1000 ас. Заказ №

ПУП «Кнігазбор».
Ліцэнзія № 02330/0003924 ад 08.04.2011.
Вул. Я. Лучыны, 38-93, 220112, Мінск.
Тэл./факс (017) 207 62 33,
тэл. (029) 772-19-14, 628 83 86.
E-mail: bkniha@tut.by

Надрукавана з арыгінала-макета заказчыка ў ААТ «Аргбуд».
Ліцэнзія № 02330/0494197 ад 03.04.2009.
Вул. Берасцянская, 16, 220034, Мінск.